

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

GAZÂLÎ'DE İBÂDETLERİN MANEVÎ BOYUTU

DOKTORA TEZİ

İDRİS LAP

Ankara- 2021

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

GAZÂLÎ'DE İBÂDETLERİN MANEVÎ BOYUTU

DOKTORA TEZİ

İDRİS LAP

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER

Ankara, 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

GAZÂLÎ'DE İBÂDETLERİN MANEVÎ BOYUTU

Doktora Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1- Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER

2- Prof. Dr. Vahid GÖKTAŞ

3- Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU

4- Dr. Öğr. Üyesi Sevim ARSLAN

5- Dr. Öğr. Üyesi Uğur GÖZEL

Tez Savunma Tarihi

13 /07/ 2021

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER danışmanlığında hazırladığım “Gazâlî’de İbâdetlerin Manevî Boyutu” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 03/09/2021

İdris LAP

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR.....	IV
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ	3
1. Araştırmanın Problemi ve Konusu.....	4
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	11
3. Kavramlar.....	12
3.1. Abd.....	13
3.2. Ma'bûd.....	14
3.3. İbâdet	14
3.4. Ubûdiyyet.....	15
3.5. Ubûdet.....	16
3.6. Kurbet	17
3.7. Birr	18
3.8. İttibâ	19
3.9. İslâm.....	20
3.10. İman.....	21
4. Araştırmanın Kapsamı, Yöntemi ve Soruları	22
5. Araştırmanın Kaynakları ve Literatür Değerlendirmesi	24
BİRİNCİ BÖLÜM	27
1. GAZÂLÎ'DE İBÂDETİN İFÂDE ŞEKLİ, TEMELLERİ VE BOŞA ÇIKMASI	27
1.1. İBÂDETİN İFADE İMKÂNLARI	28
1.1.1 Sembollerle Anlatım.....	29
1.1.1.1 Mecâz	31
1.1.1.2 Te'vil	33
1.1.1.3 Şatâhat ve Tammât	35
1.1.1.4 Bâtın	38

1.1.2	Bâtınîlerin Yorumu.....	40
1.1.3	Zâhir-Bâtın İlişkisi.....	43
1.2.	İBÂDETİN TEMEL İLKELERİ	48
1.2.1.	Tevhîd.....	50
1.2.2.	Sıdk.....	52
1.2.3.	İhlâs	55
1.2.4.	Havf ve Recâ	58
1.2.5.	Verâ, Zühhd ve Takvâ	61
1.3.	İBÂDETİN AMACI.....	64
1.3.1.	Mârifet	65
1.3.2.	Murâkabe	67
1.3.3.	Ahlâk	70
1.3.4.	Rızâ.....	73
1.4.	İBÂDETİN BOŞA ÇIKMASI.....	76
1.4.1.	Şirk ve Şirke Götüren Sebepler	78
1.4.1.1.	‘Ucub ve İdlâl.....	80
1.4.1.2.	Kibir	83
1.4.1.1.	Haset.....	85
1.4.1.4.	Riyâ.....	88
1.4.2.	Şeytana Tâbî Olmak	92
1.4.3.	Nefsi İlâh Edinmek.....	96
İKİNCİ BÖLÜM	101	
2.	GAZÂLÎ’DE İBÂDETLERİN MANEVÎ BOYUTU	101
2.1.	KALBÎ İBÂDETLER	102
2.1.1.	Niyet	104
2.1.2.	Tevbe ve İnâbe.....	106
2.1.3.	Sabır ve Tasabbur	109
2.1.4.	Şükür.....	112
2.1.5.	Tefekkür.....	116

2.1.6.	Tevekkül	118
2.2.	BEDENÎ VE MALÎ İBÂDETLER	122
2.2.1.	Temizlik.....	123
2.2.1.1.	Gusûl ve Teyemmüm Abdesti.....	127
2.2.1.2.	Uzuvların Abdesti	129
2.2.2.	Namaz.....	134
2.2.2.1.	Münâcât Olarak Namaz.....	139
2.2.3.	Zekât ve Sadakalar.....	149
2.2.3.1.	Nefsin Tezkiyesi ve Zekât.....	152
2.2.3.2.	Mafsalların Zekâtı	156
2.2.3.3.	İlmin Zekâtı	158
2.2.4.1.	Müşâhede Olarak Oruç.....	164
2.2.4.2.	Azaların Orucu	167
2.2.5.	Hac.....	170
2.2.5.1.	İhram ve Telbiye	175
2.2.5.2.	Kâbe, Hacerü'l-Esved ve Mültezem	177
2.2.3.4.	Safâ Merve Arası Sa'y	181
2.2.3.5.	Arafat ve Müzdelife Vakfeleri	183
2.2.3.6.	Minâ ve Şeytan Taşlama	185
2.2.3.7.	Kurban ve Bayram	187
SONUÇ		190
ÖZET		202
SUMMARY		204

KISALTMALAR

a.s.	Aleyhi's-selam
AÜİF.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	İbn
bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB.	Diyanet İşleri Başkanlığı
H.z.	Hazreti
H.z.	Hazırlayan
nşr.	Neşreden
MÜİF.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
r.a.	Radıyallâhu anhu/anha
sav.	Sallellâhu aleyhi vesellem
sad.	Sadeleştiren
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
trc.	Tercüme eden
ts.	Tarihsiz
ö.	Ölümü
SBE.	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Uni.	Üniversite
vb.	Ve benzeri
Yay.	Yayınları, Yayınevi
yy.	Yüzyıl

ÖNSÖZ

Tasavvuf, güzel ahlâkı ve ruhî olgunluğu konu alan bir disiplin olup Hz. Peygamber'in (sav) sünneti üzere yaşamak isteyenleri kemale erdirmeyi amaçlayan bir dini yorum şekli olarak tanımlanmaktadır. Her ne kadar ibâdetlerdeki zahiri kurallara riayet edenler fikhî anlamda sorumluluktan kurtulsalar da tasavvufî düşünceye göre huşû olmadan ve bâtinî şartları yerine getirmeden tam manasıyla ibâdet etmiş sayılmaz. İbâdetlerin zâhirî yönünün gözetilip ihsanın ihmali ya da bâtına yoğunlaşıp zâhirin terki ubûdiyyetin bütünlüğünü bozmaktadır. Bu itibarla tasavvufta teorik yön kadar pratik yönün de hayata yansması gerekmektedir.

İbadetleri zahir ya da bâtin şeklinde tek boyuta indirgemenin İslâm toplumunda yol açtığı ayrışmalardan biri, Hasan Sabbâh (öl. 518/1124) eliyle zuhur eden Batınîlik'tir. Gazâlî'nin de içinde yaşadığı bu dönem, Müslümanların Moğol ve Haçlı istilalarıyla dışarıdan, felsefi tartışmalarla ve bâtinî yorumlarla içeriden meşgul edildiği bir döneme tekabül etmektedir. Yaşanan süreç inanç, bize ibâdet ve muamelatla ilgili dinî meselelerin bağlamı dışında değerlendirilmesi gerektiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. İslâmî ilimleri aslî ve yeni bir ruha kavuşturmak amacıyla yola çıkan Gazâlî'nin (öl. 505/1111) tasavvufî görüşlerini şahıs olarak araştırmamız ibâdetlerle ilgili sorunlara çözüm bulmak amacıyla fıkıh, mantık, felsefe ve kelamı dâhil ederek buhranlı ortamlardan çıkış yollarını göstermiş olmasındandır.

Gazâlî'nin dinî ilimlerin ihyasında üzerinde durduğu en önemli hususlardan biri, ibâdetlere dair zâhirî ahkâm yanında bâtinî yönünü de göz önünde bulundurmasıdır. Onun *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* adlı eserinin "İbâdât, Âdât, Mühlikât ve Münciyât" adını verdiği bölümlerin başına ibâdetleri koyması bunun açık göstergesidir. İbâdetlerin huşû, hudû, zühd, takvâ, niyet, ihlâs ve tevekkül gibi hasletlere dikkat çekmesi, Ehl-i Sünnet'in muhafazasında etkili olmuştur. Tarih tekerrürden ibarettir; ders alınsaydı hiç tekerrür eder miydi? denilmektedir. Ülkemizde ortaya çıkan hurufî ve bâtinî hareketlerin Gazâlî döneminde yaşananlarla benzerlik taşıması ve onun problemlerin üstesinden gelme becerisini göstermesi bizi böyle bir çalışmaya sevk etmiştir.

Gazâlî'de ibâdetlerin manevi boyutuna dair çalışmanın Giriş bölümünde konunun çerçevesi, önemi, maksadı, yöntemleri ve kaynakları belirtilmiştir. Gazâlî'nin ibâdetlere

getirdiği tasavvufi yorumların temellendirilmesi bahsine Birinci bölümde yer verilmiştir. Bu çerçevede ibâdetlerin ifade imkânı, temellendirilmesi ve boşa çıkarılmasına değinilmiştir. İkinci bölümde ise ibâdetlerin manevi boyutu incelenmiştir. İbâdetlerin farz, vacip, sünnet ya da müstehaplarını açıklamak yerine münâcât, miraç, vuslat, nefis tezkiyesi, müşâhede ve mârifetullah gibi bâtinî yönlerin zâhirle uyumu üzerinde durulmuştur.

Çalışmamız süresince bizlere desteğini esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER'e özellikle teşekkür etmeliyim. Ayrıca tecrübe ve görüşleriyle destek olan Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU'na, Prof. Dr. Vahid GÖKTAŞ'a ve çeşitli vesilelerle bu yolda mesafe kat etmemi sağlayan muhterem hocalarım Prof. Dr. Ethem CEBECİOĞLU ve Prof. Dr. Mustafa AŞKAR'a müteşekkirim.

İdris LAP Temmuz 2021

GİRİŞ

Dinî inanç, düşünce ve duyguların davranış formlarına dönüşmesine ibâdet denilmektedir. Bir diğer ifadeyle ibâdetler, kulların ilahî huzura çıkmak ve O'na yakın olmak için irtibat kurmak istedikleri birer vasıta hükmünde Allah ile insan arasında kurulan metafizik ilişkinin görünür kısmını oluşturmaktadır. Allah ile insan arasındaki ilişkinin ilk muhatabı peygamberler şer'an belirlenen temizlik, namaz, zekât, oruç ve hac gibi şekil ve sembollerle yerine getirilen ibâdetlerin nasıl icra edileceğini öğreten kişilerdir. İbâdetler sıradan ritüeller olmayıp vahiyle düzenlenmiştir. İslam söz konusu olduğunda Hz. Peygamber tatbikıyla bu ibâdetlerin nasıl yapılacağını ümmetine göstermiştir.¹ Belli başlı ibâdetlerin yanında birbirine selam vermek, aç ve yoksulları doyurmak, dargınları barıştırmak gibi sosyal içerikli davranışları ibâdet kapsamında değerlendirmiştir. Nitekim “Benim namazım, sair ibâdetlerim, yaşamım ve ölümüm âlemlerin Rabb'i Allah içindir.”² âyeti, İslâm dininde ibâdetlerin sadece belli biçim ve sembollerle sınırlı tutulmadığını, her türlü meşru iyi niyet, hal ve hareketin de ibâdet kapsamında değerlendirildiğini göstermektedir.

İslâm açısından dinde zorlama olmadığı için insanlar, inancında ve ibâdetlerinde özgür bırakılmıştır.³ İbâdetlerin isteksiz ve cebren yapılması Allah rızasına muvafık düşmemektedir. Dinin gereği sorumlulukların yerine getirilmesi, iyi niyete ve Allah Teâlâ'nın hoşnutluğuna bağlıdır. Bu ilkeye istinaden daha en baştan İslâm'a girerken zorlamayla getirilen Kelime-i Şehadet kişiyi iman dairesi içine almadığı gibi baskıyla kılınan namaz, verilen zekât, tutulan oruç ve yapılan hac da Allah katında ibâdet olarak değerlendirilmez. Çünkü ibâdetlerin ifasında ihlas, samimiyet ve özgürlük aranmaktadır. İbadet saygı ve taatin en ileri derecesidir; böyle bir tazim herhangi bir zorlama ve baskı ile gerçekleşmez. Bu sebeple ibâdetlerin bedenle ve ruhla doğrudan alakası vardır. Allah'ın zatına yaraşır şekilde en üstün saygıyı göstermek fitratının icabıdır. Nitekim Hz. Peygamberin ayakları şişinceye kadar geceleri ibâdet etmesi onun, “Ben insanları ve cinleri

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el- Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2002), “Ezan”, 18.

² el-En'âm 6/162.

³ el-Bakara 2/256.

ancak bana ibâdet etsinler diye yarattım.” ayetinde geçen yaratılış hikmetini idrakine bağlanır.

1. Araştırmanın Problemi ve Konusu

Fitrî olarak dinî hayatın vazgeçilmezlerinden sayılan ibâdetler, iman bağı ile kutsala bağlı insanla Allah arasında kurulan derin ilişkinin dışa yansıyan tezahürleri ve dinî hayatın pratik uygulama şekilleridir. İbadetleri vasıtasıyla insanlar Allah’ın huzuruna çıkma, O’nunla irtibat kurma ve kurbiyyet sağlama imkânına kavuşur. İtaat, bağlılık, teslimiyet ve tazim duygularını ifade etmek için ihtiyaç duyulan tevkîfî hareket ve davranışlardan oluşan ibâdetler, Allah’a karşı sevgi, saygı, minnet ve şükran duygularını ifade eder.⁴ İbadetler için Allah ile kurulan tabiatüstü ilişkinin görünür söz, jest ve davranışlar sistemi de denilir.⁵ O halde ibâdetler insanın dinî duygu, inanç, düşünce ve yaşayış tarzlarını yansıtan şekil ve sembollerden ibarettir. Kullar ile Allah arasında bu şekil ve semboller vasıtasıyla kurulan manevî bağı samimi olarak yerine getirilmesi, fert ve toplumun hayatını anlamlandırmakta ve ruhen insanları rahatlatmaktadır.

İbâdetlerin, insanın ahirete dönük yönü yanında dünyaya bakan kazançları da söz konusudur. Nitekim temizlik, namaz, zekât oruç ve hac gibi şeklî ibâdetlerin bireyleri psikolojik açıdan ne ölçüde rahatlattığına, mutluluğu ve memnuniyeti artırdığına dair saha çalışmalarına rastlanabilmektedir.⁶ Sufi düşüncede insanın Allah’a yaklaşması ve dünyada erişebileceği en yüksek makama ulaşması kâmil manada ibâdetlerine bağlıdır. Hayatta karşılaşılan sıkıntı, ümitsizlik ve bunalımların üstesinden gelebilmek için kalbî, bedenî ve malî ibâdetlerin yerine getirilmesine ihtiyaç vardır. Maddî ve manevî arınmanın gerçekleşmesi için ibâdetlerin zâhirî ve bâtinî taraflarının birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde ibâdetlerden istenilen faydanın temininde ciddi sıkıntılarla karşılaşılabilir.

⁴ Habil Şentürk, *Din psikolojisi* (İstanbul: Esra Yayınları, 1997), 159.

⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 233.

⁶ H Ekşioğlu, *İnanç veya Dünya Görüşüne Sahip Olma Tarzıyla Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, SBE, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011), 67.

İslam'da Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için hem beden hem de ruhen temiz, samimi ve ihlasla ibâdet edilmesi ön koşuldur. Örneğin namaz kılmak, Kabe'yi tavaf etmek ve Kur'an okumak için abdest almak suyla temizlenmek anlamına gelirken, abdest esnasında yapılan içten dualarla da ruhen arınmak hedeflenmektedir. Oruçla uzuvlar dinlendirilirken rahmet ve şefkat duyguları harekete geçirilmekte; zekâtla toplumda sosyal dayanışma ve yardımlaşma sağlanmaktadır. Dünyanın her tarafından hac etmek ve kutsal yerleri ziyaret için gelen dilleri ve ırkları farklı Müslümanlar ortak bir duyguda bir araya gelebilmektedir. Dolayısıyla İslam'da temizlik, namaz, zekât, oruç ve hac ibâdetinin fıkıh-ı zâhiri ihmal edilmeden fıkıh-ı bâtınının detaylandırılması çalışmanın temel problemini oluşturmaktadır.

Sufi düşünceni sistemleştiren mutasavvıf olarak da bilinen Gazâlî'nin künyesi Ebu Hâmid, nesebi Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî et-Tûsî eş-Şafîi'dir. İran'ın Horasan bölgesindeki Tûs şehrinin Taberan namıyla anılan bir köyünde 450/1058 yılında doğmuştur.⁷ Bağdat, Kudüs, Nişabur, Şam ve Horasan şehirlerinde ilmî seyahatlerde bulunarak, Büyük Selçuklu Devletinin İslâm âlimi, müderrisi, filozofu ve mutasavvıfıdır. Gerek ilmi birikimiyle gerekse yaşantısıyla dikkat çeken Hüccetü'l-İslâm ve Zeynüddîn lakabıyla insanlar üzerinde etki bırakan âlimlerdendir.⁸ Ona bu sıfatların verilmesi ilmi, ameli, ahlakı, aklı, kalbi, tutum ve davranışlarıyla mensubu bulunduğu İslam dininin hak bir din olduğunu göstermesi ile açıklanmaktadır.

İmam Gazâlî, hakîkate ulaşmak için aklın yanında mükâşefeye de önem veren tasavvufun şer'i at eksenindeki çizgisine dikkat çeken mutasavvıflardandır. Döneminin Bâtınîlik gibi yapı-bozucu akımlarıyla mücadele etmiştir. Bu doğrultuda *el-Mustazhariyye* isimli eserini sırf Bâtınîlere reddiye için yazdığı bilinmektedir.⁹ Bu eserlerinde tasavvuf adına ortaya çıkıp da Kur'an ve sünnetle bağdaşmayan inanç ve ibâdet yorumlarını kesin bir dille reddetmiştir.

⁷ Şiblî Nu'mânî, *Bütün Cepheleriyle Gazâlî*, çev. Yusuf Karaca (İstanbul: Baytan Kitabevi, 1972), 12.

⁸ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Nefis Terbiyesi*, çev. Osman Yolcuoğlu (İstanbul: Ehil Yayınları, 2017), 143.

⁹ Şemsettin Yalçın, "Fatimiler ve Hasan Sabbah", *İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 6 (1975), 20.

Gazâlî'yi yaşadığı dönemde bu denli etkili kılan temel husus, aldığı eğitimidir. Eğitimi ile alakalı olarak Tûs'da Ahmed İbn Radegânî'den (öl.?) temel bilgiler ve fıkıh okuduğu, daha sonra Ebû Nas İsmâîlî'ye (öl.?) öğrenci olmaya karar vererek Cürcan'a gittiği nakledilmektedir. Nişabur'da İmâmu'l-Haremeyn el- Cuveynî'den (öl. 478/1085) usul-i fıkıh, fıkıh, cedel ve mantık gibi dersler alırken¹⁰ Ebû Sehl el-Mervezî (öl.?), Ebû Yusuf en-Nessâc (öl.?) gibi isimlerden de çeşitli alanlarda ilim tahsil etmiştir.¹¹ Hocalarının sağlığında iken kürsülerden dersler verip kitaplar yazmaya başlayan Gazâlî,¹² itikatta, Ebu'l-Hasan Eş'arî'yi (öl. 324/935-36), amelî konularda ise İmâmı Şafi'nin (öl. 204/819) mezhebini benimsemiştir.¹³

484/1091 yılında Bağdat'ta kurulan Nizâmiye medreselerine baş müderris olarak atanan Gazâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*'nin yanında *Makâsidü'l-felâsife* adlı eserlerini bu dönemde yazar. Bilahare hakîkatlere ulaştıracak bilgiye vasıl olmak düşüncesiyle görevini bırakıp 489/1095 de Şam'a, 491/1097 de hac için Mekke'ye ve oradan tekrar Şam'a geçer ve Emevî Camii'nde münzevi bir hayat yaşarken *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* ismini verdiği dört ciltlik eserini kaleme alır.¹⁴ Nizâmülmülk'ün (öl. 485/1092) oğlu Fahrülmülk'ün (öl. 500/1016) ricasıyla tekrar Nizâmiye medreselerine dönen Gazâlî, kendi tabiriyle değişim ve dönüşümüne sebep mükâşefe ilmini de katarak eğitim-öğretim faaliyetlerine bıraktığı yerden devam etmiştir.¹⁵

Gazâlî'nin tasavvufi alakası, Kuşeyrî'nin öğrencilerinden Ebû Ali el-Fârmedî'ye (öl. 477/1084) dayanmaktadır. Onun sûfî kişiliğinin gelişimindeki etkisi, sıklıkla “Şeyhim Ebû Ali el-Fârmedî'den duydum.” diye nakillerde bulunmasından anlaşılmaktadır. Eserlerinde Hasan Basrî (öl. 110/728), Muhammed bin Sîrîn (öl. 110/728), Muhammed bin Vasî (öl. 120/738), Mâlik bin Dînâr (öl. 131/748), İbrâhim bin Edhem (öl. 161/777), Davud et-Tâî (öl. 165/781), Fudayl bin İyâz (öl. 187/803), Ma'rûf-i Kerhî (öl. 200/815-16), Bîşr el-Hâfî

¹⁰ Abdülhâlim Mahmûd, *el-Munkizü mine'd-dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Sâlih Uçan (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2016), 12.

¹¹ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa (Dimeşk: Dâru'l-Feyhâ-Dâru'l-Menhel Nâşirûn, 1431/2010), 1/22.

¹² Fahreddin Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 6.

¹³ Gazâlî, *Nefis Terbiyesi*, çev. Osman Yolcuoğlu, 144.

¹⁴ Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2015), 131.

¹⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/23.

(öl. 227/841), Bâyezîd-i Bistâmî (öl. 234/848), Hâtîm el-Esam (öl. 237/851), Muhâsibî (öl. 243/857), Serî es-Sakatî (öl. 251/865), Sehl et-Tüsterî (öl. 283/896), Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909), Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996) gibi mutasavvıflardan sıkça alıntılar yapması, tasavvufî düşüncesinin tesir halkasını göstermesi açısından önemlidir.

Gazâlî'ye göre hakîkati arayanlar, mantık ile gerçeğin öğrenilebileceğini iddia eden *felsefeciler*, delilsiz herhangi bir şeyin anlaşılamayacağını ileri süren *kelâmcılar*, masum bir imamın eğitime muhtaç *Bâtınîler* ve seçkin kullar olduklarını savunan *sûfiler*den ibarettir.¹⁶ Sûfilerin dışında kalanları hakka ulaştıklarını iddia etmekle birlikte yetersiz gören müellif, ellili yaşlarında kelâmı ve felsefeyle istediği maksada ulaşamadığını, ardından tasavvufa yöneldiğini şöyle ifade eder:¹⁷

“Tasavvuf, ilim ve amelden ibarettir. Muhâsibî'nin, Cüneyd-i Bağdâdî'nin, Şiblî'nin, Bâyezîd-i Bistâmî'nin ve onların meşayihlerinin eserlerine bakarak ilim öğrenmek fitratım icabı bana kolay geldi. Ne demek istediklerini çok rahat anladım. Fakat bu ilmi öğrenmek bana istediğim zevki yaşatmadı. Sarhoş olmadan sarhoşluğu anlatmanın mümkün olmaması gibi, zahit olmadan da zühdün hakîkatini anlamanın ve anlatmanın mümkün olmadığını müşâhede ederek öğrendiklerimle amel etmeye ve dinimden zevk almaya başladım.”¹⁸

Gazâlî'ye göre imanın gönüllerde yer edinebilmesi için sayısız sezgi ve deneyimlere ihtiyaç hissedilmektedir. Bunun için beden ve ruh temizliğine, zikre adanmış kalbe, tüm varlığıyla Allah'ta yok olmak gerekir. Bu mertebeye ulaşan sûfide keşif, kerâmet ve müşâhede inkişaf etmeye başlar ki, bu aşamada meleklerin, sıddıkların, salihlerin ve peygamberlerin ruhları görülüp, onlardan gelen sesler işitmeye başlanır. İşte o zaman çok zevkli ve vazgeçilemez bir yola girilmiş demektir.¹⁹ Bu ise nefsi kötülüklerden ve çirkin sıfatlardan arındırmak, mâsivayı terk etmek ve çokça ibâdetle bulunmakla yaşanır. Çünkü zühdün mahiyeti, doğrudan zahit olmak ve nefsi dünyadan vaz geçirmekle anlaşılabilir. O

¹⁶ Mahmûd, *el-Munkizü mine'd- dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Sâlih Uçan, 99-100.

¹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/41.

¹⁸ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006g), 57-58.

¹⁹ Mahmûd, *el-Munkizü mine'd- dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Sâlih Uçan, 165-166.

bakımdan sūffiler, kâl ehli değil hâl ehlidir. Dünya ile ilgilerini azaltmış, takvâ sahibi kimseler olarak aşırı arzulara gem vurmakla dünya ve ahiret saadetine ulaşmak için çalışırlar.²⁰

Gazâlî bu görüşleriyle tasavvufî bir yaşam tarzı yerine koyduğu ibâdetlerin akıl ve şuurla temsilinden yana bir yaklaşım benimsemiş; ilimsiz ameli yetersiz bulmuştur. Hatta bu fikri daha sonraki dönemlerde ilim-amel tartışmalarına dahi konu olmuştur. Onun tasavvufî düşüncesine dair eserlerin en tanınmış olanları, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, *Bidâyetü'l-hidâye*, *Cevâhiru'l-Kur'ân*, *Kimyâ-yı Saâdet*, *Eyyühe'l-veled*, *Minhâcü'l-âbidîn*, *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâillâhi'l-hüsnâ*, *el-Erba'în fî usûli'd-dîn*, *Mişkâtü'l-envâr*'dır. Bunların yanında Gazâlî'ye aidiyeti tartışmalı olan *er-Risâletü'l-ledünniyye* ve *el-Madnûnü bih 'alâ gayri ehlih*, *el-Madnûnu's-sağîr* gibi tasavvufî içerikli eserler de ona nisbet edilmektedir.

İhyâu 'ulûmi'd-dîn Gazâlî'nin tasavvufî görüşlerini derli-toplu bir şekilde ortaya koyması bakımından önemlidir. Eserin araştırmamız açısından önemi ibâdetlerin derûnî boyutlarının sistematik biçimde yazılmış bir belge niteliği taşımasından kaynaklanmaktadır. Burada sadece hakikat bilgisine ulaşmak için çalışılmamış, ahlâkî kemal noktasında bir hayat çabası da güdülmüştür. Onun kanaatine göre yakîn, tek başına aklî bilgilerle edinilemez. Hakikatin bilgisine ulaşmak için ciddi bir amelî gayret ve şerî'atla uyum şarttır.²¹

İhyâu 'ulûmi'd-dîn, her birinde on bölüm bulunan dört ciltten müteşekkildir. Gazâlî hemen her konuda bilgiye öncelik tanıdığı için ibâdetlerin anlatıldığı ve "*Rub'u'l-ibâdât*" adını verdiği birinci cildin başında bilgi konusunu değişik yönleriyle incelemiş daha sonra inancın temellerini, temizliğin sırlarını ve müteakiben namaz, zekât, oruç ve haccın sırlarını anlatmıştır. Birinci cildin son üç bölümünde ise Kur'an tilâvetinin âdâbı, ezkâr, dualar, evradın tertibi ve gecelerin ihyası konuları işlenmiştir. Bu bölümlerde dinî inanç ve uygulama şekillerinin mânevî ve ruhî derinliklere kapı aralamasını amaçlayan bir yöntem ve üslûp izlendiği görülmektedir. Bizim bu çalışmamızda da görüleceği üzere ibâdetlerin manevî boyutlarının anlatımı ağırlıklı olarak bu eserde takip edilen formlara uygun biçimde konu edilmiştir.

²⁰ Mahmûd, *el-Munkizü mine'd- dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Sâlih Uçan, 158-161.

²¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/250-251.

Tasavvufa yönelenlerin dünya işlerinden uzaklaşmaları gerektiği düşüncesinin yaygın olduğu bir dönemde yaşayan Gazâlî eserlerinin hiçbir yerinde din ile dünya arasını ayıran bir çizgi konulmasından yana bir görüş sergilememiştir. Ona göre insanların en faziletlisi dünyası için dini kullananlar değil, ahireti için dünyadayken çalışıp çabalayan ve ölmeden önce kendisini hesaba çekenlerdir. Aksine hareket eden bir kısım mutasavvıfları şu sözlerle eleştirmiştir:

“Bazı zamane sûfileri söz, kılık kıyafet ve şekilleriyle gurura kapılarak giyim kuşamları, konuşmaları, edep ve adabları, kullandıkları ıstılahları, semâ ve rakslarıyla öne çıkarlar. Seccade üzerinde başlarını öne eğerek oturmaları, derinden nefes alarak düşünceli tavırlarıyla başlarını göğüslerine yaklaştırmaları ve alçak sesle konuşmalarıyla sâdık sûfiler gibi görünmeye çalışırlar. Nefisleriyle mücâhede etmek, riyazet, murâkabe ve günahlardan arınmak yerine bu şekilde davranmakla kurtulacaklarını zannediyorlar. Sonrasında harama, şüpheli şeylere ve yöneticilerin mallarına hücum ediyorlar. Ekmek kavgası, para, mal, mülk için birbirleriyle yarışmakla kalmıyor, zerre kadar değeri olmayan şeyler için birbirlerine hased ediyorlar. Arzu ettikleri şeylere karşı çıkıldığında birbirlerinin şeref ve haysiyetine saldırmaktan geri durmuyorlar. Bu gibiler tasavvufa hizmet eder görünürken gösteriş yapmak ve şöhret peşinde koştukları için etkileri kalmamıştır. Allah böyle kimseleri sevmez; aldandıkları aşikârdır.”²²

Gazâlî, tasavvufta ve insanî ilişkilerde gördüğü bu tür sapmaları düzeltmek amacıyla *İhyâ*'nın “*Rub'u'l-âdât*” başlıklı ikinci cildini ahlâkî kurallara ayırmıştır. Tasavvufta bu düzeye yükselmek için insanı helâke götüren kötü eğilimlerden kurtulmak maksadıyla “*Rub'u'l-mühlikât*” adını verdiği *İhyâ*'nın üçüncü cildinde ruhî ve mânevî boyutları tanıtmaya ayırmıştır. Burada bilgi edinme yolları, bu uğurda karşılaşılan engeller ve bunları aşmanın çareleri gösterilmeye çalışılmıştır. Nefsin eğitilmesi ve ahlâkın düzeltilmesi, ihtirasların önüne geçilmesi ve cinsel eğilimlerin dizginlenmesi gibi konular özenle seçilip anlatılmıştır. Buralarda haset, riyakârlık, kibir ve kendini beğenmişlik gibi şirk içerikli yanlış

²² Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *el-Keşf ve't-tebyîn fî garûri'l-halkı ecmeîn, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006e), 180-181.

anlayışlar işlenmiş; bu tür davranışların psikolojik nedenleri, tezahürleri ve bunlardan kurtulma yolları etkili bir dille izah edilmiştir.

Gazâlî, *İhyâ*'nın “*Rub’u’l-münciyât*” başlığını verdiği dördüncü ciltte tasavvufî anlayışını ve uygulama şekillerini ortaya koymak için bir proje ortaya koymuştur. Sıdk, sabır, fakr, tevekkül, üns, rızâ, niyet ihlâs, tefekkür, havf ve recâ gibi konular on ana başlık altında incelenmiştir. Nitekim bizi ibâdetlerin manevî boyutlarının araştırılması konusunu sevk eden âmil Gazâlî’nin tasavvufî düşüncesinde kalbî ibâdetlerin yanında bedenî ve malî ibâdetleri derûnî boyutlarıyla ele alması ve derin tahlillerde bulunması ve mânevi hastalıklardan korunmanın yolunu ibâdetlerin hakikatini idrake bağlamasındandır.

İbâdet ve ahlâk kurallarının gereksizliğine dair ileri sürülen aşırılıklara şiddetle karşı çıkan Gazâlî, bu fikirleri savunanları tasavvuf yolundan sapmakla nitelendirir. Allah ile kulun ittihadı, dünyada Allah’ı görme ve O’nunla yüz yüze konuşma gibi Allah’ın aşkınlığına aykırı düşen görüşleri taşkınlık olarak değerlendirir. Ona göre bu tür iddialar kesinlikle yanlış ve bir aldanmışlık alâmetidir. Kalbe birazcık marifet şuaşı sızıp da bunun verdiği sarhoşlukla “Ene’l-Hakk.” ya da “Kendimi tesbih ederim.” gibi sözler sarf etmek, mecâzî anlamda söylenmiş olsa bile dinî hükümlerden kurtulma eğilimindeki cahil kesimler tarafından istismara müsait olduğundan, halkın iman ve ibâdetine zarar verme tehlikesi içerdiğinden câiz değildir.²³ Gazâlî, ruhbanlık konusunda geçmiş kavimlerin aşırılıklarını ayetlerden ve hadislerden misaller vererek yermekte ve Müslümanların aynı türden yanlışlara düşmemeleri konusunda uyarılarda bulunmaktadır.

Yahudilikteki Kabala’dan, Hinduizmdeki Brahmanizm’e ve Hristiyanlıktaki Mistisizm’e kadar her dinin mensupları ulûhiyetin özü ve yaratılışın gayesi üzerine yoğunlaşırken Müslümanların kutsalla ilişkileri Allah’tan gelen vahiy ve kendilerine rehberlik eden Hz. Peygamber’in öğretilerinde şekillenen davranışlarıyla ortaya konulmaktadır. Gazâlî’ye göre, İslam zâhir ve bâtından ibaret bir dindir; aşırıya giderek kendilerini tekellûf altına sokanların yaptıkları doğru değildir. İbadetlerde odaklanılması gereken mesele itidal ve takva boyutunda dinin ruhuna uygun ahlâkî bir anlayış inşa edilmesidir. Hayatın zorluklarıyla başa çıkma sürecinde bireyin Allah’a dua etmek ve

²³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/202-203.

yakınlaşmak için sergilediği tutum ve davranışların derûnî boyutlarının konu alındığı bu çalışmada şekil, sembol ve amellerden müteşekkil ibâdetler, ifade imkânları, temel ilkeleri, amaçları ve boşa çıkarılma sebepleri gibi konularla şekillenmiş; tasavvufun ibâdetlerle ilişkisi manevî boyutları itibariyle Gazâlî zaviyesinden araştırılmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

İbadetlerin manevî boyutu tasavvufun doğrudan ilgilendiği konular arasındadır. İmam Gazâlî'nin *İhyâu 'ulûmi'd-din* adını verdiği dört ciltlik eserinin neredeyse bir cildini ibâdetlerin manevî yorumlarına ayırması tasavvufun bâtinî bir fıkıh olarak mütalaa edildiğini göstermektedir. Şer'an belirlenen ahkâmının zâhirî görünümüne bâtinî bir kisve giydirerek ibâdetlerin farklı bir açıdan değerlendirmesi, mevzuyu ahlâkî bir alana taşınma gayretidir. Zira ibâdetlerin mükâşefe, münâcât, kurbiyyet, vuslat ve tevhid gibi bazı tasavvufî tecrübelerle aynîleştirilmesi, tasavvuf-din ilişkisinin hangi boyutlarda incelendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Burada İslam ile tasavvufun birbirinden ayrı şeyler olmadığı, bilakis dinin samimi bir şekilde yaşanmasından ibaret olduğunun gösterilmesi, tasavvufa dair menfî iddiaların bertaraf edilmesine katkı sağlamaktadır.

İrfan gelenek inanç, ibâdet ve muamelata dair muhteviyatıyla tahkike erme potansiyeline sahiptir. İbâdetleri durağanlıktan kurtarıp insanın kemâl ve velâyet yolunda ilerlemesine katkı sağlamaya yönelik bir çalışma faydadan hali değerlidir. Günümüzde sıkça şikâyet edilen hususlardan biri, ibâdetlerin hayata yansıtılmadığıdır. Ön yargılarla da beslenen bu düşüncenin tekrar gözden geçirilmesi, çalışmanın amaçlarından biridir. Dinin emirlerine uyup yasaklarından kaçınmak, kalbi kötü huylardan temizleyip iyi huylarla donatmak için nefse iman ve itaatin öğretilmesi, ibâdetlerin sıhhati bakımından önemlidir. Adet halinde icra edilen ibâdetler sahibinin ahlâkî gelişimine katkı sağlamıyor; onu kötü alışkanlıklarından vazgeçiremiyorsa bunları ibâdet olarak telakki etmek yanlıştır. Tasavvufun bu şekilde insanın iç dünyasına hitap eden yönleriyle ibâdetleri değerlendirmesi, fert ve toplumun ıslahı açısından da önemlidir.

Gazâlî'nin ibâdetleri tasavvufî açıdan yorumlarken Kur'an ve sünnet ile uyumlu haldeki sunumu ibâdetlerin sadece şekilden ibaret bir ahkâm olmadığını, dini anlama,

yorumlama ve yaşama noktasında taklitten kurtulması fırsatını sunmaktadır. Bu doğrultuda çalışmada dile getirilen izahlar İslam'ın iman, ibâdet ve muamelattan ibaret bir din olup ibâdetlerin ihsana yönelik bir gayeye hizmet ettiğini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu itibarla çalışmamız, ibâdetlerin inanan insanların hayatına nasıl yansımaları gerektiği soruna Gazâlî'nin bakış açısıyla yeni bir yaklaşım sunabilir. Zâhirî sınırlar içerisinde kalarak bâtinî yorumlar, günümüz insanının tasavvufu ile ilgili ön yargıların bertaraf edilmesinde katkı sağlayacaktır. Burada temizlik, namaz, zekât, oruç ve hac ibâdetinin niyet, tevbe, sabır, şükür, tefekkür ve tevekkül gibi kavramlar doğrultusunda zengin derinî yorumlarla sunulmaya çalışması, tasavvufun fıkıhla olan ilişkisini belirginleştirmek bakımından da önemlidir.

3. Kavramlar

Kavramlar, insanların bir nesne veya objenin soyut tasarımları üzerinden anlaştıkları yapı taşlarıdır. Zira duygu, düşünce, değer ve eğilimlerini kavramlarla ifade edilir. Olgular arasında ilişkilerin kurulup anlatılmasında bu kavramlara ihtiyaç bulunmaktadır. Kavramların dinî hayatın tasvirinde de büyük rol oynadığı bilinmektedir. İnsan kavramlar sayesinde dinin kurallarını anlar ve ibâdetlerin yasalarını, din içindeki özgürlüklerin sınırlarını öğrenir. Bu durum ilerleyen zamanlarda zühd, takva, tasavvuf ve tarikatlar gibi farklı yaşam tarzları şeklinde karşımıza çıkmakta ve kendi içerisinde bir tür denetim mekanizması oluşturmaktadır.

Gazâlî'nin ibâdet anlayışı, marifet ve varlık ile doğrudan alâkalıdır. Haliyle çalışmanın konusuyla ilişkili literatür taraması yapılırken odak noktaya anahtar kavramlardan abd, ma'bûd, ibâdet, ubûdiyyet, ubûdet, ittibâ, birr, kurbet, İslâm ve iman konulmuş; ibâdetlerin manevi boyutu üzerine bu kavramların etkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ancak yeri geldiğinde başka kavramların da o başlıklar altında sözlük ve ıstılah anlamları verilmek suretiyle gerekli açıklamalar yapılacaktır.

Çalışmada neden bu kavramlar öne çıkarılmıştır? şeklinde bir soru akla gelebilir. Mükellefin niyetine bağlı olarak Allah ile yakınlık kurmak maksadıyla yerine getirdiği şuurlu davranışların tamamı ibâdet kapsamına girmektedir. Kur'an'da ibâdet daha çok yukarda

geçen kavramlarla ifade edildiğinden²⁴ Gazâlî de bunları öne çıkarmıştır. İslam'ın emir ve yasaklarını gözetmeyi kişinin imanına, İslam olmasına, ubûdiyyetine ve ubûdetine bağlamıştır. Uygulamaları itibariyle ibâdetler, kalbî, bedenî, mâlî ve hem bedenî hem de malî olmak üzere genel bir ayrıma tabi tutulduklarında bu davranışların ibâdet olabilmesi için doğrudan abd, ma'bud, itaat, ittiba, birr, iman ve İslâm gibi kavramların iyi bilinmesi gerekir.

3.1. Abd

Abd, yaratılan varlıkların geneli için kullanılan ama özel kullanımı itibariyle hür ve köle insanlara özgü bir sıfattır.²⁵ Ubûdiyyet Halik'a nispetle hürriyeti, mahlûka nispetle köleliği ifade eder.²⁶ Bu yüzden sûfiler, 'abd kelimesini tahlil ederken nefsini mâsivâyâ kul olmaktan kurtarana "abd-i hâlis", üstünlük taslamayana "abd-i mahz", şeytandan etkilenmeyene "abd-i has", farzları ifâ edene "abd-i ızdırâr", nâfileleri yerine getirene "abd-i ihtiyâr" ve sair insanlara ise "abd-i umûm" derler.²⁷ Nitelikleri itibariyle meliklikle kulluk arasında serbest bırakılan Hz. Peygamber "abd-i hâlis" yani Allah'ın en halis kuludur.²⁸

Gazâlî, duygu, düşünce ve hislerin yanında, şehvet ve gazap gibi özelliklerin de ibâdet gayesiyle Allah tarafından insanlara lütfedildiğini belirtirken abd kavramının sınırlarını olabildiğince genişletir.²⁹ Nefis tezkiyesi, ri'yâzet, mücâhede ve murâkabe gibi tasavvufî eğitim süreçlerinin önemli unsurları görmezden gelinerek abd olmanın görüntü kısmına takılanlar şiddetle eleştirilir. Ona göre bu sıfatın özünü zillet, ihtiyaç, cebr ve cehalet oluşturmaktadır. Bu yüzden de abd ile Ma'bûd sonsuza ulaşan fakat hiçbir noktada

²⁴ en-Nisâ 4/36,172, 173; el-Bakara 2/172; el-Mü'min 40/60; el-Fatiha 1/5; el-A'râf 7/206; ez-Zâriyât 51/56.

²⁵ el-A'râf 7/194.

²⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1419/1999), "abd", 9/15.

²⁷ Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, thk. Ahmed Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999), 2/283.

²⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Müsned", 2/231.

²⁹ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *İmam-ı Gazâlî'den Kulluğun Haritası Kendini ve Rabbini Bilmek İsteyenlerin Rehberi*, çev. Vankulu Mehmet Efendi (İstanbul: Yâsîn Yayınları, 2016), 65.

buluşamayan iki ayrı mertebededir. Buna göre insan ezelden ebede kul olarak kalmaya devam edecektir.³⁰

3.2. Ma'bûd

Sözlükte, “kendisine ibâdet edilen varlık; rab ve ilâh” manalarına gelen ma'bûd, terim olarak tapınılan, yüceliği karşısında hayrete düşülen, gönülden bağlanılıp sığınılan, duyularla idrak edilemeyen varlık, yani ilah demektir. Tevhid akidesine göre gerçek ma'bûd Allah için kullanılmakla birlikte insanların yollarını şaşırp delâlete sapmalarıyla ibâdet ettikleri putlara da Ma'bûd denilir. İslâm dininde Allah'ın dışında bir varlığı ma'bûd kabul etmek küfür³¹ olarak nitelendirilmektedir. Hz. Peygamber'e ilk inen âyetler tevhid ilkesine bağlı, putperestlik ve şirk inancına karşı fonksiyonel âyetlerdir. Kâfirûn Sûresi'nde, “Ben sizin tapıklarınıza tapmam. Siz de benim taptığıma tapacak değilsiniz... Sizin dininiz size, benim dinim banadır.”³² hatırlatması Allah'tan başkasının Ma'bûd edinilemeyeceğini bildirir.

Aceleci ve aynı zamanda zayıf bir varlık olarak yaratılan insan,³³ sürekli bir yerlerden medet ummaya ve karşılaştığı sıkıntılı durumlardan kurtulmak için sığınacak bir kutsala ihtiyaç hisseder.³⁴ Gazâlî'ye göre insanın aradığı bu kutsal, kendisini her türlü beladan kurtaran, Hayy, Kâdir, Cebbâr, Kâhâr ve mutlak hâkim sıfatlarıyla muttasıf Allah'tır. O varlık zatının gereği, sonradan olan şeylere benzemeyen, var olmak için bir başka varlığa ihtiyaç duymayan, ortağı bulunmayan, ezeli ve ebedidir. O, her zaman diri, her şeye can veren, sonsuz ilmiyle bilen, işiten, gören, dileyen ve yaratandır.

3.3. İbâdet

İbâdet, “boyun eğmek, saygı göstermek, bağlanmak, tapınmak, hizmet ve itaat etmek” gibi manalara gelmektedir.³⁵ Türkçedeki “tapınmak” kelimesi itaat anlamına

³⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/215-218.

³¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “ilh”, 1/188.

³² el-Kâfirûn 109/2- 4.

³³ el-Enbiyâ 21/37.

³⁴ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Ali Durusoy vd., (İstanbul: Litera Yayınları, 2005), 183.

³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “abd”, 9/11.; Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebidî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1966), 2/410.

gelmekle beraber ibâdetin karşılığını tam olarak kapsamamaktadır. Zira tapınmanın bilinçsizlik ve şuursuzluk gibi manalar içerdiği dikkate alınarak bu kelime puta, ateşe, haça tapmak için de kullanılmıştır.³⁶ Kur'an ayetlerinde Allah'a ibâdet, dua,³⁷ tevhid,³⁸ itaat,³⁹ boyun eğmek,⁴⁰ iman, salih amel,⁴¹ tesbih, secde⁴² ve mârifetullah⁴³ gibi anlamlar için kullanılmıştır.

Mümin eşlerinin birbirlerinin ağzına koyduğu lokmadan dahi ibâdet sevabı alacaklarını bildirmektedir.⁴⁴ İbâdetin alanının bu kadar geniş tutulması, sevgi, saygı ve itaat içerikli, meşru niyet, söz, fiil ve davranışların tamamının ubûdiyyet kapsamına girdiğini göstermektedir. İbadetlerin ayrıca İslâm'ın emir ve yasaklarını gözetmek, Allah'ın sınırlarını korumak gibi bir karşılığı da vardır ki, bu durum Gazâlî'nin Allah ile kulları arasındaki mahremiyeti mucip halleriyle ifade edilir. Böylelikle Allah'la kullar arasındaki perdeler kalkmış, halvete müsaade edilmiştir.⁴⁵

3.4. Ubûdiyyet

Ubûdiyyet, ibâdetten farklı olarak kulluğun gereklerini daha dikkatli bir şekilde yerine getirmek, ileri derecede ibâdet ve kulluk etmek anlamlarına gelmektedir. İnsan, Allah'a kul olmanın şuuruna ulaşınca, Allah da ona rahmetiyle ve koruması altına almakla karşılık verir.⁴⁶ Kulluk şuurunun perçinlenmesi ve yaratıcı kudret karşısında boyun eğmenin kemâli, ubûdiyyet sayesinde gerçekleşir.⁴⁷ Kur'an'ı Kerim'de Rabb'ine ortak koşmaksızın,⁴⁸

³⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat Yayınları, 1971), 1/95.

³⁷ el-Mü'min 40/60.

³⁸ en-Nisâ 4/36.

³⁹ el-Bakara 2/172.

⁴⁰ el-Fâtiha 1/5.

⁴¹ en-Nisâ 4/172-173.

⁴² el-A'râf 7/206.

⁴³ ez-Zâriyât 51/56.

⁴⁴ Buhârî, "İman", 41. "İman", 41.

⁴⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/485.

⁴⁶ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, (Beyrut: Mektebetu Nezâru Mustafa Bâz, ts.), "abd", 415.

⁴⁷ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Temel Konuları* (İstanbul: İfav Yayınları, 2013), 207-208.

⁴⁸ el-Kehf 18/110.

küçük bir hardal tanesi büyüklüğünde bile olsa⁴⁹ yapılan her amelin karşılık bulacağı,⁵⁰ iman edip ubûdiyyete müdavim kimselerin peygamberlere, sıddıklara, şehitlere ve salihlere verilen nimetlere nail olacaklarından bahsedilmektedir.⁵¹

Hiz. Peygamber de aklı başında, nefisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışanları ubûdiyyet ehli kullar şeklinde vasfetmiştir.⁵² Gazâlî, “Ahirette hesaba çekilmeden dünyada hesabınızı görünüz, tartılmadan önce, kendinizi tartınız!”⁵³ hadisini ele alarak çalışmadan ve yorulmadan cennete gireceğini zannedenin hayâle kapıldığını, cenneti umanların mutlak surette ubûdiyyetle meşgul olması gerektiğini belirtir.⁵⁴ Gazâlî’nin bu öğretilerinde ubûdiyyetin ahlâk, zühd ve takvâ gibi mânevî özelliklerle İslâm’ın çizdiği sınırları muhafaza, mevcuda rızâ, elden çıkana sabır gibi ulvî duygu ve davranışlar taşıması gerektiği fikriyatı ağır basmaktadır.

3.5. Ubûdet

Ubûdet, Allah’ı sevmek, O’na kulluk etmek, edepli hareketler serdetmek, havf ve recâ duyguları içerisinde O’nu yüceltmeye dayalı ibâdet etmektir. Ubûdiyyetin ibâdetten üstün olması gibi, ubûdet de ubûdiyyetten üstündür. İbâdetin mahalli beden, ubûdiyyetinki ruh, ubûdetinki ise sırdır.⁵⁵ Hiz. Peygamberin, Ebû Bekir’in (r.a) emsallerini namazı çok kılarak, orucu sayıca fazla tutarak geçmediğini; üstünlüğünün kalbinde Rabb’ine karşı duyduğu saygıdan kaynaklandığını söylemesi,⁵⁶ onun Allah’ı yüceltmek ve tâzim konusunda ubûdet düzeyinde ibâdet etmesindendir. O halde İbâdet ilme’l-yakîn, ubûdiyyet ayne’l-yakîn, ubûdet ise hakke’l-yakîn mertebesindeki salıklere hastır. Kulluk vazifesinin yerine getirilmesi ibâdet, aczin bilinmesi ubûdiyyet, bu şuurla yaşamak ise ubûdettir. Bu tariflerden ubûdetin

⁴⁹ el-Zilzâl 99/7-8.

⁵⁰ et-Tevbe 9/82.

⁵¹ en-Nisâ 4/69.

⁵² Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et- Tirmizî, *es-Sünen (el-Câmi’u’s-şâhih)*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Kıyâmet” 26.

⁵³ Tirmizî, “Kıyâmet” 25. “Kıyâmet”, 25.

⁵⁴ Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *el-Erba’în fî usûli’d-dîn fî’l-akâid ve esrâri’l-ibâdât ve’l-ahlâk*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1424/2003), 266.

⁵⁵ Muslihuddin Mustafa Ahterî, *Ahteri Kebîr, Arapça-Türkçe Büyük Lügat*, (İstanbul: Osmanlı Yayınları, 1978), 292.

⁵⁶ Tirmizî, “Menâkıb”, 14.

her âbidin ulaşabileceği bir merteye değil, resullere, nebilere, sıddıklara ve şühedaya has bir merteye olduğu anlaşılmaktadır.

Gazâlî, ubûdet konusunda mücâhedeyi öne çıkarır ve cehdin üç aşamalı yoldan geçtiğini, ilkinin nefis ve şeytanın kuvvetini azaltmak; ikincisinin irade ve ihtiyarı, bir kâmile teslim etmek; üçüncüsünün ise Cüneyd-i Bağdadi'nin yolunu benimsemek olduğunu belirtir. Bunun da sürekli abdestli bulunmak, oruca, sükûta, halvete devam etmek, kalbi rabıtaya alıştırmak ve Allah'tan gelen hayra ve şerre itirazı terkle, cennet ve cehennemi istemekten kaçınmakla gerçekleşebileceğine işaret eder. Ona göre ubûdet ehli kimseler fakirliğin kendileri için ziynet, sabrın süs, recânın binek, tevekkülün şân olduğuna inanır da sürekli verâ yolunda ilerlemeye gayret ederler. Yaşamak için zaruret miktarıyla yetinen bir beden ve kirlerinden arınmış bir kalple Allah'a yönelir; sırrıyla O'na bağlanmakla birlikte her şeyi O'nunla irtibatlandırmaya çalışırlar.⁵⁷ Sûfilere göre ibâdet ubûdiyyet ve ubûdet, Allah'a yaklaşmak ve onun huzuruna varmak için birer vesiledirler. Peygamberler ve veliler dâhil hepsi, vuslat için bu gibi araçlara muhtaçtır.

3.6. Kurbet

Uzaklaşmanın zıddı kurbet, yaklaşmak, yakın olmak demektir. Sevap kazanmaya ve Allah'a yaklaştırmaya yarayan ne varsa kurbeti ifade etmekte ve “kurban” teriminin karşılığında kullanılmaktadır.⁵⁸ Tasavvufî manada kurbet, nefsinin Allah'a kurban etmekle mâsivâyı gönülden çıkarmak ve nimetlerine karşılık devamlı şükretmek şeklinde tarif edilir.⁵⁹ O halde Allah'ın emir ve yasaklarına uymak ibâdet iken, buna ilave olarak kişiye sevap kazandıran ve onu Rahman'a yaklaştıran fiil ve davranışlar kurbiyyet ifade eder. Bunu yaparken maksat Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak ve sevap elde etmektir. Diğer bir ifadeyle

⁵⁷ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü's-sâlikîn, Mecmûatü Resâilî'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006q), 15-16.

⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "krb", 11/83.

⁵⁹ Abdülhamîd b. Abdilkerîm Ferâhî Ensârî Hamîdüddin Ferâhî, *Müfredatü'l-Kur'ân, Neẓarâtün cedîdetün fî tefsîri elfâzin Kur'âniyye*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), “kurban”, 231.

dünyevî karşılık beklenerek işlenen ameller sevaba, Allah rızâsını amaçlamayan hiçbir davranış kurbete vesile değildir.

Gazâlî, “Secde et ve yaklaş.”⁶⁰ âyetiyle Hz. Peygamber’in, “Kulun rabbine en yakın olduğu hâl secdedir.”⁶¹ hadisini ele alarak, secde eden kulun tattığı zevkin kurbiyetten kaynaklandığını ifade eder. Secdedeyken kul iki büklüm halde ilâhî azametın örtüsüne bürünmüş; Hakk’ın zât ve sıfatlarına ait güzelliğini temaşayla ruhun nurunda kaybolmuştur. Ayılıp kendine geldiğinde nefis ruhtan, ruh da nefisten azade vaziyettedir. Önceki sekr ve mahv hâlinde sonraki sahv daha üstündür. Kul nefis-i mutmainne üzere, “Yâ Allah! Yâ Rab!” demeye başladığında kurbiyet makamına çıkmış olur ki, bu da insan-ı kâmil olma yolundaki sâlikin ibâdetleriyle Allah’a kurbiyeti nispetinde “birre” nail olacağını gösterir.⁶²

3.7. Birr

Birr kelimesi “sıdk ve taat” manasında iman, infak, ibâdet, sıdk, emanet, iyilik, ihsân ve sabır gibi kavramlarının yerine kullanılmıştır.⁶³ “Berr” doğrudan doğruya Allah’ın bir ismi,⁶⁴ “teberru” iyi olmak, iyilik yapmak;⁶⁵ “berera” ise şerefli ve takvâ sahibi yazıcı melekler anlamına gelir.⁶⁶ Ayrıca “birr” kavramının, ahlâklı olmakla da yakın ilişkisi vardır. Meselâ, evlere kapıdan girmek yerine arka taraftan girmek gibi ahlâk ve görgü kurallarına aykırı bir davranış “birr” in ihlal edilmesi sayılmaktadır.⁶⁷ “Birr, yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz değildir. Asıl erdemli olmak Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman etmek; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcamak; namazı kılıp

⁶⁰ el-A’lâk 96/19.

⁶¹ Müslim, “Salât” 215, s.; Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Salât”, 148.; Ebû Abdırrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî Nesâî, *es-Sünen*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Tatbîk”, 78.

⁶² Gazâlî, *Ravzatü’l-tâlibîn*, 46.

⁶³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “birr”, 1/370.

⁶⁴ et-Tûr 52/28.

⁶⁵ el-Mümtehine 60/8.

⁶⁶ Abese 80/16.

⁶⁷ el-Bakara 2/189.

zekâtı vermektir. Onlar anlaşma yaptıklarında sözlerini tutar; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler.” âyeti bize “birr” in ne olduğunu ve birr sahipleri nin hangi vasıfları taşıdığını bildirmektedir.

Hz. Peygamber’in sözlerinde de “birr” kavramının aynı şekilde ahlâk güzelliği ve doğruluk şeklinde tarif edildiğini görüyoruz.⁶⁸ Onun öğretilerinde doğruluğun kişiyi birre ve Cennete ulaştıracacağı, bunun tam tersi yalancılığın ise günaha ve Cehenneme götüreceği haber verilmektedir.⁶⁹ Gazâlî kişinin “birr” sahibi olmasını aklının itidaline ve şeri’at bilgisine bağlarken fitratı icabı doğru sözlü, cömert ve öfkesini kontrol altına alabilen güzel ahlâklı insanların da olabileceğini söylemektedir. Ona göre iyilik yapıp bundan hoşlanmak, kötülüklerden sakınıp çirkinliğini görmek “birr” seviyesinin kemâline, buna karşın iyilikleri zorla yapmak kötülükleri terk etmekte zorlanmak bu seviyesindeki noksanlığa işarettir.⁷⁰

3.8. İttibâ

Sözlükte ittibâ “ardınca gitmek, uymak, itaat etmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁷¹ Cemaatle kılınan namazlarda imama uymaya da ittibâ denilir ki, bu durumda imama uyan muktedî ve müttebîdir.⁷² Kur’an’ı Kerim’de bu kavramın, öldürülenler hakkında kısasın farz kılındığı, ancak kardeşi tarafından bir bağışlama halinde iyiliğe ittibâ etmekle diyetinin güzellikle ödenmesi gerektiği⁷³ ve Hz. İsa’yı öldürdüklerini düşünenlerin bu hususta yanıldıklarını ve zanna ittibâ dışında hiçbir sağlam bilgiye dayanmadıkları⁷⁴ şeklinde iki defa geçtiği görülmektedir.

Hz. Peygamber’in “kim güzel bir âdet başlatırsa, kendisine hem o âdetin hem de ona ittibâ edip onunla amel eden kimselerin sevabı kadar sevap yazılır. Kötü bir âdet başlatan

⁶⁸ Ebu’l-Huseyn İbn Haccâc. el-Kuşeyrî en-Neysâbü’rî Müslim, *Sahîhu Müslim*, (Kahire: 1955), “Birr”, 14-15.; Tirmizî, “Zühd”, 52.

⁶⁹ Buhârî, “Edeb”, 69.; Müslim, “Birr”, 105.

⁷⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/614-615.

⁷¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “tba”, 2/13.

⁷² Mehmed Zihni Efendi. *Nimet-i İslam Büyük İslam İlmihali*. sad. M. Rahmi (İstanbul Huzur Yayınları, 2008), 318-319.

⁷³ el-Bakara 2/178.

⁷⁴ en-Nisâ 4/157.

kimseye de hem o amelin hem de kendisine ittibâ edip onunla amel eden kimselerin günahı kadar günah yüklenir.”⁷⁵ sözünde geçen “ittibâ” kavramının da âyetlerde kullanılan anlamıyla eşdeğer olduğu anlaşılmaktadır.

Allah’ın emir ve yasaklarına ittibâ etmeyi insanın kendisini tanıması şartına bağlayan Gazâlî, daha insanın öz ülkesi sayılan bedeninin zâhirî özelliklerini bile tanımadan Rabb’ini hakkıyla bilmesinin imkânsızlığından bahseder.⁷⁶ İnsanlar Allah’a ittibâ etmeleri bakımından en tepede insan-ı kâmil peygamberler, en altta ise yaptığı kötülüklerden pişmanlık duyan ve vicdan azabı çeken nefis-i levvâme sahipleri bulunur. Bu iki nefis arasında mevcut her bir katın sakinleri Allah ve Resul’ünün emirlerine uydukları, yasaklarından kaçındıkları oranda merteye sahibidirler.

3.9. İslâm

İslâm, “kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak ve barış yapmak” anlamlarındaki “silm” ve (s-l-m) kökünden türemiştir. İbn Kuteybe (öl. 276/889), bu kelimenin etimolojisini “boyun eğmek ve iradî olarak barış ortamına girmek ve itaat etmek, şeri’ata ise Hz. Peygamberin getirdiklerine sınıksız sarılmak ve gereğini yerine getirmek” şeklinde açıklamaktadır.⁷⁷ Tanımları itibariyle en geniş muhteviyata sahip bu kavramın ibâdetle alakası naslarda, Allah’a yönelmek,⁷⁸ O’na teslim olmak,⁷⁹ tevhit inancına sahip bulunmak⁸⁰ ve teslim olmanın gereğini yerine getirmek⁸¹ şeklinde geçmektedir.⁸² Hz. Peygamberin hadislerinde de Kelime-i Şehadet namazı dosdoğru kılmak, zekâtı hakkıyla vermek, Allah’ın evi Kâbe’yi hacetmek ve Ramazan orucunu tutmak İslâm’a dair beş temel

⁷⁵ Müslim, “İlim”, 15.

⁷⁶ Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Kimya-i saâdet, Mecmûatü Resâilî’l-İmami’l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1427/2006), 124.

⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “silm”, 6/345.

⁷⁸ el-Bakara 2/112; Lokmân, 31/22.

⁷⁹ el-Bakara 2/131; el-Mü’min 40/66.

⁸⁰ el-Enbiyâ 21/108.

⁸¹ ez-Zümer 39/54.

⁸² Âli İmrân 3/19, 85.

özellik,⁸³ ibâdet kavramıyla örtüşmektedir. İslâm'ın tarifinde Allah'ın birliği ilkesinin yanı sıra şüphelerden arınmış bir teslimiyetle O'na bağlanma vurgusu önemli yer tutmaktadır.⁸⁴

Gazâlî'ye göre tüm varlık âlemi Müslümandır. Ancak insanlar bilerek ve isteyerek Müslümanlığı tercih ederler. Bir diğer ifadeyle insanın zâhirini ve bâtını Allah'ın hükmünden başka her şeye kapatma iradesi göstermesi onu meleğe üstün kılmıştır. Çünkü meleklerde akıl vardır; nefis yoktur. Akılları değil de nefisleri üstün gelseydi hayvanlardan herhangi bir farkları kalmaz, hatta onlardan da aşağı bir yol tutmuş olurlardı. Çünkü hayvanların nefisleri vardır; ancak akıldan yoksun yaratılmışlardır.⁸⁵ Burada sulh ve selâmet gayesiyle İslâm'ın Allah'a boyun eğmek ve teslim olmak manalarının yanında kelimenin örfteki kullanımı “hakka uyma” düşüncesi öne çıkarılmıştır. Ya değilse batıla boyun eğme şeklinde bir teslimiyet İslâm'a aykırıdır. Müslümanların ibâdet, duygu, düşünce ve davranış itibarıyla genel görüntüsüne ağırlık verecek şekilde yapılacak İslâm tanımları ayrı bir anlam ve önem taşımaktadır.

3.10. İman

İman kelimesi ise sözlükte, “güven içinde bulunmak,” anlamındaki “e-m-n” kökünden türeyen “tasdik etmek ve inanmak” demektir. Terim olarak, “Allah tarafından Hz. Peygamber'e din namına vahyedilen şeylere inanılması ve tasdik edilmesi” diye tanımlanır. Bu inanca sahip olana mümin, inancının gereğini yerine getirene Müslüman denir. Kur'an'ı Kerim'de gerçek müminlerin gayba iman etmeleri,⁸⁶ yalnız Allah'tan korkup sakınmaları⁸⁷ ve O'na kulluk etmeleri,⁸⁸ ibâdetlerine hiçbir şeyi ortak koşmamaları⁸⁹ öne çıkan özellikleri arasında gösterilmiştir. Cibril Hadisi'nde, Hz. Peygamber iman için, “Allah'a, meleklerine,

⁸³ Buhârî, “İmân “1, 2.; Müslim, “İmân” 19-22.

⁸⁴ Hamîdüddin Ferâhî, *Müfredatü'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî, "islam", 147-148.

⁸⁵ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Mirâcu's sâlikîn, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006n), 57.

⁸⁶ el-Bakara 2/3.

⁸⁷ el-Enfâl 8/2; et-Teğâbün 64/16.

⁸⁸ Yûnus 10/104.

⁸⁹ en-Nûr 24/55.

peygamberlerine ve öldükten sonra dirilmeye inanmandır.” açıklamasında bulunmuştur.⁹⁰ Bu özelliğiyle İman, zihnî melekeleri ve kalbî tasdikleri akla getirmektedir.⁹¹

Gazâlî, “Şimdi ne kadar doğru söylesek de sen bize inanmazsın!”⁹² âyetini delil getirerek, burada geçen mümin kelimesini “tasdik edici” İslâm kelimesini ise inadı terk edip inkıyatla teslim olmak manasında kullanır. İman ve İslâm’ın aynı şeyler olduğunu, ayrı anlamlar ihtiva ettiği hususunda, “Bedevîler biz İman ettik dediler. De ki, siz İman etmiş değilsiniz; bari Müslüman olduk deyin! Henüz İman kalplerinize girmemiştir.”⁹³ âyetini ileri sürerek “biz Müslüman olduk deyiniz” âyetinde geçen iman kelimesini tasdik, İslâm’ı ise dil ve azalarla zâhirde teslim olmak şeklinde izah eder.⁹⁴ Bir insanın mümin olması, Kur’an’da ve Hz. Peygamber’in sünnetinde tebliğ edilen esasların tamamına iman etmesine bağlıdır. Dolayısıyla bunlar yaygınlık şekliyle bilinen altı unsurdan ibaret değildir. O halde dinde kesin olarak kanıtlanan itikadî, amelî ve ahlâkî hükümlerin tamamına inanmak, mümin olmanın şartıdır.

4. Araştırmanın Kapsamı, Yöntemi ve Soruları

Araştırmanın kapsamı, Gazâlî’nin tasavvufî düşüncesi çerçevesinde kalbî, bedenî ve malî ibâdetlerin manevî boyutlarının incelenmesine yöneliktir. Erken dönem tasavvuf eserleri üzerine yapılan ön okumalardan sonra gördük ki, Gazâlî’de geçen ibâdetlerin bâtinî veçhenin tasavvufî açıdan değerlendirmesi araştırılmaya değer bir konudur. *İhyau ulûmi’d-din* başta, diğer tasavvufî eserlerinde ibâdetlerin nasıl ve hangi bağlamda incelendiği hususu araştırmanın yöntemi de belirlemiştir. Gazâlî’nin tasavvuf düşünce sisteminde ele aldığı ibâdetle ilgili kavramların tahlili yapılmış; farkındalık yaratan düzeyler duygusal ve zihinsel süreçler tahlil edilerek yorumlanmıştır.

Çalışmada Gazâlî’nin hayatı, eserleri gibi biyografik detaylara girilmemiştir; çünkü onun hakkında yazılıp çizilen o kadar çok eser var ki, ayrıca burada bunların tekrar edilmesi tezi şişirmekten öteye geçmeyecektir. Tasavvufun İslam dininin bâtinî yönlerini ifade etmesi

⁹⁰ Buhârî, “İmân”, 37.

⁹¹ Gazâlî, *Mirâcu’s sâlikîn*, 57.

⁹² Yûsuf 12/17.

⁹³ el-Hucurât 49/14.

⁹⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/377-378.

hasebiyle ibâdetlerin zahirine getirilen bâtinî görüşlerin birincil kaynaklardan aktarılması için Gazâlî özelinde orijinal eserlere müracaat edilmiştir. Buralarda onun sunduğu şekliyle zengin ve özgün yorumlarla birlikte tecrübelerinin aktarıldığı metinlere de rastlanmıştır. Doğal olarak onun tasavvuf içerikli kaleme aldığı yazılarında ibâdetlerin derûnî veçhesi hakkında söyledikleri, bizim çalışmamızda belirginlik kazanmıştır. Zâhir-bâtin ilişkilerinin resmedilmeye çalışıldığı araştırmamızda mecâz, te'vil, şatahât, tammât ve bâtin gibi kavramlarla ifade imkanları üzerinde şekillenen semboller üzerinde durulmuştur.

Yapılan metin analizlerinde Gazâlî'nin ibâdetle aynı kökten çoğaltılan ve farkındalık yaratan ubûdiyyet ve ubûdet kavramlarını ele alış şekli ve yorumlaması dikkat çekicidir. Bu nedenle onun ibâdetlerle alakalı görüşlerini derecelendirilmek suretiyle bir değerlendirmeye tabi tutma zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bunun için kalbî ibâdetlerin ve şeklî ibâdetlerin hangi anlam bütünlüğü içerisinde kullanıldığına dair kavramlar haritası çıkarılmıştır. Gazâlî'nin tasavvuf düşüncesinde ibâdetlerin arka planında saklı;

- İbadet ederken mü'minlerin önündeki engeller, afetler ve saklı tuzaklar,
- İbadetin ilkeleri hükmünde tevhid, sıdk, ihlas, havf ve recâ, zühd ve takvâ,
- İbadetlerin denetimcileri sayılan niyet, sabır, şükür, tefekkür ve tevekkül,
- İbadetlerin gayesi mesabesinde marifet, murâkabe, ahlak ve rıza,
- Nihayet farz ve nafilelerle insan-ı kâmil olma fikriyatı, çalışmanın bağlamını oluşturmaktadır.

Bu çerçevede Gazâlî'nin öne sürdüğü ilim, akıl, tecrübe, tevbe, hamd ve tesbihâtın her birisinin ubûdiyyet süreçlerini anlamaya yardımcı unsurlar değerlendirmesinde bulunulmuştur. Ele alınan konulara ve yaklaşım tarzlarına göre bu veçhelerden biri diğerine oranla biraz daha fazla üzerinde durulup açıklanmış olabilir; ancak bu yöntemin muhteviyatın anlaşılabilirliğine katkı sağladığı düşünülmektedir. bu maksatla şer'i ahkam ile manevî boyutlarının iç içe anlatıldığı bölümlerde sistematik bir metot takip edilmesine gayret edilmiştir.

Gazâlî'nin tasavvufî düşüncesinde mezkûr ibâdetlerin manevî boyutlarını araştırmak için telif ettiği eserlere şu sorular yöneltilmiştir:

- Gazâlî'de ibâdetleri ve arka planlarını anlamaya yardımcı kavramlar nelerdir?
- Semboller, şatâhat ve tammât gibi kavramlar hangi zeminde tartışmalıdır?

- İbadetlerde şeri'at-hakikat bütünlüğü neden önemlidir?
- İbadetler açısından zâhir-bâtın ilişkisi nasıl kurulmalıdır?
- İbadetlerin temel ilkeleri nelerdir?
- İbadet yapılırken hangi amaç ve gayeler güdülmelidir?
- İbadetleri boşa çıkaran faktörler hangileridir?
- Kalbî ya da bedenî ve malî ibâdetler denildiğinde neler anlaşılmaktadır? gibi sorularla çalışma şekillendirilmeye çalışılmıştır.

5. Araştırmanın Kaynakları ve Literatür Değerlendirmesi

Çalışmanın birincil kaynakları doğal olarak sözlükler ve ansiklopedilerdir. İbadetlerle ilgili kavramların semantik tahlilleri için erken dönem sözlüklerinden en çok İbn Fûrek'in (öl. H. 406/1015) *el-İbâne an turuki'l-kâsidîn* (Tasavvuf İstılahları) adlı esere başvurulmuştur. Tasavvufî kavramlarının ilk sûfîlerin açıklamalarına göre açıklanması ve alanının ilk eseri olması bu esere olan teveccühü artırmıştır. İbn Fûrek, burada rakamsal olarak yüz civarında tasavvufî kavramı Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'den başka Hâris Muhâsibî, Hasan Basrî, Zünnûn Mısırî Cüneyd Bağdâdî ve Şiblî gibi mutasavvıfların sözleriyle açıklamaktadır. Ayrıca tasavvufî deyim ve terimler açısından gayet geniş bir kaynak olan Kâşânî'nin *Letâifu'l-a'lâm fî işarâtı ehli'l-ilhâm* isimli *tasavvuf* sözlüğü terimlerin avam, seçkinler ve seçkinlerin seçkinleri olmak üzere üç farklı düzlemde tanımlar ihtiva etmesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Sözlükte 1650 terimin açıklamasının yapılması araştırmada önümüze zengin bir malzeme sunmuştur. Diğer taraftan ibâdetlerle ilgili kavramlara yabancıların nasıl baktıklarına fikir vermesi bakımından Toshihiko Izutsu'nun *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar* gibi bazı çeviri kitaplara da müracaat edilmiştir.

Süleyman Uludağ'ın 2700'den fazla terimin açıklandığı *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* ilk tasavvufî kaynakların kullanılması ve alıntının kaynağının belirtilmesi bakımından tasavvuf okumalarında başucu eseri niteliğindedir. Ahmet Cahid Haksever'in *Tasavvufu Anlama Kılavuzu* ve Ethem Cebecioğlu'nun *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* gibi kaynaklar tasavvuf ıstılahlarının anlaşılması bakımından yol gösterici olmuştur. Bunun yanında beşerî ve sosyal bilimlerin farklı alanlarında yapılacak araştırmalar için kapsamlı ve en hacimli eser olması bakımından müracaat edilebilecek başyapıtlardan bir diğeri Diyanet

İşleri Başkanlığının İslam Ansiklopedisidir. Bu eser hem maddelerin listelenmesi hem de içerik ve üslup açısından oldukça özgün ve telif niteliği taşıyan bir ansiklopedi özelliğinde tasarlanmıştır. Başlangıcından günümüze değin İslâm dini, tarihi ve medeniyeti hakkında güvenilir, doğru ve yeterli bilgilerin sunulduğu bu ansiklopediden çalışmanın hemen her aşamasında istifade edildiğini söyleyebiliriz.

Tasavvufî kavramların etimolojik yönü için İbn Manzûr'un (öl. H. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab* adlı eserine müracaat edilmiştir. Çünkü burada kelime ve kavramlar âyet, hadis ve meşhur şiir ve örneklerle dillendirilmiştir. *Lisânü'l-'Arab* fıkıh, tefsir, hadis, şahıs, yer adları ve tarihe dair önemli olayları anlatması bakımından adeta ansiklopedik bir özellik taşıdığı söylenebilir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen âyetleri değerlendirmesi bakımından Râgıb el-İsfahânî'nin (öl. H. 502/1108) *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* sözlüğü çalışmada yine en çok başvurulmuş sözlükler arasındadır. Diğer taraftan Abdülhamîd b. Abdilkerîm Ferâhî Ensârî'nin, (1863-1930) *Müfredâtü'l-Kur'ân neẓarâtiin cedîdetiin fî tefsîri elfâzi'l-Kur'âniyye* isimli eserlerine kavramların ayetlerle nasıl açıklandığına dair bilgi vermesi bakımından ayrıca başvurulmuştur. Bununla birlikte istifade edilen sözlükler sadece bunlardan ibaret de değildir; kullanılan sözlük eserler kaynakça bölümünde özellikle zikredilmiştir.

Çalışmada metin analizleri için birincil kaynaklar olarak müellifin basılı telif eserlerinin tamamını kullanmak yerine daha çok tasavvufla doğrudan alakalı ve en hacimli *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* isimli eserin Ali Muhammed Mustafa ve Sa'bu'l Mehâsinî tarafından tahkik edilmiş Şam baskılı nüshası referans alınmıştır. Zaten Gazâlî bu eserinin “Rub'u'l-İbâdât” bölümünde temizlik, namaz, zekât, oruç ve hacın sırlarına yer vermiştir. Bununla birlikte *İlcâmü'l'avâm'an 'ilmi'l-keîâm*, *Cevâhirü'l-Kur'ân* ve *dürerüh, el-Erba'in fî uşûli'd-dîn*, *Mizânü'l-'amel*, *Fayşalü't-tefrika*, *Mişkâtü'l-envâr*, *el-Münkız*, *Mişkât*, *Mizânu'l-'amel* ve *Mirâcu'l-kuds* adlı telifleriyle onun tasavvufî düşüncelerinin yansıtıldığı diğer kitap ve risalelerine de çalışmada başvurulmuştur.

Ebu Hamid Muhammed el-Gazâlî, İslam Düşünce Tarihinde Usul-u Fıkıh, Fıkıh, Kelam, Tefsir, Felsefe ve Tasavvuf gibi pek çok alanda eserler yazmış bir şahsiyettir. Bu özelliğiyle gerek ülkemizde gerekse yabancı ülkelerde hayatı ve fikirleri üzerine makale, eser ve tez seviyesinde hayli çalışma yapılmıştır. Nitekim Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat

Fakültesi öğretim üyelerinden Ömer KARA “Bibliyografik Bir Deneme” başlığı altında kaleme aldığı araştırmada, onun hakkında yapılan akademik çalışmalardan ulaşabildiği eserlerin isimlerini 26 sayfada ancak derleyebilmiştir.⁹⁵ Yeri geldiğinde ikincil kaynak olarak istifade edilenlerden bazılarının isimleri ve kimler tarafından kaleme alındığı yine çalışmanın kaynaklar bölümünde belirtilmiştir.

Bu doğrultuda araştırmamız üç bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde; araştırmanın problemi, konusu, kapsamı, yönetimi, araştırma soruları, kaynakları ve ibâdetle ilişkili kavramların açıklanması yapılmıştır. Birinci bölümde; ibâdetlerin ifade şekilleri, temellendirilmesi ve ibâdetlerin şekil-mana paradoksları, sembollerle biçimlendirilmeleri ve şeri’at-hakikat bütünlüğü gibi konuların yanında neredeyse Müslümanın hayatının tamamını kapsayan ibâdetlerin ilkeleri, amaçları ve boşa çıkarılmasının nedenleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise kalbî, bedenî ve malî ibâdetler Gazâlî açısından ele alınmış; araştırmada ulaşılan verilere ve önerilere yer verilmekle çalışma bitirilmiştir.

⁹⁵ Ömer Kara, *Gazali Üzerine Yapılan Çalışmalar -Bibliyografik Bir Deneme* Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi (2002), Sayı: 2/133-159.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GAZÂLÎ'DE İBÂDETİN İFÂDE ŞEKLİ, TEMELLERİ VE BOŞA ÇIKMASI

İnsanların mükemmel özelliklerinden biri de birbirleriyle konuşarak, rumuzlarla ve sembollerle anlaşabilmesidir. Bu özellik aşağıdan yukarıya ve yukardan aşağıya insanın Rabb'i ile taabbudî ilişkilerinin tamamına yansımaktadır. Tasavvuf, insan-ibâdet ilişkisinde suret-mana bütünlüğünün önemine atıfta bulunur ve hiçbir şeyin görüldüğü gibi olmadığına değinerek, ibâdetlerin şer'an belirlenen yönü yanında, bambaşka anlamlar taşıdığına hükmeder.

Ehl-i Sünnet gelenekte ibâdetlerin zâhir-bâtın yönünün, şeri'atın dışına çıkmadan makul bir dengeyle sunulmasına ayrı bir özen gösterilmiştir. Duygu yönüyle hissedilenler, şeklen ve sembollerle ifade edilmeye çalışılırken ifrat ve tefritten uzak, vasat bir yol takip edilir. Tasavvuf tarihinde bu hassas dengeyi gözetenlerden birisinin Gazâlî olduğu söylenebilir. O, insanın derûnunda yaşattığı sevgi, saygı, ihlâs ve huşu gibi duyguları zikir, şükür ve hamd ile dile getirirken namaz, zekât oruç ve hac gibi sembollerle ifade edilen ibâdetleri, bir bütünlük içerisinde anlatabilmiş mutasavvıflardandır.

Gazâlî, ibâdetlerin samimi, gösteriştten uzak, kolay ve üstesinden gelinebilir olmasına ayrı önem atfeder. Yani zorlamayla namaz kılmak, gösteriş maksatlı zekât vermek, bilgili desinler diye ilim öğrenmek gibi kişinin isteksiz ve samimiyetten uzak çabalarının Allah katında ibâdet değeri olmadığını belirtir. Ona göre ibâdetlerin değeri tevhid, ihlâs, sıdk, takvâ, havf ve recâ gibi prensiplere bağlıdır. Gönülsüz yapılan ve sonuçları itibariyle hayata yansımayan ameller, mâun⁹⁶ ibâdeti sayılacağından sahibine külfettir.

⁹⁶ Mâun, Mekke döneminde müşriklerin, din konusundaki samimiyetsiz ve ikiyüzlü davranışlarını ifade etmek maksadıyla en küçük bir iyiliği bile çok gördüklerine dair ahlâkî ve içtimaî kötülüklerini tanıtan bir

İslâm dininde amellerin karşılığının bazen dünyada bazen ahirette veya her iki âlemde de gerçekleşeceği beklentisi, ahiret inancına sahip kimselerin kontrollü adım atmalarını sağlamaktadır. Allah katında müjdelenen mükâfatlara mazhar olabilmek için iman ehli insanların, salih amel işlemek gibi bağlayıcı bir zorunlulukları vardır. İmanda ve amelde sorunlar bulunması halinde ameller boşa çıkma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. İmanın safiyetine şirk ve unsurları karıştığında İslâm inancına göre ibâdetler hepten sorunludur.

İnsanın ömür boyu sevap beklentisiyle çalışıp çabalaması, ancak ahirette tüm emeklerin yok mesabesinde tutulması ise büyük bir hüsrandır. Dolayısıyla araştırmamızda amellerin boşa çıkmasına sebep teşkil eden şirk ve şirke götüren unsurların hususen izahlarına ayrıca yer verilmiştir. Sonuçta aldanmışlık, cahillik ve dünyanın geçici menfaatlerine aldanarak, şeytanın adımlarına tabi olmanın telafisi imkânsız mahzurlar doğuracağı unutulmamalıdır.

1.1. İBÂDETİN İFADE İMKÂNLARI

İbâdetler şeklen basit gibi görülse de güçleri ve taşıdıkları sırlar bakımından maddî âlemin ötesinde yaratanla yaratılanlar arasında kurulan bağlantının değişik biçim ve boyutlarda gerçekleşmesini sağlamakta en etkin role sahiptir. Örneğin namaz içerisinde belli duâların okunması, belirli davranış biçimlerinin tekrar edilmesi ya da hac ibâdeti yerine getirilirken tıraş olmak, şeytan taşlamak ve kurban kesmek gibi sembolik davranışların sergilenmesi gerekmektedir. Öyleyse ibâdetlerde içsel yön dinin biçimsellik ve sembolizm içeren yönüyle temsil edilmektedir. İnsanlar ibâdet yaparken bu tür sembolik davranışları zihin dünyasında sorguladıklarında asıl o zaman ibâdetlerin mâna ve önemi ortaya çıkmaktadır.

Kur'an'ı Kerim'de başta namaz olmak üzere zekât, oruç ve hac gibi temel ibâdetlerin müminler tarafından yerine getirilmesine dair bazı uygulama şartları ve hükümleri bildirilmektedir. Hz. Peygamber'in de şahsî uygulamaları ve açıklamalarıyla zihin

kavramdır. Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Yayınları, 1991), 9/113-121.

dünyamızda daha da netleşen ibâdetler, dinî hayatımızda önemli bir yer tutmaktadır. İnsan akli her ne kadar yüce yaratana ibâdet etmenin gereğini kavraya bile nasıl ve ne şekilde ibâdet yapılacağını bilemeyebilir. Bu yüzden ibâdetlerin şart ve şekillerinin Allah ve Resul'ünün bildirdiği biçimiyle yapılması önemlidir. Hz. Peygamber'in "Ben namazı nasıl kılıyorsam siz de öylece kılınız." ⁹⁷ "Haccın menâsikini benden öğreniniz." ⁹⁸ gibi sözlerinden ibâdetlerin ilahi şekil ve sembollerle ifade edileceği şartı konulmuştur. Buna kıyasla müminlerin, Allah'a olan bağlılıklarını bu formlara bağlı kalarak ifâ etme zorunlulukları vardır.

İbâdetin yerine getirilmesi sadece bir sembolün uygulanması şeklinde de anlaşılmamalıdır. Belki organlar yardımıyla ifâ edilen bu hareketleri, gündelik ve sıradan yaşantıların etkisinden uzaklaştırıp bambaşka ahlâkî seviyelere yükseltmek daha önemlidir. Bu bağlamda ibâdetlerin ifade şekilleri ve imkânları incelenirken "sembolizm" olarak isimlendirilen terimin dil ve kültürel bakımdan genel dinî boyutlarına değinmek gerekecektir. Bu bölümde ibâdetlerin anlaşılmasına temel teşkil eden sembollerin ne anlama geldikleri anlaşılın diye hakikat ve mecâzın ölçülerinin belirlenmesine, yakîn bilgiye ulaşmak için zâhir-bâtın ilişkilerinin bilinmesine ve şeri'at-hakikat bütünlüğüne dair bilgilendirmelere yer verilecektir.

1.1.1 Sembollerle Anlatım

Semboller en basit anlatımla simge olup somut bir nesne üzerine yüklenen anlamla kişileri, duyguları, düşünce ve olayları anlatmakta temsil görevi sağlayan rumuzlardır.⁹⁹ Herkes tarafından kabul görmüş, itibarî bir mânânın maddeten sabitleşmiş şeklidir.¹⁰⁰ Sembolün kendisi dışında ve kendi boyutlarını aşan bir veya birden fazla anlamı vardır. Meselâ, bayrak bir ulusun özgürlüğünü ve bağımsızlığını temsil ederken güvercin barışı sembolize eder. Oysa ne bayrak ne de güvercin kendilerine yüklenen anlamlardan

⁹⁷ Buhârî, "Ezân", 18.

⁹⁸ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2003), 5/204.

⁹⁹ İsmail Durmuş, "Remiz", *İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Şubat 2021).

¹⁰⁰ Mehmet Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1980), 164.

habersizdirler. Bu misallerde olduğu gibi, ibâdetler de zâhirî görüntüleri itibariyle semboliktir; eda ediliş şekillerine göre bâtının anlaşılmasında fikir sahibi olmamızı sağlarlar. Bunun için sembollerin somut ve sonlu olanla, soyut ve mutlak olan arasında bir köprü kurup konunun daha iyi anlaşılması için kullanıldığı söylenilebilir.¹⁰¹ Yâni, sembollere ruhun ve aklın anlatmak istediklerini somutlaştırmak suretiyle halkın anlayabileceği şekle getirmek için bu yola başvurulmaktadır. Sembollerle benzeyen verilip anlatılmak istenen şeyin hakîkatinin akılla kavranmasına çalışılır.¹⁰²

Tasavvufta sembolik âlem, ruhlarla cisimler arasında yerini alan berzahta mevcut ruhların bir mislinin şuhûd âleminde ortaya çıktığı varsayımıyla izah edilir. Bu, hakikatte varlıkların bir misalinin aynadaki görüntülerine benzetilebilir. Bu yüzden varlıklar hem zâhir hem bâtındır; ancak ruhlar latif ve nuranî olduklarından elle tutulup gözle görülemezler. Bu suretler uykuya dalındığında bedenden çıkıp misal âlemine giderler ki, rüyaların dilinin sembolik olmasının nedeni buna bağlıdır.¹⁰³ Dinde semboller, ledünnî ilmin ifadesine uygun, tasavvufun geneline hâkim şekil ve hareketlerden ibarettir.¹⁰⁴ Kutsal metinlerin ve ibâdetlerin nasıl anlaşılması gerektiği, sembolizmin dili sayesinde yorumlanır.¹⁰⁵

Dolayısıyla abdest, namaz, zekât, oruç, hac ve kurban gibi ibâdetlerin anlaşılmasında her sûfî gibi Gazâlî'nin de sembolizmin dilini çokça kullanmıştır. Müteşâbih âyetleri ve Sünnette geçen simgesel ifadeleri sembolik anlatımlarla yorumlayarak müşkül konuların rahatlıkla anlaşılmasını sağlamıştır. Bu manada ibâdetlerin fenomenolojisinde mecâz, te'vil, bâtın, şatâhat ve tammât gibi kavramların sembolik dilleri kullanılmıştır. Meselâ “bir adam gördüm domuzlara inci ve gerdanlık takıyordu” diyenin sözünden, ilmin ve hikmetin ehli dışındakilere ifşa edilmesi anlaşılır. Bunu ilk defa duyanlar, zâhir mânasıyla anlamaya kalkarsa yanılırlar. Hakîkatte ortada ne inci ne gerdanlık ne de domuzlar vardır; nesnelerin zikri semboliktir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 103.

¹⁰² Zeki Özcan, *Teolojik Hermenötik* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), 48.

¹⁰³ Ahmet Cahid Haksever, *Tasavvufu Anlama Kılavuzu* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 125.

¹⁰⁴ Renè Guènon, *İnisiyasyona Toplu Bakışlar*, çev. Mahmut Kanık (Ankara: Hece Yayınları, 2003), 75.

¹⁰⁵ Tokat, *Dinde Sembolizm*, 27.

¹⁰⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/346-347.

1.1.1.1 Mecâz

Sözlükte bir yeri yürüyerek geçmek, yol kat etmek anlamındaki “cevz” kökünden türetilen mecâz, asıl manasından çıkarılarak, ilgili bulunduğu başka bir manaya nakledilen lafız” demektir. Bir başka ifadeyle hemen algılanan anlamından başka, gizli bir öteki anlatıcı manasında kullanılmaktadır.¹⁰⁷ Meselâ, “Bu işi başımıza sen sardın” cümlesinde geçen baş, gerçek anlamıyla değil, mecâzî anlamıyla kullanılmıştır.¹⁰⁸ Tasavvufî çevreler tarafından sıklıkla kullanılabilen mecâz, bâtılı oryantalistler tarafından da kutsal kitapların simgesel anlamlarını dile getirmek için başvurulan bir öğedir.¹⁰⁹ Hatta öyle zamanlar gelmiş ki, mecâz tanrısal bilgiye ulaşmanın en uygun ve en yükseği keşfetme çabasının adresi,¹¹⁰ hakîkate ulaştığına inanan bir ruhun hamlesi ve soyut kelimelerle ifade edilemeyen varlığı bilmenin yolu sayılmıştır.¹¹¹

Bu doğrultuda bazen kelimeye farklı anlamlar yüklenmesi bu yeni anlamın temel anlamdan daha yaygın olarak kullanılmasına dönüşebilmektedir.¹¹² Mesela, “ay yüzlü” denilince, “parlak yüzlü insan” anlamı çıkarılması gibi “aslan” denilince de akla bilinen yırtıcı hayvan değil, “korkusuz, cesur ve yiğit insan” gelir. Bu yönüyle mecâzın zamanla dillerin zenginleşmesinde çok etkin bir rol oynadığı söylenir. İnsanlar tarafından veya ilâhî öğretiler sonucu ortaya çıkmasına bakılmaksızın konuşulmakta olan dillerin hadiseler arasında kurulan bağlar sayesinde farklı ve bambaşka manalar kazandığı, böylece nesne ve olayların gerçek anlamlarının yanında, mecâzî anlamlar taşıdığı bilinmektedir.¹¹³

¹⁰⁷ *Ana Britanica Genel Kültür Ansiklopedisi*, İstanbul: 1986), Ana Yayınları. “allegory”, 1/342.

¹⁰⁸ Nizamettin Uğur, *Anlambilim /Sözcüğün Anlam Açılımı* (İstanbul: Doruk Yayınları, 2003), 21.

¹⁰⁹ Özcan, *Teolojik Hermenötik*, 27.

¹¹⁰ Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Kelâmı ve Tasavvufuna Giriş*, çev. Filiz Şahin (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 122.

¹¹¹ Özcan, *Teolojik Hermenötik*, 29..

¹¹² Şahin Güven, *Kur'an'ın anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu* (İstanbul: Denge Yayınları, 2005), 73.

¹¹³ İsmail Durmuş, “Mecaz”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Nisan 2020).

Kur'ân'da ve hadislerde pek çok mecâz ifadeye rastlanmakta, dolayısıyla âyet ve hadis metinlerinin anlaşılmasında mecâzın kullanımına büyük önem atfedilmektedir. Meselâ, “Eğer hasta veya yolculukta iseniz yahut biriniz ayakyolundan gelmiş veya kadınlara temas etmiş ve bu durumlarda su da bulamamışsanız, tertemiz bir toprağa teyemmüm ediniz”¹¹⁴ âyetinde “ayakyolundan gelmek” ifadesi, “abdest bozmak” yerine, “kadınlarla temas etmek” ise “cinsel ilişkiye girmek” anlamında mecâzî ifadelerdir.¹¹⁵ Yine “Sizi bir nefisten yaratan ve gönlünün huzura kavuşacağı eşini de ondan var eden Allah’tır. Onu kaplayınca, eşi hafif bir yük yüklendi ve yükünü bu hâlde bir müddet taşıdı”¹¹⁶ cümlesinde geçen “kaplama” fiili, erkeğin eşiyle cinsel ilişkiye girmesi, hafif yük yüklenmekten murat ise kadının hamile kalmasıdır.¹¹⁷

Görüldüğü üzere bilgi elde etme yollarından birisi olarak mecâz, bir takım yanlış anlamaların önüne geçmede uygulanan bir metot olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak hakikat ve mecâz birbirinden doğru şekilde tefrik edilemezse, Allah ve Resul’üne yalan sözler isnat etmenin yolu açılır ki, böyle büyük bir hatanın insanı Cehenneme sürükleyeceği açıktır. Bu yüzden Gazâlî, mecâz konusunu çok önemsemiş, müstakil risalelerle izahı cihetine gitmiştir. Bunda felsefe ve bâtinî akımların önemli bir paya sahip olduğu söylenebilir.¹¹⁸ Tasavvuf erbabının mecâz konusundaki eksik ve yanlış bilgileri, haddin aşılmasına sebep teşkil ettiğinde Gazâlî, mecaza makul ölçüler getirmeyi kendisi için önemli bir görev telakki etmiştir.

Ona göre mecâzın üç nevi vardır; birincisi meşhur bir özelliğine binaen aralarındaki benzerlikten dolayı tercih edilen ve herkes tarafından bilinendir. Meselâ, aptallığıyla öne çıkana “eşek” denmesinin sebebi budur. İkincisi, anlatıma herhangi bir ziyâdelik katmaz; ama “O’nun bir misli gibisi yoktur”¹¹⁹ âyetinde geçen “gibi” anlamındaki “kef” harfini dikkate almamak doğru değildir. Üçüncüsü ise anlamı bozmayan kısaltmalardır. Meselâ,

¹¹⁴ en-Nisâ 4/43.

¹¹⁵ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 2/73.

¹¹⁶ el-A'râf 7/189.

¹¹⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, 2/645.

¹¹⁸ Naci Özsoy, "İmam Gazâlî'de Hakikat ve Mecâz", *Muş Alparslan Üni. Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2 Aralık 2013), 230.

¹¹⁹ eş-Şûrâ 42/11.

“fes’eli’l-karye”¹²⁰ emir cümlesinin geçtiği âyet tam olarak tercüme edilse “köye sor” anlamı verilir; oysa burada kastedilen “köy ahalisine sor” demektir.¹²¹ Bu tür mecâzlar her dilde olduğu gibi Arapçada da normal hayatın akışında kullanılmaktadır.

Gazâlî, Arapçanın din dili olmasını önemsemiş ve mecâzî ifadeleri basit ve anlaşılır örneklerle açıklamakla aynı zamanda bir dil bilimcisi olduğunu göstermiştir. Hakikat ve mecâzın ölçülerini kullanarak hem kendi dönemindeki hem de sonrasında yaşayan kuşakları bu konuda bilgilendirmiştir. Ayrıca insanların çoğu müteşâbih ve mecâz ifadelerden dolayı yollarını kaybettiğinde bunu fırsat bilen bazı art niyetlilerin fitne ağına düştükleri unutulmamalıdır. Bu açıdan bakıldığında Gazâlî’nin mecâzî âyetlerin tefsiri ve hadislerin yorumlanmasında kullanması manaya genişlik, dar bakışlara ufuk açmıştır.¹²²

1.1.1.2 Te’vil

“E-v-l” masterından türetilen te’vil, ırcâ etmek; söylenilen sözün hakikatini inceleyip hamledilebilecek manalara yormak ve nihai hedefe varmak gibi anlamlara gelir. Istılahta ise naslarda geçen lafızları delile dayandırmak suretiyle aslî anlamından çıkarıp taşıması muhtemel başka anlama nakletmek demektir.¹²³ Te’vilde doğru bilgiye ulaşmanın yol ve yöntemi, siyaktan ve sibaktan hareketle kastedileni ortaya koymaktır. Dolayısıyla âyet ve hadislerde geçen bir kelimeyi veya cümleyi zâhirî mânasına ters düşmeksizin yorumlamak da te’vil sayılmaktadır.¹²⁴ Mesela Hz. Peygamber’den rivâyet edilen, “Allah Âdem’in (a.s) çamurunu kırk sabah eliyle yoğurdu.” hadisinde Allah’ın elinden söz edilmiştir. El mefhumunu bildiğimiz organ manasında Allah için kullanılmak doğru değildir. Bu elin suretinden ziyade manası ve ruhu ön plana çıkarılmalıdır. Bu ise bir şeyi tutmaya ve kavramaya yarayan, kendisi ile iş yapılan, iyilikte bulunulan veya aksine bulunulmayan

¹²⁰ Yûsuf 12/82.

¹²¹ Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *el-Mustasfa (İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi)*, çev. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayınları, 1994), 2/12.

¹²² Necdet Çağır, *Din Dili ve Mecaz* (İstanbul: İz Yayınları, 2008), 114.

¹²³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi’l-Kur’ân*, “evl”, 39.

¹²⁴ Mehmet Sait Şimşek, *Kur’an’da İki Mesele Müteşâbih-Nesh* (Konya: Selam Yayınları, 1987), 62-65.

vasıta demektir. Gazâlî'ye göre bu tür yorumlar yapmak, Kur'an'ın ve hadislerin ruhuna ters düşmedikçe imkân dâhilindedir.¹²⁵

“Ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz.”¹²⁶ Ya da “Mevrîdi nasta içtihadı mesağ yoktur.”¹²⁷ hükmüne binaen yeri ve zamanı geldiğinde âyetlerin ve hadislerin şartlara uygun te'vil edilmesi kaçınılmazdır. Bu yüzden mezhepleri ne olursa olsun İslâm müçtehitlerinin hemen hepsi te'vile başvurmuşlardır. Ahmed b. Hanbel te'vile ihtiyatla yaklaşmasına rağmen, onun bile üç hadisi şerifi¹²⁸ te'vil edip yorumladığı bilinir. Ancak burada te'vil yapıyorum diye şeri'at sahiplerinin sözlerini demagoji ve mugalata konusu yaparak anlamsızlıkla itham etmek küfür ve zındıklıktır.¹²⁹ Bu bakımlardan zatî varlığın sübûtu imkânsızsa hissî varlığa, hissî varlığın sübûtunun imkânsızlığında hayalî ve aklî varlığa, bunların da sübûtu mümkün değilse şibhî ve mecâzî varlığa te'vilde karar kılınır; fakat delilsiz ve mesnetsiz bu mertebeler arasında lüzumsuz geçişlerde bulunmak doğru değildir.¹³⁰ Diğer taraftan kesinlik ifade eden deliller mevcutken zâhire bakarak te'vil yapmak da bir o kadar yanlıştır.

Bu doğrultuda milâttan önce 2100'lerde yaşadığı var sayılan ve tevhid esasına dayalı Hanîf dininin önderi Hz. İbrâhim'i ayı, güneşi ve yıldızları zikrederek “bunlar benim Rabb'imdir”¹³¹ sözünden dolayı gök cisimlerini sembolize eden putlara tapmakla itham

¹²⁵ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeke, Mecmûatü Resâilü'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006i), 82.

¹²⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i ahkâm-ı adliye* (b.y.: y.y., 1883), 19. md.

¹²⁷ Paşa, *Mecelle*, 14. md.

¹²⁸ Söz konusu hadisler, “Hacerü'l Esved yeryüzünde Allah'ın sağ elidir.” (Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen-i İbni Mâce, Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf el-Kütübü's-Sitteh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), “Menasık”, 27.) “El-Mü'min in kalbi Allah'ın iki parmağı arasındadır.” (Buhârî, “İlim”, 3484.) “Rahman olan Allah'ın nefesinin Yemen tarafından geldiğini hissediyorum.” (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/541.)

¹²⁹ Gazâlî, *Faysal*, 85.

¹³⁰ Zatî varlık hislerin ve aklın dışında bir varlıktır. Hissi varlık, bir şeyin sadece hissen var olmasıdır. Hayalî varlık, duyularla bilinen varlıkların hissedilmekten uzak oldukları zamandaki suretidir. Akli varlık bir şeyin ruhu, manası ve hakikati demektir. Şibhi varlık; suretiyle, hakikatiyle histe, hayâlde ve akılda bizâtihi var olmayan, yalnızca bir şeyin benzetme yolu ile var kılınmasıdır. Bkz. Mehmet Görmez, “Gazâlî Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Erişim 04 Ekim 2020).

¹³¹ el-En'âm 76-78.

etmek son derece yanlıştır. Onun bu cümlesi Mecûsi inancın sahibi kavmini bâtil inançlarından hareketle tevhid akidesine ikna etme çabası olarak yorumlamak gerekir. Ya değilse arzın ve semânın melekûtu kendisine gösterilen bir peygamberin kalkıp yıldızı, ayı ve güneşi Rabb tanıması akla ziyandır.¹³² Keza Allah için “el”,¹³³ “yüz”,¹³⁴ “gelmek”¹³⁵ gibi teşbih ve tecsîmi çağrıştıran vasıfların aynen kabul edilmesi küfürdür. “Allah külli şeyleri bilir cüzi şeyleri bilmez” şeklinde bir kısım filozofların sözleri, halkın kalbine ümit ve korku salmak için peygamberlere yalan isnat etmek, haşrın ve mîzanın inkârı, zındıklıktan başka bir anlam taşımaz.¹³⁶

Bu ve bunlara benzer haklı çıkışlarla döneminde zuhur eden fitne ve fesada karşı ifade imkânının te’vil kısmından faydalanmak suretiyle yakîn bilgisine verdiği değeri gösteren Gazâlî, sözün zâhirine bakarak kastedilmeyen manaların Allah ve Resûlü’ne isnat edilmesini doğru bulmaz. Ona göre cümlelerin siyakına ve sibakına bakmadan, delilsiz ve mesnetsiz te’vil yoluna tevessül etmek, bidat ve dalâlet ehli sapkınlarla aynı safta yer almaktır. Te’vilin manası mecâz dahi olsa orijinal ifadelerin içerdiği temel anlamların dışına çıkamaz. Yani, te’vil anlam bakımından açık bir âyetle bile çelişmemelidir. İlk bakışta âyetin görülen anlamının dışında bir manası olsa da dinî bir delile dayanmalıdır. O halde dil, örfî boyut ve hüküm ifade eden şartlar aracılığıyla te’vilde objektiflik sağlanması gerekmektedir.

1.1.1.3 Şatâhat ve Tammât

Konuşma dilinde, ölçüyü kaçırmak, sözü şirazesinden çıkarmak, aşırı tecellî ve feyiz neticesinde şeri’atla örtüşmeyen sözlere şatâhat denilmiştir.¹³⁷ Sûfî geleneğe bağlı âlimler, velî kabul edilen kimselerin ağızlarından dökülen şathiyat sözlerin zihinlerde uyandırdığı tereddütleri gidermek için te’vile başvurmuşlardır. Nitekim Abdülvehhâb eş-Şa’rânî’nin (öl. 973/1565) *el-Feth fî te’vîli mâ sadara ‘ani’l-kümmeli mine’ş-şatḥ* adlı eseri bu tür izahlarla

¹³² Gazâlî, *Faysal*, 86-87.

¹³³ Sâd 38/75; ez-Zâriyât 51/47.

¹³⁴ el-Bakara 2/115.

¹³⁵ el-Fecr 89/22.

¹³⁶ Gazâlî, *Faysal*, 86.

¹³⁷ Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: MEB Yayınları, 1983), 3/310-311.

doludur. Eserin mukaddimesi zâhir ulemasının görüşlerine uymayan akidelerin doğru anlaşılmasını sağlamak için yazılmıştır. Ancak bu eserinde müellif bazen kendisinin de anlamadığı hususlar bulunduğunu, âlimlerin tartışmasına sunmak için bunları da zikrettiğini belirtmiştir.¹³⁸ Örneklendirilecek olursa Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/922) ve benzerlerinin dilinden kontrolsüz şekilde kendilerine egemen bir halin sonucu “ene’l-Hak” kabilinden ifadeler şatâhat olarak değerlendirilmektedir.¹³⁹ Çünkü bu sözler bir arbede neticesinde kurbiyet makamında bulunan sûfinin bir anlık sarhoşlukla, gayri ihtiyari ağzından dökülmüştür.¹⁴⁰

Gazâlî, ariflerin hakikat semasına çıktıktan sonra bir tek gerçek varlık gördüklerini, bunun verdiği zevk ve sarhoşlukla kendilerinden geçip akılları başlarından gittiği için her şeyi unutarak bu tür sözler söylediklerini ifade eder. Haddi zatında âşıkların sekr hâlindeyken ağızlarından çıkabilecek bu sözleri yutmaları ve dışa aktarmamaları gerekir; ancak cezbelendiklerinde bu sözler istemeden dudaklarından dökülmeye başlar. Sarsıntıdan kurtulup akılları başlarına geldiğinde üzülür ve kendi kendilerine utanırlar. Bu yüzden seyr ü sülûk boyunca yaşanan bu hâlleri ittihat ve hulûl kabul etmek yersizdir. Çünkü şatâhat makamındaki sûfinin söylediğinin farkında olması şurada dursun kendisinin bile farkında değildir. Sekr hali gidip de Allah’ın yeryüzündeki kriteriyumu olan akıl başa döndüğünde bunun hakiki bir birleşme olmadığını fakat ittihadı benzediğini anlar.¹⁴¹ Gazâlî’den neredeyse bir asır sonra yaşamış İbn Arabî (ö. 638/1240) de, vecde gelmiş sûfilerin ağlayıp inlemelerini, sayhalar atarak dillerinden dökülen anlaşılması güç bazı ifadeleri şu şekilde izah etmeye çalışır:

“Allah’a yakınlıktan kaynaklanan serinlikle kalbin üst tabakasındaki hava, soğuyup aşağıya doğru meylettiğinde garezi sıcaklık dimağa doğru çıkmaya başlar. Bu aksü’l-amel neticesinde sürtünmelerden kaynaklı kıvılcımların acısından vecde gelen sûfi

¹³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Te'vîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 05 Ocak 2020).

¹³⁹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 596.

¹⁴⁰ Cemal Kurnaz-Mustafa Tatcı, *Türk Edebiyatında Şathiye* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2001), 4.

¹⁴¹ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Mişkâtü'l envâr, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006o), 12.

ah edip inleyecektir. Buna “teevvüh” veya “zeferât” denir; bunlar bilinç halinde değil, sekr hâlinde söylenmiş lakırdılardır. Hemen belirtelim, bu tür şatâh sözler nebilerden ve insan-ı kâmil ariflerden asla sadır olmaz. Avamın nefsanî davranıp övünmek kastıyla, münasebetsizce ve riyakârane söyledikleri sözlere gelince, bunlar lafzı iğrenç ve berbat manası anlamsız, saçma-sapan laflardır.”¹⁴²

Kaldı ki, ne kadar usturuplu söylenirse söylensin, bazen ağızdan dökülen lafızları tasvir etmekte dil yetersiz kalmaktadır. Çünkü içte yaşanan tecrübeleri kuşatacak ve tek başına tam olarak dışarıya aktaracak yetkinlikte değildir. Söz konusu tasavvufî tecrübeler olunca bunların ifadesinde dilin acziyeti kendiliğinden ortaya çıkmakta, aşk, vecd ve cezbe halinde söylenen sözler, herkes tarafından anlaşılamamaktadır. Bu itibarla tasavvufta delâleti sarih olmayan ve anlaşılamayan paradoksların yorumlanması hâlâ büyük bir problemdir.¹⁴³ Gazâlî, bu problemin mutlak surette izah edilmesi gerektiğini, özel ve mâkul durumlar hariç, kişinin aklî muvazenesinin bozulmasıyla ortaya çıkan şatâh ifadelerin kalbi bulandırmakta, akli şaşırtmakta ve işitenleri kast olunmayan manalara yönlendirdiğini belirtir. Ona göre bunun iki sebebi vardır; ya söyleyenin aklî muvazenesi bozulmuştur. Hayaline geldiği gibi konuştuğundan ağzından çıkanı kulağı duymamakta, ya da bir şeyler anlamakla birlikte cehaleti yüzünden anladıklarını ifade edecek kelime bulamamakta ve saçmalamaktadır.¹⁴⁴

Hiz. Peygamber’in, “Sizden biri herhangi bir topluluğa anlayamayacağı tarzda ifadeler kullanmasın! Bu durum aralarında fitne çıkmasına sebep olacaktır.”¹⁴⁵ “İnsanlara anladıkları dilden konuşunuz, anlamadıkları şeyler söylemeyiniz. Aksi takdirde Allah ve resulünün yalanlanmasına sebebiyet verirsiniz?”¹⁴⁶ hadislerinden yola çıkan Gazâlî, anlamadan ve dinlemeden yapılan yorumlara haram gözüyle bakmaktadır.¹⁴⁷ Şatâhat yanında “tammât” da denilen bir başka tür lüzumsuz sözlere gelince, bunlar şer’î lafızları sarih manalarından çıkarıp anlaşılmaz manalara hamletmekten ibarettir. Böylelikle İslâm’a

¹⁴² Muhammet Mustafa Çakmaklıoğlu, *Muhyiddin İbnü’l-Arabî’ye Göre Dil-Hakikat İlişkisi Marifetin İfadesi Sorunu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005), 372-373.

¹⁴³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 8.

¹⁴⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/201-202.

¹⁴⁵ Müslim, “Mukaddime”, 11.

¹⁴⁶ Buhârî, “İlim”, 127.

¹⁴⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/203.

duyulan saygı ve itimad yok edilmek istenmektedir. Bilinçli ve kasıtlı olarak dine zarar vermekte uzmanlaşmış Bâtınîler gibi herhangi bir kurala veya kaideye bağlı kalmaksızın âyetlere ve hadislerle istedikleri manayı verirken bir tek gayeleri vardır; o da acayip şeyler ortaya koyup nasların zâhirini keyfî olarak te'vil etmek suretiyle şeri'atı hükümsüz kılmak ve kendi bâtil inançlarına taraftar toplamaktır.¹⁴⁸

Örneğin “Fir’avn’a git; çünkü o azdı.”¹⁴⁹ âyetinde geçen Fir’avn’dan, tuğyan eden kalp kastedildiğini iddia eden Bâtınîler, “Ramazan’da sahura kalkınız; onda bereket vardır”¹⁵⁰ hadisini de “geceleri tevbe edin” mânasında yorumlamak suretiyle sözleri zâhirî manalarından ayırmışlardır. Bu tür yorumlarını neredeyse Kur’ân âyetlerinin ve Hz. Peygamber’in hadislerin tamamına teşmil etmekle haram işlemekten ve sapkınlıktan geri durmamaktadırlar. Onların bu tür bâtil rivayetlerle nasları tefsir etmeleri, halkı Hakk’a davet ediyorum diye sapkınlık ve hainlikten öteye geçmez.¹⁵¹

Özetlersek, tasavvufî tecrübeler sonucu söylenmiş ve sadece söyleyeni ilgilendiren paradoksal şatâh ifadeler aklî ve mantıkî tahlillerle izah edilemezler. Tasavvufî yolda ilerlerken sıra dışı ve zengin ruhî tecrübeler, sınırlı kelime ve kavramlarla anlatılamamakta, sûfî yaşadıklarını ruh ve karakterine has sembollerle ifade etmeye çalışmaktadır ki, bu bir nebze makul görülebilir; ancak buna mukabil, kasıtlı ve uydurmaca yalandan “tammât” ve “türrehât” nev’inden ifadelerle mistik yönün istismarına kalkışmak küfürdür. Şeri’atın tepkisi, şathiye sahibi sûfilere özenip saçma sapan konuşan kimselerdir.¹⁵² Kaldı ki, tasavvufî hakikatlerin özünü ve mihverini şatâhat ve tammât konumuna indirgemek de doğru bir davranış değildir.

1.1.1.4 Bâtın

¹⁴⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/202.

¹⁴⁹ Tâhâ 20/24.

¹⁵⁰ Buhârî, “Savm”, 20.

¹⁵¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/203.

¹⁵² Haksever, *Tasavvufu Anlama Kılavuzu*, 157.

Sözlükte “bir şeyin iç yüzünü bilmek ve birtakım sırlarına vâkıf olmak” manalarına gelen bâtın kelimesinin zıddı zuhurdur; yani “açık ve aşikâr, muttali olmak” demektir.¹⁵³ “Zâhir ve bâtın olarak size bolca nimetler ihsân ettiğini görmez misiniz?”¹⁵⁴ âyetinde geçen zâhirî nimet, peygamberlik müessesesi, bâtınî nimet ise akıl olarak yorumlanmaktadır.¹⁵⁵ Kur’ân’da zâhir ve bâtın kavramlarının geçtiği âyetler incelendiğinde iki farklı bilgi türünün bulunduğu görüşünü ortaya atan sûfiler, hadis, fıkıh, kelâm ve tefsir ilimlerini zâhirî, tasavvufu ise bâtınî bir ilim dalı görür ve ibâdetlerin arka planındaki sırların bâtınî ilimle açığa çıkarılabileceği fikrini savunurlar.¹⁵⁶ Onlara göre, Hz. Peygamber’in kendisine iki nevi ilim öğrettiğini birini ifşa edip, diğerini gizlediğini şayet bunu da yayacak olsa başının kesileceğini söyleyen Ebu Hüreyre’nin (r.a.) ilmi ile dinde fakih kılması için Hz. Peygamber’in duasına muhatap İbn Abbas’ın bilgileri bâtınî ilim olarak değerlendirilmektedir.¹⁵⁷

Gazâlî, bâtın ilmine sahip kimseleri zeki, yetenekli ve kalp gözü açık kimseler olarak nitelendirmektedir. Onun nezdinde bâtın ilminden nasipsizler, yaptıkları ibâdetin zevkinden mahrum kimselerdir. Böylelerinin naslardan derin ve ince manalar çıkarması için bidat, dalâlet, riyâ ve kibir gibi manevî kirlerden arınmaları şarttır. Onlar bâtını anlama derecesine ulaştıklarında mârifetullah, şeytanlarla melekler arasındaki mücadele, haşır, cennet ve cehennemin keyfiyetini bir nebze anlamaya başlayabilirler.¹⁵⁸ Zira herkes akıl ve idrâkî kapasite bakımından bir değildir. Bu yüzden “...aldıkları malûmatı peygambere ve âlimlere bildirseydiler, tetkik ve tahkikat sonucu bunların açıklamaya veya gizlemeye değer olup olmadıklarını bilebilirlerdi.”¹⁵⁹ âyetinde geçen “olayların iç yüzü” bâtın ilmine sahip kimseler tarafından istihraç ve istinbat yoluyla çıkarıla bilmektedir.¹⁶⁰

¹⁵³ Bekir Topaloğlu, "Bâtın", (Erişim 15 Ocak 2020).

¹⁵⁴ Lokmân 31/20.

¹⁵⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, “bâtın”, 65.

¹⁵⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/166.

¹⁵⁷ Fernand Schwarz, *Kadîm Bilgeliğin Yeniden Keşfi*, çev. Ayşe Meral Aslan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 293.

¹⁵⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/166-167.

¹⁵⁹ en-Nisâ 4/81.

¹⁶⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/125.

Âyetlerde geçen zâhir ve bâtin kelimelerinin varlığı İslâmî ilimlerde her ikisinin de kavramlaşmasına neden olmuştur. Hatta fakihlerin, mutasavvıfları ehl-i bâtin, mutasavvıfların da fakihleri ehl-i zâhir olarak vasıflandırmaları bu yüzdendir. Taharet, namaz, zekât, oruç, hac gibi zâhirî ameller dış organlarla yapılırken yakîn, İmân, ihlâs tasdik ve tevekkül gibi ameller içe dönük bâtinî ibâdetlerdir. Sûfiler zâhir ilminin eğitim ve öğretim metotlarıyla elde edilebileceğini; ancak bâtin ilmine mükâşefe benzeri mistik sezgilerle vakıf olunabileceğini, bu sayede vasıtasız bir şekilde naslardan hüküm çıkarılabileceğini söylemektedirler. Şîa'nın bâtinî ilim anlayışı ise Ehl-i Sünnet'ten farklı olarak şer'î ahkâmdan hüküm çıkarmaktan ziyade imâmet ve siyaset konusuyla ilgilendiklerini göstermektedir.

1.1.2 Bâtınîlerin Yorumu

H. II. yüzyılda Tâlimiyye adıyla ortaya çıkan Bâtınîlik, zâhirî olan her şeyin bir de bâtinî yönü olduğunu, bunun ise ancak masum bir imam tarafından açıklanabileceği iddiası daha çok Hasan Sabbah'ın görüşleri etrafında olgunlaşmıştır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi bâtin namına anlatılanların dışında, çok farklı mecralara yelken açılmıştır. Onlara göre zâhir ilmi, meyvenin soyulup atılan kabuğuna benzemektedir; dolayısıyla herhangi bir öneme haiz değildir. Bâtın ilmi ise meyvenin içi gibi öze taalluk eder; fakat bu ilme hataya düşmeyen masum bir imamdır başkası sahip değildir.¹⁶¹ Görüşlerinin bu kadar yayılmalarının sebebi, cahillerin taassubu ve onları kukla gibi yöneten hainlerin çokluğuna bağlanmaktadır.

Gazâlî'nin tespitlerine göre böylesi düşünceler etrafında toplanan Bâtınîler, dinî ve kültürel müktesebatı zayıf, mukaddesata mesafeli ve suça meyilli kimselerden oluşmaktadır. İnsanları Kur'ân ile sünnetten uzaklaştırılmak için akıl almaz te'viller yapmakta, "Hak birlik ile bâtil çokluk iledir" temelli felsefelerinden hareketle, dinî konularda fikir yürütmenin çokluğa, masum bir imamdır talimin birliğe götürdüğü inancındadırlar. Bu doğrultuda şayet insanlar kendi akıllarıyla hareket etseler sürekli farklı kanaatlere ve yanılaşa düşeceklerdir.

¹⁶¹ Neş'et Çağatay-İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 84.; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, "Kitâbu'l-kavâsim el-Bâtiniye, Batınîlerin Belini Kıran Deliller", çev. Ahmet Ateş, *A.Ü.İ.F.Dergisi* 3/1-2 (1954), 23.

Hâlbuki masum bir imamın öğretisine başvursalar çokluk ve yanlış yapmaktan kurtulacak, kendiliğinden hakikat ortaya çıkacaktır. O hâlde Hakk'ın masum bir imamdan talim yoluyla alınması gerekir.¹⁶²

Gazâlî'ye göre Bâtınîlerin görüşleri temelden batıldır; tespit ettikleri adayları yalanlarıyla kendilerine bağlamakta ve hedefteki adaya karşı dindar görünüp, önce güvenini kazanmakta ardından imanında şüpheye düşürmektedirler. Muhtemel sorularına indî fikirleriyle cevap vermekte ve bunları başkalarına söylememesi hususunda sıkı sıkıya tembihte bulunurlar. Liderlerine sadık kalmasına dair yemin vererek, bir süre beklemesi telkin edilip en meşhur İslâm âlimlerinin Bâtınî oldukları söylenerek zâhirin kabuk, bâtının öz fikriyatını muhatabın zihnine iyice kazırlar. Böylelikle bâtınî fikirlerin gölgesinde olgunlaşan adaya dinin zâhirî yükümlülüğünden kurtulduğu telkin edilir ve son merhalede de gerçek imân esaslarından soyutlanmış bir şekilde Bâtınîliğe kabulü sağlanır. Oysa biri ortaya çıkıp da “Şu yanılmaz imamın bilgisini getirin, biz de ondan yararlanalım!” dese, oracıkta donakalırlar. İçine düştükleri müşkülde sıyrılmak için, “madem sen şu anda benim görüşümü kabul ettin, onu sen ara bul! Benim maksadım sana bunu kabul ettirmekten ibarettir” demekle rezaletlerini ve en basit bir meseleyi dahi çözmekte acziyetlerini gösterirler.¹⁶³

Bâtınîlere göre zâhire bağlı kalıp bununla iktifâ edenler şeri'atın bağlarından kurtulamaz; bâtın ilmine vakıf kimseler ise daha serbest ve daha özgürdür. Artık dinî mükellefiyetler üzerlerinden kalkmış, dilediklerini yapmakta serbesttirler.¹⁶⁴ Böylelikle İslâm'a has ibâdet şekillerini te'vil edip mesnetsiz bir ubûdiyyet anlayışı geliştirmişlerdir. Ferdî olarak yerine getirdikleri ibâdetlerin başında “Bâtınî namaz” adını verdikleri ibâdet gelmektedir. Bu namaz, Ali'ye açılan kalbin niyazı anlamına gelir; dolayısıyla özel bir mekâna ihtiyaç yoktur. Herhangi bir tarafa yönelerek kılındığı gibi özel bir duruşa da gerek yoktur. Temiz olan her yerde bu şekilde ibâdet yapılabilir; o hâlde inançlı bir kimse nerede

¹⁶² Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *el-Kıstâsü'l müstakîm ve fedâih-ul-Bâtınîyye, Mecmûatü Resâilî'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006f), 26.; İbrahim Agâh Çubukçu, *Mezhepler, Ahlâk ve İslâm Felsefesi ile ilgili Makaleler* (Ankara: A.Ü. Yayınları, 1967), 53.

¹⁶³ Gazâlî, *Münkız*, 48-55.

¹⁶⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: DİB Yayınları, 1988), 390.

namaz kılsa kılın orası kutsaldır. Oruç, sırları başkalarından gizlemek, zekât dini öğrenip başkalarına nakletmek ve şeyhe verilen para, hac ise imamı ziyaret etmek şeklinde yorumlanır.¹⁶⁵

Gazâlî, Bâtınîlerin ilmine çok güvendikleri masum imama ve davetçilerine karşılık, Hz. Muhammed gibi bir imamı ve onun yolunu takip eden âlimleri alternatif getirir. Ona göre bu âlimler onların iddia ettikleri bâtil fikirleri çürütmeye muktedirdir. Çünkü mesnetsiz ve çürük içtihatlarıyla batıl bir itikat ve bidat nev'inden ameller ortaya çıkarmışlardır. Bunların tek gayeleri şehirleri tahrip etmek, yol kesip yağmacılık yapmak, kan dökerek çocukları yetim ve öksüz bırakmaktır. İnancı ile mezhebi arasında şaşırıp kalmış, hastalığının ne olduğunu bilmeyen fakat “bana ilaç veriniz!” diye feryat eden zavallılar şunu iyi bellesinler ki, henüz her hastalığı tedavi edecek mucizevî bir ilaç henüz icat edilmiştir. Ne gariptir ki, masum bir imam aramak ve onu bularak kurtuluşa ermek düşüncesiyle ömürlerini boşa harcamaktadırlar. Bazıları masum imamdan bir şeyler öğrendiğini iddia eder; ancak öğrendim dediği şeylerin hûlasası Pisagor'un¹⁶⁶ bozuk felsefî düşüncelerinden ibarettir. Bu yüzdendir ki, Bâtınîlerin karanlık fikir ve düşüncelerinden insanları kurtaracak bir şifâ beklenemez.¹⁶⁷

Hûlasa Gazâlî'nin nazarında Bâtınîlere ait prensiplerin herhangi bir kıymet-i harbiyesi yoktur; zâhir şeri'at, bâtin hakîkattir; çelişiyor gibi görünenler üst başlıklarda geçtiği üzere te'vil yoluyla anlaşılabilir. O vakit, “hakikat, şeri'ata muhaliftir veya bâtin zâhir ile tenakuz hâlinde dir” diyen kimse, imandan ziyade küfre yakındır. Her şeyin latif bir ciheti vardır; bu cihet de ancak havas diye bilinen âlimlerce anlaşılabilir ve yorumlanabilir. Ehli olmayanların bu inceliklerden haberi yoktur; idrakten yoksun bu kimseler sadece kendilerine zarar vermekle kalmaz, başkalarını da büyük bir fitneye sürükler.¹⁶⁸ Bâtınîler İsmailiye mezhebinin de etkisiyle Dürzîlik, Nusayrîlik ve Bâbîliğe tesir ederek, sapkın fikirlerini günümüze kadar taşımayı başaramışlardır. Akıllı ve bilimi inkâr eden ve her şeyi te'vile

¹⁶⁵ İlyas Üzümlü, "Nusayrîlik", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/273.

¹⁶⁶ Pisagor MÖ 570 – MÖ 495 tarihleri arasında yaşamış İyonyalı filozof ve matematikçilerden biridir. Pisagorculuk diye bilinen akımın kurucusudur. Kısaca her şeyin matematikle bilinebileceğini ve sayılarla ölçülebileceğini iddia etmekteir. Melek Dosay Gökdoğan, "Pisagor", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Şubat 2020).

¹⁶⁷ Gazâlî, *Münkız*, 54-55.

¹⁶⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/344.

yeltenen düşünceleriyle tenasüh, ibâha, hulul ve mehdilik gibi kavramların arkasına sığınarak İslâm dinini, ideolojilerine ve siyasî çıkarlarına alet etmektedirler.

1.1.3 Zâhir-Bâtın İlişkisi

Sözlükte “açıklık ve berraklıkla ortaya çıkmak ve aşikâr olmak” anlamındaki zâhir, duyulduğunda kastedilen mananın sarahaten anlaşıldığı lafız demektir.¹⁶⁹ Yani bir şeyin bir görünen bir de görünmeyen tarafı vardır.¹⁷⁰ Kur’ân’da bâtın ve zâhir kavramları “gizli-aşikâr” olmak gibi bir takım paradoksal ifadelerle açıklanırken, çoğu zaman bu ayırımı birbiriyle bağlantılı fakat farklı düzeylerde kullanılır. Ancak bâtın ilmi denince şerî’ata zıt bir ilim anlaşılmamalıdır. Çünkü şerî’atın hakikati ve özü bu ilim sayesinde anlaşılır. Gazâlî’nin zâhir ve bâtın kavramlarına bakışı, her ikisinin de tek bir amaca hizmet eden ilim dalları olduğu doğrultusundadır. *İhya*’nın “Hakikat ve Şerî’at” başlığı altında incelediği zâhir-bâtın kavramlarının birbirini nakzı söz konusu değildir. Ona göre, ilâhî mârifetten yoksun kişiler dışında şerî’at-hakikat bağını kimse reddetmez.¹⁷¹ Kendisine bâtınî ve zâhirî ilmin ne olduğu sorulduğunda Gazâlî şöyle cevap vermiştir:

“Öyle ilimler vardır ki, bilinmeyen bir yerden atılırcasına kalbe hücum eder. Bunlar Hak Teâlâ’nın sırlarından bir sır olup onu ancak dostlarının kalbine atar. O sırna ne bir melek ne de bir beşer muttalidir. İşte buna bâtınî ilim denilir; istidlal ve öğrenme yoluyla değil, nasıl ve nereden verildiği bilinmeyen ilham ve vahiyle elde edilir. İlham evliyanın, vahiy peygamberlerin öğrenme metodudur. Ayrıca istidlâl yoluyla öğrenilen ilim vardır ki, buna da zâhirî ilim denir ve aklı başında herkes tarafından öğrenimi mümkündür.”¹⁷²

Gazâlî’nin bu tariflerinden ilm-i bâtının şerî’ata uymakla elde edilebilen bir ilim olduğu akla gelmektedir. Ona göre zâhirin dışına çıkamayanlar, nar denen meyvenin

¹⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, "zhr", 8/273.

¹⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, "btn", 1/433.

¹⁷¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/342-343.

¹⁷² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/537.

kabuğunu görmüş, fakat nar tanelerine nüfuz edememiş kimselerdir; dolayısıyla hakka'l-yakîn bilgi sahibi olmalarını beklemek saflıktır. Fıkhı zâhirî manalara indirgeyip bâtınî manalardan soyutlamak doğru değildir.¹⁷³ İslâm'ın başlangıcında olduğu gibi fıkhı, nefsin hallerini bilmenin yolu görmenin yanında iman, ibâdet, muamelat ve ahlâk konularını da içeren bir karşılığı olduğu unutulmamalıdır.¹⁷⁴ Nitekim İmam-ı Şâ'rânî (öl. 973/1565) bu şeri'ata uygun ibâdet eden sûfinin zâhirî âlimlerin asla bilemeyecekleri ilimlere vukufiyetle Kur'ân ve Sünnet'in zâhirinden hüküm çıkarmaya muktedir olduğunu belirtir.¹⁷⁵ Ancak bâtın ilmine dair malumatların ehli dışındakilere verilmesini Gazâlî şu beş sebepten dolayı caiz görmez:

1- Hz. Peygamber ruhun sırrını halktan gizlemiş ve beyan etmekten çekinmiştir. Çünkü ruhun hakîkati, halkın idrakinin çok ötesindedir. Buradan, “ruhun sırrı Hz. Peygamber'e malum olmamıştır.” gibi bir yanlışlığın içine düşülmemelidir. Ruhu bilmeyenin nefsini bilemediği, nefsin bilmeyenin de Rabb'ini bilemeyeceği aşikârdır. Oysa İslam itikadında Hz. Peygamber Rabb'ini en iyi bilendir. Âlimler peygamberlerin varisleri olduklarına göre, ruhun bir kısım sırrının veliler ve âlimler tarafından bilinmesi muhtemeldir. Her ne kadar velî ve âlim diye bilinen kimseler peygamber olmasalar da şeri'atı bilen kimselerdir. Hz. Peygamber'in bu hikmetleri avama söylemek yerine, zâhirî kısımları zikredip bâtına girmemesi, fehmetme kabiliyetlerini geliştirmelerine yöneliktir.¹⁷⁶

2- Peygamberler anlatılması zor; fakat imanın şartlarından olan kaza ve kader gibi sırları ifşa etmekten menedilmiştir. Zira bu sırların açıklanması, güneş ışığının yarasalara zarar vermesi gibi bazı insanlara zarar verir. Çoğunda olur-olmaz vehimlerin doğmasına kapı aralanır. Meselâ, kıyametin vakti kulların maslahatına binaen belirtilmemiştir. Şâyet belirtilmiş olsaydı, “nasılsa yakında kıyâmet kopacak” diyerek insanlar korkuya kapılacak

¹⁷³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/344.

¹⁷⁴ Ayhan Ak, *İslam Hukuk Felsefesi (Köken ve Uyum Odaklı Analiz)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 77.

¹⁷⁵ Süleyman Ateş, *İşârî Tefsir Okulu* (Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974), 21.

¹⁷⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/345.

ve çalışmaktan vaz geçecekler, ya da zamanı uzak görüp günaha dalma ihtimâlleri yükselecekti.¹⁷⁷

3- Hakikatler bazen istiâre ve işaretlerle anlatılır. Bu yolla hadiselerin gönüllerde abartılması murat edilmiş; sanat olsun diye anlatımda abartılı yola başvurulmuştur. Mesela Hz. Peygamber'in, "...namazda imamdan evvel rükû ve secdeden kalkan kimse, başının merkep başına dönüştürülmesinden korkmaz mı?"¹⁷⁸ sözünden bu keyfiyetin sûreten tahakkuk etmeyeceği, merkebin ahmaklık ve ebleh özelliğinin öne çıkarılarak, imamdan evvel başını rükûdan ve secdeden kaldıranın başının merkebin başına benzetildiği anlaşılır. Çünkü imama uyulduktan sonra ondan evvel davranmak birbirine zıt hareketlerdir; Burada ahmaklık en üst perdeden vurgulanmıştır.¹⁷⁹

4- İnsanlar, bir meseleyi önce mücmel daha sonra tafsili biçimde anlar. Meselâ, karanlıkta veya çok uzaklarda göze bir karartı iliştiğinde o şey hakkında az bir malumat sahibi olunur; fakat karanlık kalkıp etraf aydınlandığında görülen şey çok farklıdır. Bu görüş, karanlıkta görünenin zıddı değil, belki mütakâmil şeklidir. Bunun gibi insan ölümle karşılaşmadan, aşkın varlık Allah'a ilme'-l-yakîn imân eder; ancak ölümle yüz yüze geldiğinde önceki inancından daha mükemmel bir bilgiye sahiptir.¹⁸⁰

5- Kıt anlayışlılar surette kalarak, kastedilenin hakikat üzere olduğunu zanneder. Hakikatleri basiret gözüyle gözlemleyenler ise suretteki sırdan hareketle işin aslını çözmeye bakar. Mesela, "Allah buhar hâlindeki göğü yaratmaya yöneldi; ona ve arza, ikiniz birden isteyerek veya istemeyerek gelin!" deyince onlar biz isteyerek geldik dediler."¹⁸¹ âyetini anlayıştan yoksun kimseler, yerle göğü hayat sahibi akıllı varlıklar kabul edip, Allah'ın kelamını anladıklarını, cevaben, "biz isteyerek geldik" dediklerini düşünür. Oysa basiret sahipleri burada dil ile konuşmanın irade edilmediğini göklerin ve yerin ister istemez Allah'ın emrine amâde olduklarını anlar.¹⁸² Nitekim "Allah'ı hamd ile tesbih etmeyen hiçbir

¹⁷⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/346.

¹⁷⁸ Buhârî, "Ezan", 691.

¹⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/346-347.

¹⁸⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/348.

¹⁸¹ Fussilet 41//11.

¹⁸² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/349.

şey yoktur; ancak siz onların tesbihâtını anlayamazsınız.”¹⁸³ buyrulması da farklı bir örnek oluşturmaktadır.

Bâtın ilmine dair malumatlara herkesin anlama ve idrak kapasitesinin yetmeyeceğini yukarıda geçtiği kadarıyla beş maddede özetleyen Gazâlî *Mişkâtü'l-envâr* adını verdiği eserinde zâhir ve bâtının birleştirilmesini başarıya giden yolun anahtarı şeklinde betimlemektedir. Zâhiriyye mezhebi hakikatin sırlarını inkâr ederken ifrata, Bâtînîler de sureti kabul etmemekle tefritte düşmüştür. Hz. Peygamber'in hadisinde geçen, "...içinde köpek bulunan eve melekler girmez"¹⁸⁴ sözünden, duvarda köpeğin resmine bile tahammül edemeyip kalp evinden gazap köpeklerini çıkaramayanlar, zâhire uyup bâtında kalplerini ahlâksızlıkla doldurmuştur. Oysa hadisin zâhirinde geçen köpekte bâtînî manada parçalamaya ve şehvete düşkünlük sıfatı mevcuttur. Zâhiren misal vermenin sırrı, meselenin kolay anlaşılabilmesi için bâtına yol açmaktır. Zira getirilen temsilin ayrıca hakîkati vardır; misal müşahhas, hakîkat ise mücerrettir.¹⁸⁵ Hakîkat bilgisine nasıl ulaşılacağını kendinden bir misalle açıklayan Gazâlî, bu hususta şöyle der:

“Zamanın ilim dallarını incelemeyi bitirince hayatımı ilim ve amel ile tamamlanan tasavvufa adadım. Gördüm ki, işin aslı nefsin kalbe nüfuz etme yollarını kesmek, kötü huy ve çirkin sıfatlardan arınmak, böylelikle Allah'tan gayri her şeyden feragat edip kalbi Allah'ı zikir ile süslemeyi başarmakmış. Çünkü tokluğun sebeplerini ve şartlarını bilmekle tokluk hissi sağlamamayacağı gibi sarhoşluğu tatmadan bu duygunun tarif edilmesi hakikati ifade etmektedir. Anlaşılan o ki, şer'î ve aklî ilimler bana sağlam bir imân kazandırmışken imanın vicdanımda kök salması için sezgilerle ve sayılarla ifade edilemeyecek tecrübeler de ihtiyaç varmış.”¹⁸⁶

Bu açıklamalarıyla ibâdetlerin ruhî boyutuna dikkat çeken Gazâlî, Fetih Sûresi'nde geçen, “Sana biat edenler aslında Allah'a biat etmiştir. Allah'ın eli onların elleri

¹⁸³ el-İsrâ 17/14.

¹⁸⁴ Buhârî, “Bedü'l-Halk”, 7.; Müslim, “Libas”, 81.

¹⁸⁵ Gazâlî, *Mişkât*, 21.

¹⁸⁶ Gazâlî, *Münkız*, 58.

üstündedir.”¹⁸⁷ âyetindeki, Allah’ın elinden maksadın müşahhas bir el değil, belki bu eli kudret eli diye anlamının akla daha yatkın olacağını ifade eder. Yine, Hz. Peygamber’in, “Müminin kalbi Allah Teâlâ’nın parmaklarından iki parmağı arasındadır.”¹⁸⁸ hadisindeki parmaklardan anlaşılan hususun ruh olduğunu, bir adamın kalbi yarılıp açıldığında orada Allah’ın parmaklarını aramanın beyhudeliğini hatırlatır. Bu misallerle sözün maverasındaki derûnî anlamların şekil ve manadan müteşekkil paradokslara değinen mutasavvıf, şeri’atın zâhirî hudutlarına dikkat edildiği ölçüde kalbin peygamberlik ocağından feyiz alacağını belirtir.¹⁸⁹

Bâtın konusunda yeri geldiğinde aşırı tasavvufî görüşleri eleştirmeden çekinmeyen Gazâlî, tasavvufun nas ile uyumlu olduğunu göstermek için çalışmış, vahyin emir ve yasaklarını gözetmeden gerçeğe ulaştıkları iddiasında bulunanları sapkınlıkla nitelendirmiştir. Ona göre gerçek bilgi, vahyedilmiş kutsal bilgiyle uyumlu ve ahenkli olmalıdır. Bazı felsefeci sûfîlerin bilgiye ulaştıklarında şeri’atın öngördüğü zâhirî yükümlülüklerin üzerlerinden kalktığını iddia eden sözleri bâtıldır.¹⁹⁰ Şeri’atla hakîkati iç içe geçmiş ilim ve amel birlikteliğine bağlayan Gazâlî, bidat ehlini şu sözlerle tasvir eder:

“Allah yoluna koyulanlar azınlıktadır. Buna karşın istikamet üzere bulunduklarını iddia edenler çoğunluktadır. Oysa iradeye bağlı tutum ve davranışların şeri’at mihengine vurulmadan hakikatte yolculuk iddiasında bulunmak bühthandır. Bazı ibâdetlerden kendilerini muaf tutarak, haramları işlemenin kendilerine zarar vermeyeceğini söyleyen sözde şeyhler şeytanlardan başkası değildir. Onları havada uçarken yahut su üzerinde yürürken görseniz dahi itibar etmeyesiniz! Güya bunlar, ruhlar vasıtasıyla bidayetden nihâyete, doğudan batıya gayba dair her türlü bilgiden haberleri varmış.”¹⁹¹

¹⁸⁷ el-Fetih 48/10.

¹⁸⁸ Müslim, “Kader”, 3.

¹⁸⁹ Gazâlî, *Faysal*, 83-84.

¹⁹⁰ George Makdisi, “Kâdirî Sûfisi İbn Teymiyye”, *Akademik Semazen* (Erişim 06 Mart 2020).

¹⁹¹ Mahmûd, *el-Munkizü mine ’d- dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Sâlih Uçan, 247-248.

Gazâlî, şeri'at-hakikat bağlamındaki bu tespitlerle fikren Bâyezîd-i Bistâmî ile uyuşmaktadır. “O da kerameti kendinden menkul sapkınları havada bağdaş kurup otururken görseniz dahi aldanmayınız! İlâhî emir ve nehiylere riâyet ediyor mu? İlâhî hudutları gözetiyor mu? Ona bakınız!”¹⁹² demek suretiyle bu gibilerin tuzaklarına düşülmemesi konusunda insanları ikaz etmiştir. Şeri'at-hakikat bütünlüğüne riâyet, Kur'ân ve Sünnetle mukayyet olup bunlarla alakası olmayanların seyr ü sülûk u abesle iştigalidir. Bu bakımdan ibâdetlerin temel ilke ve esaslarına bu minvalde bakmakta yarar vardır. Gazâlî'ye göre, şeri'atı hafîfe almak, ona gereken önemi göstermemek, Allah'ın indirdiği mesaja duyarsız kalmaktır. Şeri'at ve hakikat birbirleriyle öylesine kaynaşmıştır ki, aynı şeyin biri içi, diğeri dışı veya biri zâhirî, diğeri bâtını gibi bir ayrışımı dahi kabul etmez.¹⁹³

Onun düşünce dünyasında mârifetin nuru şeri'atın ruhuna bağlıdır. Hz. Peygamber'in şeri'atına uymak hakîkatin kendisi, kurtuluşun reçetesidir. Hududunu aşıp da “Zannımca bunlar hakîkattir.” demek helâke sebeptir.¹⁹⁴ Hakikat istikrarlı ve doğru olmak anlamındaki “hak” kökünden türetilmiş gösteriştten azade amel demekken,¹⁹⁵ şeri'at şeffaf, açık ve doğru kurallar bütünüdür.¹⁹⁶ Şeri'atla hakikat arasını, bir başka ifadeyle zâhir ile bâtın arasını ayrı göstermek ve ibâdetleri doğal mecrasından çıkarmak demektir. Gazâlî'ye göre zâhir uleması da aynı kanaattedir. Onları bâtınî manalar konusunda çekimser davranmaya sevk eden amil, zâhiri inkâr edip ve te'vilde aşırıya giden Bâtınîlerin tutumudur.

1.2. İBÂDETİN TEMEL İLKELERİ

Evreni oluşturan fizik ve fizik ötesi yasalar mevcuttur. Bu yasalar olmadan eşyanın varlık sahasına inmesi düşünülmez. Dolayısıyla hem fizikî hem de metafizik boyutları olan ibâdetlerin hayata geçirilmesi için de dinin belirlediği usul, esas ve kaidelerinin bilinip tatbik edilmesi mecburidir. Aksi hâlde harcanan zamanın ve ibâdetlerin boşa çıkması ihtimali söz konusudur. Şâri' tarafından belirlenen amellerin değeri, bazı temel ilkelerin yerine getirilmesi ile doğru orantılı bir şekilde artmakta, eksilmekte veya tamamen yok olmaktadır.

¹⁹² Ebü'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el- Kuşeyrî, *Kuşeyri Risalesi*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2005), 91.

¹⁹³ Mahmûd, *el-Munkizü mine 'd- dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev. Sâlih Uçan, 255-256.

¹⁹⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/344.

¹⁹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi 'l-Kur'ân*, “hkk”, 165.

¹⁹⁶ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-'Arab*, “şra”, 7/86.

Mesela günde beş vakit kılınan namaz öncesinde alınan fizikî abdestin dört farzından birisi eksik bırakılsa hem abdest hem de bu abdestle kılınan namazlar geçersiz sayılırken, imana şirk karıştıranın ibâdetleri toptan reddedilmektedir.

Kısaca Allah'ın insanlara verdiği nimetlere karşılık kişinin teşekkür etmesi diye bilinen ibâdetlerin Kur'ân'ın emrettiği ve Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla şekil ve sınırlarının çizildiği biçimde yapılması şarttır. Öyle ki zamanın ve şartların değişmesi bie ibâdetlerin şeklini ve mahiyetini değiştiremez. Biçim ve içeriğin toplumsal düzeni sağlaması bakımından ibâdetlerin benzer şekil ve sembollerle icra edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde her çağa hatta her insana göre ibâdet şekilleri ortaya çıkar ki, böyle bir durumda dinin kuşatıcılığı ve uygulanabilirliği ortadan kalkar. Bu yüzden Allah'ın emrinin ve Hz. Peygamber'in gösterdiği şeklin dışındaki inanç, ibâdet, fikir ve davranışlar bidat olarak nitelendirilmektedir.

İbâdetlerin temel prensiplerinden sayılan tevhid, sıdk, takvâ, havf ve recâya aykırı, isteksiz ve zoraki yapılan uygulamalar ibâdetin yerini tutamaz. İslâm dini belirlenen her ibâdetin içten, ihlâslı ve riyâdan uzak yerine getirilmesini emreder. Gayri ciddi, alelade ve gösteriş maksatlı yapılanların Allah katında değeri yoktur. Nitekim “Gördün mü?” diye şaşkınlık ifade eden âyetlerde, bir taraftan din gününü yalanlayan, desteğe muhtaç yetimleri itip kakalayanlar ve yoksulları doyurmayı teşvik etmeyenler ayıplanırken, diğer taraftan namazlarını gösteriş maksatlı kılanlarla ufacık bir yardıma bile engel olanlar şiddetle kınanmaktadır.¹⁹⁷

O hâlde makbul bir ibâdetin tevhid ilkesine bağlı, takvâ boyutlu ve Allah rızası gözetilerek ifâ edilmesi gerekir. Kulluk bilincinin gereği olarak yapılan bu ibâdetler, insanların hem dünyada hem de ahirette daha iyi bir hayata kavuşmalarını amaçlamaktadır. Öte yandan ibâdetler riyâdan uzak, ihlâslı, kolay ve güç yetirilebilir özellik taşımalıdır. Zira Hz. Peygamber, “Bu din her şeyiyle kolaylıktan ibarettir. Kim kendini zorlarsa din mutlaka ona galip gelecektir. Bu bakımdan istikâmet üzere dosdoğru gidin ve itidali benimseyin! Zaten yapmak istediğiniz ameli tamı tamına ifâ edemeyeceksiniz; bari gücünüz yettiği kadar

¹⁹⁷ el-Maûn 107/1-7.

mükemmele yaklaşmaya gayret edin ki müjdelenesiniz. Yola çıkarken sabah, biraz da gece yürüyüşüyle kendinizi yormamaya bakınız!”¹⁹⁸ buyurmakla ibâdetlerin uygulanabilirliğine dikkat çekmiştir.

1.2.1. Tevhîd

Sözlükte “tek ve bir” anlamındaki “vahdet” kökünden türeyen tevhid, bir şeyin tekliğini kabullenmek, Allah’ın zatını bütün tasavvurlardan, zihinlerdeki evham ve hayallerden tecrit etmek demektir.¹⁹⁹ Peygamberlerin tamamının insanları davet ettikleri ilk ilke tevhiddir. Nitekim “Senden önce her peygambere benden başka ilâh yoktur; o hâlde bana kulluk ediniz diye vahiy etmişizdir.”²⁰⁰ âyeti, buna delildir. İlk dönem sûfiler kişinin niyet, söz ve amellerinde tek Allah’a teslimiyetini tevhid ilkesine bağlamaktadır. Örneğin Cüneyd Bağdâdî (öl. 297/909) tevhidi, amellerin takdirini Allah’a nispetle izafetin kullarından düşürülmesi şeklinde açıklar. Bu tanım beşeriyetin asarının yok olması, ulûhiyet sıfatlarının ondan ayrılması anlamına gelmektedir ki, Allah’tan başka hiç kimse hayır ve şer takdir etmeye, fayda ve zarar vermeye muktedir de değildir.²⁰¹

Gazâlî ise tevhidi, ezeli varlığı hâdislerden ayrı tutmak, mahlûkattan yüz çevirip tamamıyla Hakk’a yönelmek şeklinde anlar. Allah’ı birlemenin en doğru yolu, O’nu hakkıyla tanımanın acizliğini idrak etmekten geçer derken, tek olan zâtı en doğru şekilde yine kendisinin birleyebileceğini ifade etmektedir. Ona göre tevhîd, ibâdet etmek için Allah’ın yerine hiçbir ilâhı layık görmemek; O’nu her türlü noksan sıfatlardan tenzîh etmektir. Aksi halde vahdâniyet ve ferdâniyet sıfatlarına muhalefetten zâtı birleyen değil, ikileyen durumuna düşülür. Kevn, mekân, kemiyet, keyfiyet her ne varsa ezeli, ebedi, zâhir ve bâtın

¹⁹⁸ Buhârî, “İmân”, 29.

¹⁹⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi’l-Kur’ân*, “vhd”, 667.

²⁰⁰ el-Enbiyâ 21/25.

²⁰¹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü’rî İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki’l-kâsîdîn, Tasavvuf İstilahları*, (İstanbul: Bilnet Matbaası, 2014), 127.

Allah'ın halkıdır.²⁰² Cisim, cevher ve arazların yegâne yaratıcı O'dur. Varlık gibi yokluk da sebebe muhtaç olduğundan O'nun varlığının sebebi, eşi, benzeri ve zıddı yoktur.”²⁰³

Gazâlî, tevhidi tanımlayan sözlerine şöyle devam eder: “Allah nerededir?” denilse; “Mekânı O yaratmıştır” denir. “O ne zaman var olmuştur?” denilse; “Zamanın mucidi O'dur” denilir. “O nasıldır?” diye sorulsa; “Varlıkların tamamı O'nun yaratmasıyla vücuda gelmiştir.” denilir; hâsıl-ı kelâm ölçüyü koyan, her şeyi ihata eden kâinatı yed-i kudretinde ve hükmü altında tutan Allah, kendinden başka hiçbir ilâh olmayan tek ve mutlak varlıktır. Mukayyet varlıkların yalnız O'na ibâdet etmek ve O'ndan istemek gibi bir mecburiyetleri vardır.²⁰⁴ Ona göre insanın ibâdetlerinin geçerli kılınmasının şartı “Lâ ilâhe illallah” ilkesinin tahakkukuna bağlıdır. Allah, sayılardan, çeşitlerden ve değişmelerden münezzehtir. O halde kelime-i tevhid her şeyin tek kaynaktan geldiğini, varlık âlemindeki kesretin vahdete indirgenmesidir.”²⁰⁵

Gazâlî'nin gözünde şirkten, küfürden ve teşbih gibi tuzaklardan kurtularak itminana ve sekîneye kavuşan kalp, “Ona ruhumdan üfledim.”²⁰⁶ sırrıyla Hâlik ile mahlûk arasında mevcut ince çizginin tezahürüdür. “Zaten her şey fâni, celâl ve ikram sahibi Allah bâkidir.”²⁰⁷ Allah sevgisiyle dopdolu kalp mâşukuna kavuştuğunda lübde ayrı bir göz açılacaktır. Bu sayede beden gözünün gördüğü suretlerden ve güzelliklerden daha büyük güzellikler müşâhede edilmeye başlanır. Hayret makamı da denilen bu mertebede kul, tevhîd ve mârifetin zirvesine ulaşır.²⁰⁸ Kalp, Hakk'ın tecellilerini perdeleyen tozlardan temizlendiğinde tecellilere mazhariyetle imtiyazlı hale gelmiştir.

Gazâlî'nin hayalinde tevhidin hakikati ceviz tanesine benzemektedir. Nasıl ki, cevizde öz, özün özü, kabuk ve kabuğun kabuğu gibi dört özellik bulunuyorsa tevhid

²⁰² Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 21-22.

²⁰³ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Kavâidü'l-akâid fi't-tevhid, Mecmûatü Resâilü'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1427/2006k), 96.; Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/356.

²⁰⁴ el-Fâtiha 1/5.

²⁰⁵ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 22.

²⁰⁶ el-Hicr 15/29.

²⁰⁷ er-Rahmân 26/55.

²⁰⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/73.

inancında da dört mertebe vardır. Birinci mertebede dil her ne kadar “Lâ ilâhe illallah” dese de henüz söz kalbe inmemiştir. Bu şekliyle tevhîdin Allah indinde herhangi bir karşılığı yoktur; yani dışı süslü bir cümle olmakla birlikte içi boşaltılmıştır. Böyle bir kalp katı, karanlık ve kasvet doludur; yaşarken münafıklığın faydası görülse dahi öldükten sonra sözde kalan tevhîdin sahibine hayrı dokunmaz.²⁰⁹ İkinci mertebede tevhid, dilden kalbe inmiş ve dilin ikrar ettiğini kalp tasdik etmiştir. Üçüncü mertebede kalpten lübbe inen tevhid, sahibini Hakk’ın nuruyla hakîkatin müşâhede edildiği mukarrebler makamına, oradan da her türden varlığın Vâhid-i Kakhâr tarafından yaratılışının müşâhede edildiği makama çıkarır. En son mertebede ise yalnız bir “O” görülmektedir ki, buna “Fena fi’t-tevhîd”, yani tevhîd de yok olma makamı denir.²¹⁰

Gazâlî’nin tevhid konusunda dikkat çektiği meselelerin ilki, kulun her şeyden vazgeçerek kendi varlığını Allah’a bırakması hususudur. Böylelikle kul, eşyanın kıvamının kendi zatından değil Allah’tan geldiğini görebilir seviyeye ulaşabilmekte ve “Lâ ilâhe illallah vahdehû lâ şerîke leh” sözünü tevhîdin tercümanı hükmünde görebilmektedir. Bu bakış açısı, Allah’ın mülkünde ortaklara yer bırakmadığından hamd, yalnız âlemlerin Rabbi Allah’a inhisar edilir. İkincisi, tevhidin şanının yüceltilerek inananların mâsivâdan kurtulup bir Allah’a bağlanmalarının özgürlüğünün yaşatılması hususudur. Gazâlî bu iki hususu önemsemekle denilebilir ki, Müslümanlar hurafe ve bidatlerden arınsın ve Ehl-i Sünnet çizgisinde bir yaşam sürmeleri taraftarıdır.

1.2.2. Sıdk

Sözlüklerde “vakıya uygun hüküm ifade eden söz, fiil, tutum ve davranışlara” sıdk denilmekte ve yalanın karşısı bir kavram olarak kullanılmaktadır.²¹¹ Doğruluğa "sıdk" denilmesi de yalanın zafiyeti karşısında doğruluğun gücünden kaynaklanmaktadır.²¹² Tasavvufta sıdk, maksada ulaşmak için sonuna kadar gayret etmek şeklinde tarif edilir. Sıdk

²⁰⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/481.

²¹⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/480.

²¹¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, "sıdk", 7/307.

²¹² Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 130.

ile Hakk'ı tanımak ve halktan uzaklaşmak murat edilmiştir. Sıdk, sırrı faş edecek herhangi bir şeye karışmadan özü, sözü ve davranışları bir olmaktır. Bir diğer ifadeyle sıdk, sözün fiillere uygun, kelamın ahvale muvafık, ahvaldeki sıdkın ilahî sırlarla uyum ve ahenk içerisinde olduğunun göstergesidir.²¹³ Böylelikle kalbin lekesiz, inancın şüphesiz, amellerin asgari kusurla Hakk'a yönelmesi sağlanabilir.²¹⁴

Gazâlî, sıdk hakkında “niyette, sözde, azimde, amelde ve dinin ikame edilip hayâta geçirilmesinde hassas davranmaktır” şeklindeki izahlarıyla muasırı sayılan İbni Fûrek (öl. 406/1015) ile hemen hemen aynı görüşleri paylaşmaktadır.²¹⁵ O, kulun iç dünyasında taşıdığı niyetin hakikatli, amelin sıhhatli olmasını sıdkın kalitesine bağlamaktadır. Zira nübüvvetin en önemli dayanağı sayılan sıdk, takvâ üzere yaşamının da semeresini teşkil eder. Hakîkati söylemek, vaadine sadâkat göstermek ve kendisine emanet edilen şeye ihanet etmemek güvenilirliğin nişanelerindendir. Bu yüzden “her sadık muhlistir; fakat her muhlis sadık değildir” denilmektedir.²¹⁶

Ayetlerde sıddıklar, peygamberler, şehitler ve salihlerle birlikte anılmış;²¹⁷ onlara altlarından ırmaklar akan, içlerinde ebedî kalacakları cennetler va'd edilir. Allah, onlardan râzı onlar da Allah'tan râzıdır.²¹⁸ Bunca nimetin sıddıklara va'd edilmesi, “Rabb'imiz Allah'tır dedikten sonra dosdoğru olmalarındandır.”²¹⁹ Taberî (öl. 310/923) bu âyette geçen “istikâmû” fiiline dinin emirlerine riâyet edilmesi, kalbin sıdk ve sadakat üzere sözde, özde ve amelde eserlerinin görülmesi anlamı vermiştir.²²⁰ Allah'a ortak koşmamak, ana babaya iyi davranmak, çocukların canına kıymamak, kötülük ve iffetsizlikten uzak durmak, cana saygılı olmak, yetim malına yanaşmamak, ölçü ve tartıda dürüst davranmak, doğru konuşmak

²¹³ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 52-54.

²¹⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 566-567.

²¹⁵ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Hülâsatü't-tesânîf fi't-tasavvuf, Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006j), 113.

²¹⁶ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 84-85.

²¹⁷ en-Nisâ 4/69.

²¹⁸ el- Mâide 5/119.

²¹⁹ Fussilet 41/30.

²²⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995), 5/9.

ve ahde vefa göstermek, Allah'ın dosdoğru yolu görülmüş; başka yollara sapmadan bu yolda yürümek sıdk olarak tanımlanmıştır.²²¹

Hiz. Peygamber de “Şüphesiz doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Kişi doğru söyleyerek Allah katında doğrulardan yazılır. Yalancılık kötülüğe, kötülük de cehenneme götürür. Kişi yalan söyleyerek Allah katında çok yalancılardan yazılır.”²²² derken ubûdiyyetin esasını istikamete bağlanmaktadır. Hadislerde sıdk, nefsin yapılanlardan huzur ve sükûn duyması, şüpheyne düşülmemesi, birr olarak tarif edilmektedir.²²³ Bir defasında Abdullah b. Sekafî, Hiz. Peygamber’e gelerek, “Ya Rasûlullah bana İslâm hakkında öyle bir şey söyle ki, bir daha bu konuda hiç kimseye soru yöneltmeyeyim.” dediğinde, Allah Resûlü, “İman ettim de! Sonrasında dosdoğru ol!”²²⁴ buyurmuştur. O halde sıdk, iman ve salih amel işidir. Nefsin ve şeytanın vesveselerinden uzaklaşmak, şerrinden korunmak için kalpten mâsivâyı terk hususunda sadakatli olmaktır.

Hak Teâlâ’nın müjdesi, “Şüphesiz ‘Rabbimiz Allah’tır!’ deyip dosdoğru olanlardır. Onlar için ne bir korku ne de üzüntü vardır; dünyadayken işledikleri salih amellere karşılık içlerinde sürekli kalacakları cennetlere kavuşacaklardır.”²²⁵ Hiz. Peygamber’in buyurduğu üzere, kalp ve dil birbirleriyle uyum ve ahenkli olmadan imanın istikamet bulmayacağı ortadadır.²²⁶ Şâyet söz, fiil, tutum ve davranışlarda istikamet olmazsa ibâdetlerin boşâ çıkarılma tehlikesi her zaman vardır. Kaldı ki, ahlâken düzgün olmayanların mânen gelişmeleri ve davranışlarının güzelleşmesi mümkün değildir. İnsanın mânevî bakımdan yetkinlik kazanması, ifrat ve tefrite sapmadan istikrarlı ve dengeli bir yol takip etmesine bağlıdır.

Gazâlî’ye göre kişinin sıdkı öncelikle dile getirdiği haberlerin doğruluğunda görülür. Yani, dilini hakikatin hilafına söz söylemekten koruyan sadıktır. İkincisi niyetinde ve iradesinde Allah’tan gayri müdahil bir kuvvet bulunmamasıdır. Niyete Allah rızasından başka nefsin istekleri karışırsa sıdkı bozulur. Üçüncüsü azmin, amele takdim edilip kişinin, “Eğer

²²¹ el-En’âm 6/151-153.

²²² Buhârî, “Edeb”, 69.; Müslim, “Birr”, 103,104.

²²³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/393.

²²⁴ Müslim, “Kitâbu’l-İmân”, 38.

²²⁵ el-Ahkâf 46/13.

²²⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3/198.

Allah bana mal verirse hepsini O'nun yolunda sadaka veririm veya Allah yolunda düşmanlarımla karşılaşsam, ölümüne onlarla mücadele ederim, bana bir yöneticilik verilse, adâletle hükmederim, hiç kimseye meyletmem ve zulmedip Allah'a isyan etmem!” dedikten sonra sözünde durmasıdır. Dördüncüsü azme vefa göstermek; vadin yerine getirilmesi, beşincisi zâhirî bâtına uyarlamak için var gücüyle çalışmak; altıncısı ise zühd, takvâ, rıza, tevekkül, iyilik, güzellik ve muhabbet üzere bir yaşam tarzı benimsemektir.²²⁷

Gazâlî sıdkın zıddı yalanı büyük günahların arasında sayar ve yalan karşısında çok net ve açık bir tavır sergiler. Onun sıdkı iman ve İslâm ile aynileştirmesi sıdka verdiği ehemmiyetin açık bir göstergesidir. Gerek ferdî gerekse içtimaî hayatın huzur ve selameti sıdka bağlıdır. Bu sebeple İslâm'da en büyük günahlara dahi soğukkanlılıkla yaklaşılrken sıdkın baş düşmanı yalan ve ihanete şiddetle tepki gösterilmiş; yalanın imanla bağdaşmayacağı belirtmiştir. Gazâlî kişinin yalancı olarak tanınması halinde sözüne güven kalmayacağını ve gözlerden düşeceğini söyledikten sonra yalanın çirkinliğini anlamak için başkalarının yalanının çirkinliğine ve sahibini tahkir ettiğine bakmanın kâfi geleceğini belirtir.²²⁸

1.2.3. İhlâs

Sözlükte “arınmak, safileşmek ve şâibeden kurtulmak” manasındaki “hulûs ve halâs” kökünden türetilmiş ihlâs, “içine bir şey karışmış ve değeri düşmüş olanı temizleyip arındırmak” demektir. Istılahta, “ibâdet ve iyilikleri riyâdan ve çıkar kaygılarından arındırıp sadece Allah için yapmak” anlamına gelir. Bir başka ifadeyle, iman, ibâdet, ahlâk ve amel gibi vazifeleri ifâ ederken şirkten ve gösterişten kalbi temizlemek, Allah'ın rızâsını gözetmektir.²²⁹ İnsanların hoşnutluğunu kazanmak ve memnun etmek amacıyla Allah'ın razı olduğu salih amelleri terk etmek sahibini şirke götürürken bu gibi çirkin durumlardan kurtulmak ihlâslı olmayı gerektirir. Cürcânî (öl. 471/1078-79), ihlâs için ibâdet ediyorum

²²⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/183-191.

²²⁸ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 84-85.

²²⁹ *Râgıb el-İşfahânî, el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, “hls”, 205-206.

derken riya'yı terk etmek, kalbin hakikatini bozan her türlü şüpheden arınmak, Allah'tan başka herhangi birinin şahitliğini istememek tanımlamasında bulunur.²³⁰

Tasavvufî çevreler ihlas ve evsafı hakkında şu tabirleri kullanır: “İhlasın alameti, kulun Hak Teâlâ ile kalben münasebet kurarken mahlûkatı aradan çıkarması ve eşi, ortağı olmayan Allah’a tam bir teslimiyet ile bağlanmasıdır. Amellerde ihlas farzdır; riya ve ‘ucub hastalığı karıştığında ihlas ifsat olur. İhlasın hakikati, yapılan fiillerde Hakk’ın rızasının gözetilmesi, sıdk ve sadakatten kulun ayrılmamasıyla anlaşılır. Amellerin sevabından mahrum kalmamak için şüpheli şeylerin tesiri altında kalmamak gerekir. Bu konuda Fudayl İbn İyâz’ın sözü ne kadar anlamlıdır. “Allah Teâlâ’yı hakkıyla bilen sapıtmaz; ihlaslı olan da riya çukuruna düşmez. Bir gün gelip ölümle karşılaşacağını düşünenler gaflete düşmez.”²³¹

Gazâlî, ibâdetlerin ihlâs ile yerine getirilmesine dair kullandığı hadislerden birinde, Hz. Peygamber’in “Kıyâmet günü şişman ve iri cüsseli nice adamlar gelir. Ancak bunların Allah katında sivrisineğin kanadı kadar ağırlığı yoktur.” dediğini ve arkasından, “Biz kıyâmet gününde onların amellerine değer vermeyeceğiz.”²³² âyetini okuduğunu nakleder.²³³ Yine, “Onların tümünü azdıracam; ancak içlerinden ihlâs sahibi kullar müstesna”²³⁴ âyetini zikrederek şeytanın tuzaklarından ve nefsin hilelerinden ancak ihlâs ve takvâ sahibi olanların korunabildiğini belirtmesi manidardır.²³⁵ O halde ihlâs; Allah’ın emir, dilek ve talepleri dışında kalan şeylere karşı kulun kendini kapatmasıdır.

Kur’an’da sıdk kavramı, “Allah’a yönelip O’na kulluk etmek, O’na güvenip istek ve dilekte bulunmak, kendini Allah’a adanmak, tevhibi zedelemekten sakınmak ve saf dindarlık” gibi anlamlara gelmektedir.²³⁶ İşte bu özelliklerinden dolayı O’nun yardımına mazhar kullara şeytanın zarar veremeyeceği belirtilir.²³⁷ Ahlâkî bir fazilet olması bakımından ihlâsın

²³⁰ Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî Cürcanî, *Kitabü't-Ta'rifât* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985), 12.

²³¹ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 102-103.

²³² el-Kehf 18/105.

²³³ Buhârî, “Tefsir”, 18.

²³⁴ Sâd 38/82-83.

²³⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/170.

²³⁶ el -A’râf 7/29; el-Beyyine 98/5.

²³⁷ el-Hicr 15/40; Sâd 38/83.

değeri,²³⁸ Hz. Peygamber'in dilinden, "Yâ Rabbi! Beni sana karşı ihlâslı kullardan eyle!" şeklinde yapılan dualarla ortaya konulmuş,²³⁹ ihlâslı kalple iman edenlerin ahirette kurtuluşa ereceği müjdelenmiştir.²⁴⁰

Abdullah b. Ömer'in naklettiği Cibril hadisinde "İhsân nedir?" sorusuna karşılık Hz. Peygamber'in, "Allah'ı görüyormuşsun gibi O'na kulluk etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmüyorsan da O seni mutlaka görüyor."²⁴¹ Buyurması, ihlasın kalbî bir ibâdet olduğunu, kalbi temayüllerine göre Allah'ın insana değer verdiğini gösterir. İhlâssız yapılan ibâdetler, "Size yapıp ettikleri işler bakımından en çok ziyana uğrayacakları haber vereyim mi? Onlar, dünya hayatında çabaları boşa gitmiş, kendileri iyi iş yaptıklarını sanan kimselerdir."²⁴² hükmü gereği geçersizdir. Bu bakımdan sûfiler, ihlâssız amellerin kula herhangi bir faydası dokunmayacağından yola çıkarak ibâdetlerin ruhunu ihlâsa bağlar.

Gazâlî zaviyesinden ihlas, her şeye başka şeylerin karışma ihtimali söz konusuken kendisinden başka hiçbir şeyin karışmamış olduğu şeydir. Tevhid ve sıdk ancak ihlâs ile sağlam bir zemine oturabilir. Ne var ki, ihlâsı bozan açık-gizli afetler de vardır; bunlardan en tehlikelisi de gösteriştir. Riyâ kadehinden bir kez içenler, ubûdiyyetten nasibini alamaz.²⁴³ Çünkü ihlâs'ın zıddı işraktır; bu yüzden muhlis olmayana müşrik denilmiştir. Amelleri bütün karışanlarından ayırmadan Allah'ı seviyorum diyen yalan söyler. Her şeyden vazgeçmeden O'nun aşkıyla yanıp-tutuştüğünü iddia etmek ihlâsla bağdaşmaz. Yemek-içmek, uyumak ve evlenip yurt yuva kurmak ve neslin devamını sağlamaya çalışmak dâhil her şey Allah için yapılmalıdır; aksi halde ihlâs kapıları kapanacaktır."²⁴⁴

Gazâlî ihlâsın hakîkatinin ikiyüzlülükle bağdaşmayacağını belirttiikten sonra, kendini ihlâslı nitelemesinde bulunan kimsenin herkesten çok ihlâsa muhtaç olduğunu söyler. Ona göre ihlâsta nefsin nasibi yoktur; ilâhî mârifet, münâcât ve müşâhede zevkiyle meşguliyet

²³⁸ İbn Mâce, *Sünen*, "Menâsik", 76.; Tirmizî, "İlim", 7.

²³⁹ Ebû Dâvûd, "Vitr", 25.

²⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/147.

²⁴¹ Buhârî, "İmân", 37; Tirmizî "İmân", 4.

²⁴² el-Kehf 18/103-104.

²⁴³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/171.

²⁴⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/166-169.

dışında, cennetteki zevk ve sefayı, cehennemdeki cefayı düşündürse dahi içerisinde şehvet barındırdığından illetlidir. İhlâs, “Rabb’im Allah’tır.” dedikten sonra istikamet üzere doğrulmaktır.²⁴⁵ O halde yazıyı düzeltmek maksadıyla Mushaf yazmayı veya binek ücreti ödememek için yaya olarak haccetmeyi, köle azad edeyim derken hem Allah’ın rızâsını hem de onun kötü huyundan ve külfetinden kurtulmak ihlâs ile örtüşmez.²⁴⁶

İhlâs, niyetin merkezine Allah rızasının yerleştirildiği içsel boyutu temsil etmektedir. Bu boyut her türlü düşünceyi ve buna bağlı olarak gerçekleştirilen eylemleri de içine alır. İbâdetlerin Allah katında geçerli sayılabilmesi için arı-duru bir İslâm inancına sahip olunması ve kulluğun sadece Allah için yapılması şarttır. İman genel, ihlâs ise gizli ve özeldir. Kalbin ihlâsı kendisini, Allah sevgisinden ve korkusundan başka orada hiçbir şeyin barınmaması ve uzuvlarda eyleme dönüşmesiyle gösterir.

1.2.4. Havf ve Recâ

Sözlükte, “korkmak, kaygılanmak ve endişe hissetmek” gibi anlamlara gelen havf, genellikle hoş gitmeyen bir durumla karşılaşmaktan veya arzu edip de elde edememekten duyulan kaygı ve korkuyu ifade eder. Dünyevî iş ve durumlarda kullanıldığı gibi, başa geleceğine inanılan uhrevî haller için de kullanılır.²⁴⁷ Recâ ise, “insanı mutlu edecek şeyin gelmesini gerektiren ümit, emel ve beklenti içerisine girmek, arzu etmek” demektir. Bu şekliyle havf ve recâ kelimeleri birbirine bağımlı, ancak bir o kadar da birbirinden ayrı iki kavram gibi görünmektedir.²⁴⁸ Tasavvufta havf, Allah Teâlâ’nın celali karşısında kalbin ürpermesi, korkuların sultanı, azametın kibriyasıdır.²⁴⁹ Recâ ise Rahman’ın cömertliğine

²⁴⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/170-172.

²⁴⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/166.

²⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, “hvf”, 215.

²⁴⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, “rcv”, 253.

²⁴⁹ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki’l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 215.

bakarak gönlün ferahlaması ve harekete geçmesidir. Bir bakıma Allah'ın celâl tecellilerini kemâl gözüyle görmektir.²⁵⁰ Havf korkudan recâ da ümittendir.

Havf korku, haşyet ve heybeti ifade etmektedir; günahkârlar havf, âlimler haşyet, arifler ise heybet halindedir. Korkuların en şiddetlisi heybet halinde anlık korkudur. Günahkârlar başlarına gelecek azaptan, âbidler kibirden, âlimler ukalalıktan, muhipler ayrı kalmaktan, arifler ise Allah'ı tazim edememekten korkarlar.²⁵¹ Recâ da havf gibi duygu yüklü bir kavramdır. Allah Teâlâ'ya karşı hüsnu zan ifade eder. Bu durum Allah'ın takdirini bozmaz. Ümitlenmek fırsatların kaçırılması endişesiyle korkuyu da kapsamaktadır.²⁵²

Kur'an'ı Kerim'de Allah'tan korkmaya ve ümit var olmaya dair “havf ve recâ” kökünden türeyen kelimelerle kalbî ibâdetlere yer verilir.²⁵³ O'na kavuşmayı ümit edip ahiret için hazırlık yapanlar övülürken²⁵⁴ Allah'tan korkmamak şiddetle yerilir.²⁵⁵ Havf ve recâ ehli, Allah'a karşı derin bir saygı içerisinde,²⁵⁶ yataklarından uzaklaşıp korkarak ve umarak Rabb'lerine karşı münâcâta bulunurlar.²⁵⁷ Allah da zulûmlerine rağmen içten ve samimi dualarına karşılık onları bağışlamaktadır.²⁵⁸ Hz. Peygamber, “Allah'ım! Rahmetini ümit ediyorum” şeklinde duâ da bulunurken²⁵⁹ sekerât-ı mevt hâlindeki mümin ve muvahhit birisine rastladığında, “İnşallah Rabb'im onu umduğuna nail edecek korktuğundan emin kılacaktır.” dediği rivâyet edilmektedir.²⁶⁰

Gençliğinden beri Hz. Peygamber'in yanından ayrılmayan Ammar bin Yâsir'in kıldığı namazların arkasından, “Allah'ım! Bilgine ve kudretine dayanarak senden diliyor ve istiyorum. Yaşamak benim için hayırlıysa beni yaşat. Ölüm benim için hayırlı olduğu zaman da beni öldür. Allah'ım! Bana gizli ve aşikâr hâllerimde senden korkmayı, kızgın zamanlarda

²⁵⁰ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 225.

²⁵¹ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 217.

²⁵² İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 227.

²⁵³ el-Bakara 2/218; el-İsrâ 17/57.

²⁵⁴ Yûnus 10/7, 11, 15; el-Kehf 18/110.; el-Ankebût 29/5.

²⁵⁵ el-Mâide 5/44; Âl-i İmrân 175.

²⁵⁶ el-Enbiyâ 21/90.

²⁵⁷ es-Secde 32/16.

²⁵⁸ er-Râ'd 13/6.

²⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 101.

²⁶⁰ Tirmizî, “Cenâiz”, 11; İbni Mâce, “Zühd”, 31.

doğru konuşmayı, zenginlikte ve fakirlikte rızâna uygun hareket etmeyi nasip et! Senden göz aydınlığı ve başa gelene râzı olup isyan etmemeyi, ölümünden sonra rahat ve huzuru, cemaline bakma lezzetini tatmayı murat ediyorum. Allah'ım! Başıma gelen kötü bir olaya veya saptırıcı bir fitneye düşmeden sana kavuşmayı bana özlettir! Bizi iman ziyneti ile süsle! Hidâyete çağırın ve hidâyete ermiş kullarından eyle!"²⁶¹ şeklinde havf ve recâ üzere duygu yüklü dua ettiği nakledilmektedir.

Gazâlî, yukarıda geçen âyet ve hadislerden hareketle nimetlerin alınmasını ve günahları yüzünden cezaya çarptırılma ihtimalini korkuyla, kalbin Allah'a açılmasını ve rahatlamasını ise recâ ile tanımlar.²⁶² O, bu iki kavramı açıklarken değişik metaforlar kullanmaktadır. Örneğin bir yerde havf ve recâyı atı dizginleyen game benzetir. Dizginleri müsavi tutulan at nasıl dosdoğru ilerlerse, havf ve recâ dizginleri sayesinde nefis atı da öyle istikamet üzere ilerleme imkânına kavuşur.²⁶³ Bir başka yerde Gazâlî'ye göre havf erkek, recâ ise kadınla tabir olunmakta; her ikisi birleştğinde de hakîkatin doğacağı ifade edilmektedir.²⁶⁴ Ona göre kalbe iman tohumu ekilip havf ile kötü huylar temizlenir, recâ suyuyla da sulanırsa meyvelerini devşirmek mümkün olur.²⁶⁵

Özetle insan hayatında sevgi ve ümit kadar korkunun da büyük bir önemi ve yeri vardır. Müminler için havf ve recâ uçmasını becerebilen kuşun kanatlarına benzemektedir.²⁶⁶ Allah hem sevilen ve mükâfatı umulan hem de kendisine isyan edildiğinde azabından korkulan tek varlıktır. Allah'a yaklaşmak düşüncesiyle yanıp tutuşan birinin, arzusunun gerçekleşmeyeceğinden korkması havf, sevgisine kavuşmuşken onu kaybetme endişesinin karşılığı recâdır.²⁶⁷ Tek başına havf duygusunun tesiriyle affedilmeme endişesi sahibine zarar verirken ümit hislerinin hâkimiyeti altında "nasıl olsa affedileceğim." düşüncesi

²⁶¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-sahihayn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1/524.; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/264.

²⁶² Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 80.

²⁶³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/277.

²⁶⁴ Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *el-Kavâidü'l-aşere, Mecmûatü Resâilü'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006d), 152.

²⁶⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/288.

²⁶⁶ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 217.

²⁶⁷ Zekeriyâ Pak, *Kur'an'da Kulluk* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999), 169.

ibâdetlerin terkine sebep olabilmektedir. O halde ilâhî rahmete bakarak kulun kendini Rabb'ine yakın hissetmesi kadar, hoş gitmeyen bir hâlin başa gelmesinden korkması bir o kadar doğaldır. Bâtında yaşatılan bu duyguların kişiyi zühd, takvâ ve verâya yönlendirmesi umulmaktadır.

1.2.5. Verâ, Zühd ve Takvâ

Vera'nın mubahlardan kaçınmak ve şehvetten kurtulmak gibi ince anlamları vardır. Vera' sahibi kimse yasaklara düşme korkusuyla şüphelilerden uzak durmaya gayret eder. Her nefes alış-verişinde kendisini hesaba çeker ve daima iyiliğe muvafakatle gönlünü huzura kavuşturmak ister. Kaynağı kalp olan vera'nın derecesini Allah'a gösterilen korku belirlemektedir. İbadetlerin aslı verâ, takvâ ve nefsi yaptıklarından dolayı hesaba çekmektir ki, hepsinin yolu tefekkür ve tedebbürden geçer.²⁶⁸ Dünyaya rağbet ve ihtiraslara mağlubiyet vera'daki zayıflığın alametidir. Bu sebeple vera'nın son mertebesi zühdün ilk derecesi olarak kabul edilir.

Sözlükte “rağbet etmemek, ilgisiz davranmak ve yüz çevirmek” gibi anlamlara gelen zühd, tasavvuf terminolojisinde dünyaya karşı perhizkâr yaşamak ve az bir şeyle yetinmek şeklinde tarif edilir. Dervişane tabirle bir lokma bir hırka ile yetinmek gibi dünyaya karşı mesafeli duruş sergilemektir. Mala, mülke, makam, mevki, şan ve şöhrete itibar etmemek, az ile yetinmek; ancak çok ibâdet etmek ve ahiret için hayırlı işlere yönelmek, zâhidâne davranışlardan sadece bir kaçıdır.²⁶⁹ Tasavvufta zühdün hakikati, fuzuli ihtiyaçtan fazlasını terk edip umutla Allah'a yönelmek; nefsi arzulardan uzaklaşıp kendisini var edene dönmek ve kalbi itiraz etmekten korumak şeklinde bilinir. Bu doğrultuda Yahya b. Muaz er-Râzî de zühdü, mahlûkattan kopmak, alakalara karşı koymak, nefsi ve bedeni terbiye etmek şeklinde üç temele dayandırır.²⁷⁰

Zühd “Siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz; ama ahiret hayatı daha hayırlı ve daha kalıcıdır.”²⁷¹ âyetiyle kalıcı ve sonsuz değerler teşvik edilmekte, zühde gücü yetmeyenler

²⁶⁸ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 47-51.

²⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “zhd”, 6/97.

²⁷⁰ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 42.

²⁷¹ Tâhâ 20/131; el-Kasas 28/60; el-A'lâ 87/16-17.

yakîn bilgilerinin zayıflığıyla anılmaktadır. Gazâlî yukarıda geçen âyetlere ve hadislere bakarak bu mertebeye erişebilmenin yolunun halvet, uzlet, riyâzet ve fırarla nefsi tezkiye etmekten geçtiğini belirtir. Ona göre dünyadan yüz çevirmeden ve Allah katındakilerin muazzam ve kalıcılıkları bilincine ermeden zahitlik iddiasında bulunmak yalandır. Zâhid, masıvayı terkle cömertlikte îsar derecesine ulaşan kimsedir; cömert ihtiyacı dışındakileri dağıtırken îsar sahibi, ihtiyacına rağmen elindekileri Allah yolunda feda etmekten çekinmez.²⁷² Bu mertebeye vasıl olmak için farzların ve sünnetin icrası, helâl dairesinde yaşamak; gizli-aşikâr haramın her çeşidinden kaçınmak ve ölünceye kadar sabretmek gerekir.²⁷³ Kişiyi böyle davranmaya sevk eden amil cehennem korkusu veya cennete duyulan iştiyaktan ziyade, kalbinde Allah'tan başka hiçbir şeyin sevgisini barındırmamak olmalıdır.

Takvaya gelince, evliyanın sıfatlarının ilki, niteliklerinin temeli olması hasebiyle vera'dan ve zühdden daha yukarılarda bir konuma sahiptir. Allah takvayı velilerin vasıflarının ilki saymıştır. Fâtiha'dan sonraki surede “Elif Lâm Mîm. Bu kendisinde asla şüphe olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınan muttakiler için yol göstericidir.”²⁷⁴ buyrulurken takva sahipleri gayba inanmak, namazı dosdoğru kılmak, kendilerine rızık olarak verilenlerden Allah yolunda harcamakla vasıflandırılmaktadır. Onlar Hz. Peygamber'e indirilene de ondan önceki peygamberlere indirilenlere ve ahirete de inanırlar. İşte onlar Rabb'lerinden gelen doğru bir yol üzeredirler.²⁷⁵ Bu vasıfları kendinde içselleştirmiş müminler takvâ sahibi kimselerdir.

O halde takvaya ilk ve son makamdır denilebilir; dolayısıyla ilk ve son nefeste aranılır bir özelliğe sahiptir. Hak sırrı muhafaza edilirken şairin dediği gibi tefrîd lisanı ile “aman ha aman” denir. Yine halk arasında dolaşan, “Allah sonumuzu hayır etsin!” sözü takva ile yorumlanır. Kul sırra muttali olup emre boyun eğildiğinde güzel, hayırlı ve helal olanlara yönelir. Allah'tan alıkoyan alakaların terke devam ettiği sürece bu konudaki dikkati artar. Böylelikle takva, Allah'tan alıkoyan her şeyden sahibini korur ve âlemlerin Rabb'ine vuslata

²⁷² Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 82.

²⁷³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/476.

²⁷⁴ el-Bakara 2/1-2.

²⁷⁵ el-Bakara 2/3-5.

çağırır. Nihâyet bu hal içselleştirildiğinde izzet-i nefsi Hakk’a nazar etmeye başlar. Şairin dediği gibi;

Ne zaman seni ansam sırrım beni lanetlemektedir

Seni andığım zaman zikrim ve derdim lanetler beni

Sanki senin tarafından bir sözcü bana şöyle seslenmekte

Sakın ha! Sakın yâd etmekten aman ha aman!²⁷⁶

Zühd ve takva ile yakın ilişkisinden dolayı vera’ da ibâdetlerin temel ilkeleri arasında sayılmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’de her ne kadar vera’ geçmese de faziletini anlatan birçok hadis bulunmaktadır. Örneğin “Günah, gönlüne yatmayan ve içini rahatsız eden şeydir.”²⁷⁷ “Seni şüpheyi düşüren şeyi bırak, şüphe vermeyene bak.”²⁷⁸ gibi vera’yı çağrıştıran hadisler dünyevî şeylerin sadece elden çıkarılmasını değil, gönülden de çıkarılması gerektiğini ifade eder. Hz. peygamber melik peygamberlikle kul peygamberlik arasında serbest bırakıldığını, ancak Cebrâil’in işaretleriyle kul peygamberliği, yani bir gün doyup bir gün aç kalmayı tercih ettiğini söylerken²⁷⁹ vera’nın fedakârlık isteyen bir davranış olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Gazâlî, verâ’, zühd ve takvayı bilgi temelli kalp amelinden ibaret mânevî hallerden görmektedir. Ona göre kişi, şüpheli olanlardan kaçarken terk ettiğine nispetle zâhid, yöneldiğine nispetle râğıb, yani arzu eden ve isteyen konumundadır. Terk edilen şeyler merdiven basamakları gibi “terk-i dünya, terk-i ukbâ, terk-i hestî, terk-i terk” şeklinde yükselir. En alt mertebede bulunan terk edilmeden bir üst mertebeye çıkılamaz. Bunun gibi iman kalbe girdiğinde dünya da ahiret de sevilirken kalbin derinliklerine doğru nüfuz ettiğinde dünyadan nefret ahirete râğbet gerçekleşir. Zâhidin iç âleminde mevcuda sevinmemek, yokluğunda üzülmemek; övenle kötileyeni fark etmemek ve en nihâyetinde

²⁷⁶ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 172.

²⁷⁷ İbn Hanbel, *Müsned*, 5/253; Müslim, “Birr”, 14; Tirmizî, “Zühd”, 52.

²⁷⁸ İbn Hanbel, *Müsned*, 3/153; Buhârî, “Büyû’”, 3; Tirmizî, “Kıyâmet”, 60.

²⁷⁹ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el- Heysemî, *Mecmau'z-zevâid ve-menbau'l-fevâid* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 9/192.

Allah'a ünsiyet oluşur ki, bu durumda Allah kalbe girdiğinde dünya sevgisi oradan çıkıp gider.²⁸⁰

Gazâlî, zühdün mizacı bozacak tehlikeler barındırması hasebiyle mâsivâyı gönülden söküp atmış bir mürşidin rehberliğini lüzumlu görürken takva konusunda buna gerek olmadığını belirtir. Çünkü Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınmak ve azabından korunmak anlamına gelen takva herkes tarafından rahatlıkla uygulanabilir. Bu bağlamda ona göre takvanın dört mertebesi vardır; İlki velâyet ve şahitlik hakkını koruyacak tevhid inancına sahip olmaktır. İkincisi haramlığı şüpheli şeylerden sakınmak, üçüncüsü haram ihtimâli olan helâlleri terkle muttakiler sınıfına katılmaktır. Dördüncüsü ise varlığını Allah'a tevcih edip her şeyden yüz çevirmektir.²⁸¹ Böylelikle günahlar arasına bir kalkan inşa edilmiş ve masivayı terke kadar giden yolda yürümek imkânına kavuşulmuştur.

Dünyanın ve ahiretin hayrı vera', zühd ve takva denilen hasletlerde toplanmıştır. Tasavvufta bu kavramların çerçevesi, halk arasında Hak ile birlikte olma gayreti şeklinde çizilir. Bu doğrultuda eşsiz örnek Hz. Peygamber'dir. Onun risâlet öncesi Hıra mağarasına çekilip münzevi bir hayat yaşadığı, kendisine nübüvvet verildikten sonra da "Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar!"²⁸² emriyle dinamik bir hayat yaşadığı bilinmektedir. Ahlakî olgunluğa ermek ve Allah rızasını kazanmak için vera' başlangıç, zühd süreç, takva ise sonuçtur.

1.3. İBÂDETİN AMACI

İslâm'ın mâ'budu Allah, 'abdi mümin, ilâhî emir ve yasaklara gönülden riâyet ise ibâdettir. İbâdetler Allah'a karşı duyulan saygı ve sevginin değişik şekillerde tezahürleridir. Öyle ki, Allah rızası için yapılan müspet davranışların tamamı ibâdet kapsamında değerlendirilir. Bunlar hem içsel hem de simgesel birtakım değerlere sahiptir. İslâm'ın aslî unsurlarını ve manevî boyutlarını etkileyen ibâdetler, kulun Allah ve O'nun yarattığı mahlûkat ile ilişkilerini düzene sokmakla kalmaz, irtibat halinde bulunduğu çevreye karşı

²⁸⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/421-426.

²⁸¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/476.

²⁸² el-Müddessir 74/1-2

daha saygılı, âdil ve ihsân ile muamele etmesini de sağlamaktadır. Nitekim bu durum iman, İslâm ve ihsân kelimeleriyle özetlenir. Gazâlî ibâdetleri hiçbir zaman alışkanlıklar gereği yapılan şoursuz ve rutin hareketler olarak görmez.²⁸³

Ona göre fasit inançlardan ve kötü huylardan kalp temizlenmeden ibâdet namına yapılan hareketlerin değeri yoktur. Aslolan kalbin tevhîd nuruyla aydınlatılıp, kötü inanç ve huylardan arındırılarak için sevgi, saygı ve muhabbetle doldurulmasıdır. Sembolik hareketlerin takvâ, tevekkül, hamd, şükür, sabır ve ihlâs kisvesine bürünmeden ibâdete dönüşmesi mümkün görülmemektedir.²⁸⁴ ‘Abd ile ma’bud arasındaki duygusal bağlar iyi niyet, tâzim ve teslimiyet ile güçlenir. Her ne kadar bunlar şekil itibariyle basit görünseler dahi Allah’ın buyrukları olmaları hasebiyle değişik biçim ve boyutlarda mana âleminde uzanan merdivenin basamakları hükmündedir. Teker teker bu basamakların çıkılması ve hiçbirisinin atlanmaması gerekir.

1.3.1. Mârifet

Sözlükte, “şek ve şüphe götürmeyecek şekilde bilmek” mânasına gelen mâ’rifet, tasavvufta “Allah’ı sıfatlarıyla birlikte tanımak” anlamına gelir. Daha çok kalp, ruh, ilham ve keşf yoluyla elde edilir. Mârifeti ledünnî ilimden sayan sûfiler bu ilmin sahibi muttakî müminlere “ârif” derler.²⁸⁵ Tasavvuf ehline göre aklın idraki ilim sayesinde, kalbin idraki ise mârifet ve zevk sayesinde gerçekleşir.²⁸⁶ Böylelikle eşyanın hakikatine dair bilgiler elde edilerek rububiyet yükselir, ubûdiyyet gerçekleşirken,²⁸⁷ Allah’ın takdirinin dışındaki

²⁸³ Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Mîzânü’l- ‘amel, Mecmûatü Resâili’l-İmami’l-Gazâlî İçinde* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1427/2006p), 9-11.

²⁸⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/400.

²⁸⁵ Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 648.

²⁸⁶ Abdullâh b. Habîb b. Rubeyyia Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî, *Tabakâtü’s-sûfiyye* (Halep: Dâru’l-Kitâbi’n-Nefs, 1986), 230.

²⁸⁷ Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya’kûb el-Buhârî el- Kelâbâzî, *et-Taarruf li mezhebi ehli’t-tasavvuf* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2001), 72.

taksimata rıza gösterilmez; O'nun zikrinin dışındaki zikirlerle itibar edilmeyeceğinden arifler Cenâb-ı Hakk'ın izzet kabzasında ve kudret tasarrufundadır.²⁸⁸

Gazâlî, duyuları ve aklı bilgi vasıtası kabul eder ve sınırlarını belirlemeye çalışır. Ona göre, insan doğuştan zâhirî ve bâtinî idrak kuvvetleriyle donatılmış bir varlıktır. El, burun, dil, göz ve kulaklarıyla eşyanın zâhirini idrak edebilirken bâtinî idrak için hayâl, düşünme, ezberleme ve hatırlamak gibi aklî kuvvelere ihtiyaç duyar.²⁸⁹ Bazen hislerle elde edilen bilgi akıl tarafından geçersiz sayılabilir. Mesela görme duyusu olan gözümüz uzaktaki cisimleri olduğundan daha küçük gösterir. Bu durumda duyular, kendi mahiyetlerini idrak edemedikleri gibi karşılarındaki objelerin mahiyetlerini de tam olarak kavrayamazlar. Zâhirini kavrayabilseler bile mahiyetini algılayamazlar.²⁹⁰ Aklın faydası vahyin anlaşılmasını sağlamaya yöneliktir; bundan ötesine akıl yürütmek beyhude bir çabadır. Allah'ı yahut ölüm ötesiyle ilgili hususları bilmek akılla değil şeri'atla malumdur; akıl sadece bunları kavrayıp kabul etmekte mahirdir.²⁹¹ O halde tek başına yakîn bilgiyi elde etmek için hislerin ve aklın güvenilirliği konusu tartışmalı olup daha güvenilir başka kaynaklara ihtiyaç vardır.

Gazâlî'nin “Allah Âdem'e isimleri öğretti.”²⁹² “Bana Rabb'im öğretti.”²⁹³ “Allah, hadiselerin te'vîlini sana öğretti.”²⁹⁴ “Onların bilmediği şey, size öğretildi.”²⁹⁵ “Onlara bunu ancak biz öğretiriz.”²⁹⁶ gibi âyetleri ele alış şeklinden kesbî ilme mukabil, mükâşefe ilmi denilen bambaşka bir ilimden bahsettiği düşünülmektedir. Ona göre Allah'ı hakkıyla bilmek ve tanımak mümkün değilse de bildirdiği kadarıyla bilmek herkes için imkân dâhilindedir. Ahiret, cennet, cehennem, sırat, mîzan, ruh, melek gibi kavramlar ancak sezgisel bir bilgi kaynağı sayılan mârifetle bilinebilir.²⁹⁷ Arifler ilk defa duydukları şey hakkında kastedileni

²⁸⁸ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 113-115.

²⁸⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/136.

²⁹⁰ Mehmet Ayman, *Gazâlî'de Bilgi Sistemi ve Şüphe* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1997), 95-99.

²⁹¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/155.

²⁹² el-Bakara 2/31.

²⁹³ Yûsuf 12/37.

²⁹⁴ Yûsuf 12/6.

²⁹⁵ el-En'âm 6/91.

²⁹⁶ et-Tevbe 9/101.

²⁹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/31.

tahmin ederken az bir malumatla detaya inebilir ve Mârifet sayesinde melek ve şeytan gibi metafizik varlıkları kavrayabilir; aralarındaki mücadeleyi öngörebilir. Kabir azabı, haşr, sırat, mîzan, cennet ve cehenneme dair haberleri gerçeğine yakın yorumlayabilir.²⁹⁸

Gazâlî'nin mârifet hakkında verdiği malumata bakarak rabbânî ilimlerin talimle değil de vahiy veya ilham yoluyla elde edilebileceği söylenebilir. Kalbe doğan ilhamlar bir bakıma peygamberlere mahsus ledünnî ilim kapsamındadır.²⁹⁹ Allah'ın zâtı, sıfatları, fiilleri ve isimleri hakkındaki iç tecrübeyle vasıtasız şekilde elde edilen bu bilgi, duyularla ve akılla elde edilen bilgidен daha kapsamlı ve daha üstündür. Faaliyet alanı dar ve sınırlı akıl, fizik âleminden öteye geçemezken gaybî konulara dair fizik ötesi bilgiler keşf ve ilham yoluyla elde edilebilir. Allah ile kulları arasındaki perdelerin kalkıp melekût âleminden bilgi elde edebilmek için marifet gerekir.

1.3.2. Murâkabe

Sözlükte “gözlemek, gözaltında tutmak, kontrol etmek ve iç âlemine bakmak” anlamlarındaki murâkabe, aynı zamanda “düşmanı gözetleyerek kendini korumak” manasına gelmektedir.³⁰⁰ Gazâlî, murâkabeyi kalbe gelen duyguları kontrol etmek suretiyle karışık olanları keşfedip ayıklamak, Allah Teâlâ'nın her an kullarını gördüğünü düşünerek O'na karşı edep ve hayâlî olmak şeklinde tanımlar. Ona göre nefsin ayıbını görüp mahcubiyet hissetmek, tehlikeyi görüp zararlarından korunmak ve her türlü aşırılıktan, azgınlıktan ve haddi aşmaktan çekinmek murâkabeyle gerçekleşir.³⁰¹ Murâkıp, insanın bütün hallerinde ve hareketlerinde daimî olarak ona nazar edendir. O'nun tarafından görüldüğünü ve işitildiğini bilen kimse, kendisine kulluğun gereği hareket etme hissiyatını verecektir.³⁰²

Hüküm sahibi Allah'ı bilmekle ağıyardan kurtulan kalp, bir yandan ilahi sırları müşâhede ederken diğer yandan hakikatleri keşfetmeye başlayacaktır. Bu öylesine latif bir haldir ki, “Sanki Rabbimin arşına bakar gibiyim. Sanki şehadet âleminden gayb âlemine bir

²⁹⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/167.

²⁹⁹ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 28.

³⁰⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, “rkb”, 265.

³⁰¹ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 44.

³⁰² İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf İstilahları*, 241.

pencere açılmış da seyreder gibiyim.” diyen kimse gafletten kurtulmuş, gaybî bilgilere vakıf olmanın tesiriyle bu sözler ağzından dökülmüş olabilir.³⁰³ Zaten seyr ü sülûk engelleri aşıp perde arkasındaki hakikatlere vakıf olmak demektir. Zira perdelerin ötesinde mevcut ilâhî hakikatler daha açık, berrak ve latiftir. “Şüphesiz Allah, üzerimizde gözetleyicidir.”³⁰⁴ “İnsan hiçbir söz söylemez ki, yaptıklarını gözetleyen hazır bir melek bulunmasın.”³⁰⁵ âyetleri, Allah’tan başka meleklerin de insanları murâkabe etmekle görevlendirildiklerini belirtir. “Yaratan hiç bilmez mi? O, en gizli şeyleri bilir ve her şeyden hakkıyla haberdardır.”³⁰⁶ sözü açığa vurulan ya da içinde tutup gizlenen her şeyi Allah’ın bilmesi anlamına gelmektedir.³⁰⁷ Bu durumda gözetleme hasleti, Hakk’ın ve halkın karşılıklı olarak birbirlerinin hukukunu gözetlemesi, murâkabenin kavramlaşmış şekline temel teşkil eder. İslâm inancında hakkı gözetten herkese kazandığının tastamam verilecek ve kendilerine asla haksızlık yapılmayacak olması,³⁰⁸ murâkabenin sonucu etkileyen bir ibâdet şeklidir.

Murâkabe kavramını temellendiren hadislerden “Cibril Hadisi” inde verilen bilgiye göre Cebrail, Hz. Peygamber’e insan suretinde gelmiş iman, İslâm, ihsân ve kıyametin vakti gibi bazı sorular sormuştur. O da bu sorulardan “İhsân nedir?” sorusuna karşılık, “Allah’a sanki görüyormuş gibi ibâdet etmendir. Her ne kadar sen Allah’ı görmüyorsan da şüphesiz O seni görür” demesi,³⁰⁹ Allah’ın kullarını murâkabe ettiği kulların da Hakk’ın rızâsını gözetmesi gerektiği biçimde yorumlanmaktadır. Gazâlî dış ve iç âlemini sürekli olarak Allah’ın gözetim altında tuttuğunu idrak eden kulun, ölmezden evvel kendini hesaba çekmesi ve ölüm sonrası için hazırlık yapması gereğini belirtir.³¹⁰ Murâkabe halinin mârifet ve yakîn bilgisiyle meydana geleceğini ve bu ilim sayesinde kulun kurbîyet makamına çıkacağını ifade eden Gazâlî’ye göre sûfî, bir yandan Allah’ın kendisini murâkabe ettiğini hatırla tutarken diğer taraftan nefsin ve şeytanın düşmanlığını göz önünde bulundurur. Bunu,

³⁰³ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 245.

³⁰⁴ en-Nisâ 4/1.

³⁰⁵ Kâf 50/18.

³⁰⁶ el-Mülk 67/14.

³⁰⁷ Tâhâ 20/7.

³⁰⁸ el-Bakara 2/281.

³⁰⁹ Buhârî, "İman", 37.; Müslim, "İman", 1.

³¹⁰ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Kavâidü'l-aşere, Mecmuatu Resâil içinde* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2006), 153.

Allah'tan gayri her şeyden ve herkesten sarf-ı nazar edip sırf O'na yönelmekle sağlamaya çalışır. Yüce bir davaya bağlanmanın ve takvâ merkezli bir hayat sürdürmenin nedeni sayılan murâkabeyle geçmişin değerlendirmesine ve anın düzeltilmesine gayret eder.³¹¹

Murâkabenin derecesini murâbataya³¹² bağlayan Gazâlî, nezdinde müşârata, yani nefse yapması gerekenleri şart koşturmak; murâkabe, şartların yerine getirilip getirilmediğini gözetmek; muhâsebe, nefsi hesaba çekmek; muâkabe, yolunda gitmeyen bir şey varsa nefsi cezalandırmak; mücâhede ise nefsin ve şeytanın hilelerine karşı kalbi gözlem altında tutmaktır.³¹³ Bu şekliyle murâkabe ilişkili olduğu diğer kavramlarla ele alınıp incelenirken kalbin gözetleyeni gözetmesi, O'na iltifat etmesi ve O'na dönmesine bağlanmaktadır. Böylelikle Allah'ın azameti karşısında kul, acizliğini fark edip bütün gayretini O'na yöneltme fırsatını yakalayacaktır.

Gazâlî'ye göre mukarrebûn mevkiinde bulunan sıddıklar, zâhirini ve bâtını Hakk'ın istila ettiği kimselerdir. Müşâhede makamında mahcup olacakları şeyleri yapmaktan imtina ederken heybet ve hayretler içerisinde celâli düşünmekten çevrelerinde olup bitenden habersizdirler. Kendilerini Allah'a karşı rezil- rüsva konumuna sokacak şeylerden çekinir; O'ndan gayrini râzı etmekten hayâ ederler.³¹⁴ Sûfîlerin nefislerini dizginleyerek ruhlarını, Hakk'ın müşâhedesine irtibatlandırmak için dillendirdikleri murâkabe, Hakk'ın halkı gördüğü, sırlarına vâkıf olduğu, kalplerine gelen duygu ve düşünceleri kusursuz bildiği anlamına gelmektedir. Sûfî düşüncesinde muhasebe, müşâhede, ihsân, vicdan gibi çeşitli kavramlarla bağlantılar kurularak geniş bir yelpazede tanımlanmaya çalışılan murâkabe, bireyin kendini tanımasını ve derunî gözlemler yapabilme kabiliyetini arttırır. Ayrıca bilinç ve şuur düzeyinde sağladığı olumlu katkılarla, toplumsal düzenin ve ahlâkın gelişimde

³¹¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/197.

³¹² Kur'an-ı Kerim'de "râbitû" şeklinde geçen "ribât ve murâbata", Sadece dış düşmana karşı değil, kötülüğü emreden nefse ve şeytana karşı tavır almak şeklinde tabir edilir. Bkz. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/265-1266. Hadislerde murâbata "Bir vakit namazdan öteki vakit namazına kadar beklemek ve kalbi mescitlere bağlı tutmak" demektir. Buhârî, "Vudû", 6; Müslim, "Tahâret", 34-41; Tirmizî, "Taharet", 39, 103.

³¹³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/198.

³¹⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/198-199.

müessir rol oynamaktadır. Rabbini murâkabe eden kimse nefsini muhasebe eder. Bu hal onda Allah’a olan heybeti hükme rızayı tevarüs ettirir.

1.3.3. Ahlâk

İnsanın fizikî yapısı için “halk,” mânevî yapısı için “hulk” kelimeleri kullanılır. “Seciye, tabiat, huy” gibi anlamlara gelen hulk kelimesinin çoğulu için “ahlâk” kavramı kullanılmaktadır.³¹⁵ Genellikle insanın iyi veya kötü nitelendirilmesine sebep olabilecek huylar ve iradeye bağlı sergilenen davranışların tamamını içermektedir.³¹⁶ İslâm’a göre, inanç, ibâdet ve ahlâk dinin vazgeçilmez unsurlarıdır. Peygamberler tevhid inancını sağlamlaştırmak, ibâdetlerdeki şirk unsurlarını ayıklamak ve ahlâkî yozlaşmaları bertaraf etmek için gönderilmiştir. Bu inceliklerin yaşanabilir olduğunu savunan tasavvufta ahlakî erdemler öne çıkmakta başkalarının istifadesine sunulmaktadır. En üst derecesinde aşırı gidene kem söz söyleyene ve düşmanca tavırlar takınanlara karşılık vermemek amaçlanır.³¹⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de, “Kötülüğü daha güzel olan bir şeyle defet.” buyruğu, Allah’a itaat temeline dayalı ahlâkî öğretilerden sadece bir tanesidir. Ahlak, Allah Teâlâ’nın yarattığı tüm varlıklara karşı merhameti, dürüstlüğü, güvenilirliği, sevgi ve fedakâr olmayı gerektirir. İnsanın bâtıl inançlardan korunup emaneti sahibine vermesi,³¹⁸ adaletle ve ihsân ile hareket edip cömert davranması, her türlü hayasızlık, kötülük ve zorbalıktan sıyrılıp erdemli davranışlar sergilemesi, kişinin ahlakının güzelliğindendir.³¹⁹ O halde ahlakın en makbul olanı af yolunu tutmak ve iyiliği emredip bilgisizlerden yüz çevirmektir.³²⁰ Din ve dünya işlerinin medarı iftihar dindarlığı ve şahsiyetiyle doğruladığı murûetidir.

³¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "hlk", 4/194.

³¹⁶ Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebî'l-Ganâim Muhammed el- Kâşânî, *Letaifu'l-a'lâm fî işarâtı ehli'l-ilhâm, Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayınları, 2004), 235.

³¹⁷ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 305.

³¹⁸ el-Mü'min ûn 23/8.

³¹⁹ en-Nahl 16/90.

³²⁰ el-A'râf 7/199.

Hız. Peygamber gönderiliş sebebinin güzel ahlâkı tamamlamak olarak göstermiş;³²¹ bunun gereği olarak kendisine kötü muamelede bulunan kavminin affı için bile duâ etmiştir.³²² Çünkü insanların en hayırlıları ahlâkı en güzel olanıdır.³²³ Ahlâklı kimseler peygamberler tarafından sevilen ve kıyâmet günü onların en yakınında bulunanlardır.³²⁴ O gün mümin kulun terazisinde güzel ahlâktan daha ağır geleni yoktur. Çirkin işler yapanlardan ve kem söz edenlerden Allah Teâlâ nefret etmektedir.³²⁵ Güzel konuşuyor desinler diye ağdalı konuşan ve bilgiçlik taslayanlar sevilmemektedir.³²⁶

Güzel ahlâkı cennet bahçelerine, kötü ahlâkı ise cehennem çukurlarına açılan kapıya benzeten Gazâlî, ahlâklı olmayı peygamberlerin sıfatı, sıddıkların ameli, imanın yarısı, muttakilerin meyvesi ve âbidlerin riyazeti mesabesinde görür. Buna karşın ahlâksızlık ise öldürücü bir zehir, zillet ve rezalettir.³²⁷ Ahlâken mutlu sayılmak için kalbin mâ'rifet nuruyla doldurulması gerekir. Peygamberlerin görevi tevhid ilkesinin rehberliğinde güzel ahlâkın yayılmasını sağlamak, huşû ve hudû ile kalbe boyun eğdirmektir.³²⁸ Bu durum cömertlik, kanaatkârlık, zevk ve zarafet sahibi güzel hasletlerdir. Gerektiğinde affetmek, mahrum edene vermek, akrabalık bağlarını koparana sılayı rahimde bulunmak ve kötülük edene iyilik etmekle sağlanır.³²⁹ Cimrilik, savurganlık, riyakârlık ve kıskançlık gibi davranışlar ise şeytan işi pisliklerdir.³³⁰

Peygamber'e yakın duranları ahlâkları ölçüsünde Allah'a yaklaşmış, ahlâksızları ise cümle faziletlerden mahrum kalarak şeytana uymuş kimseler şeklinde nitelendiren Gazâlî,³³¹ tanıdık tanımadık herkese selâm vermeyi, yedirip-içirmeyi ve insanlar gecenin bir vaktinde uyurken kalkıp namaz kılmayı kişinin mürüvvetinden kabul eder. "Kime hikmet verilmişse

³²¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/381.

³²² Buhârî, "Enbiya", 54; Müslim, "Cihad", 104,105.

³²³ Buhârî, "Menâkıb", 23; Müslim, "Fezâil", 68.

³²⁴ Buhârî, "Edeb", 76; Müslim, "Birr", 107.

³²⁵ Tirmizî, "Birr", 61.

³²⁶ Tirmizî, "Birr", 71.

³²⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/595.

³²⁸ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 74.

³²⁹ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 89.

³³⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/608.

³³¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/609.

şüphesiz pek çok hayra erdirilmiştir.”³³² âyetini delil göstererek, hikmet ehlini iyi ve güzel davranışlar sergileyen ahlâklı ve erdemli kimselere benzetir. Ona göre peygamberler güzel ahlâkı hem yaşamış hem de yaşatmak ve yaygınlaştırmak için çaba göstermişlerdir. İçgüdülerin disiplin altına alınması ve fahiş hatalardan korunmak iffetli ve ahlâklı olmaya bağlıdır.³³³

Gazâlî, hayvanların ihtiyacı olan yemek-içmek, uyumak, cinsellik ve benzeri güdülerin insanlarda da mevcut olduğunu, yaşamın sürdürebilmesi ve neslin devamı için bu gibi fitri ihtiyaçların karşılanması gerektiğini belirtir. Ona göre önemli olan bu ihtiyaçların karşılanmasının ahlâkî davranışlardan geçip-geçmediğidir. Berraklığın ve temizliğin dışa yansımaları, şehvî duyguların dengelenip kontrol altına alınması, gözü haramdan sakınmak, Allah’ın gazabını çekecek davranışlarda bulunmamak, emirlerine uyup nehiylerinden kaçınmak gerekir. İhlâs, diğerkâmlık ve doğruluk ulvî meziyetlerdendir. Haramlara karşı sabır, haksızlıklar karşısında öfkelenmek kulun edebindendir.³³⁴ O halde şeri’atın koyduğu sınırların ötesine geçmemek haddini aşmamak kibirlenmemek, methedildiğinde alçakgönüllülük göstermek, yerildiğinde korkmamak, ahlaklı olmanın şanıdır.³³⁵

Gazâlî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’-d-dîn*’in “Mühlikât” kısmı ile “Kitâbü riyâzeti’n-nefs ve tehzîbü’l-ahlâk ve mu‘âleceti emrâzi’l-kalb” bölümleriyle, *Mîzânü’l-‘amel* adını verdiği eserinde sabır, zühd ve takvâ, gibi meziyetlerin dışa yansımalarını hüsnü’l-huluk, mehâsinü’l-ahlâk, mekârimü’l-ahlâk, ahlâku’l-hasene ve ahlâku’l-hamîde, diye isimlendirirken³³⁶ şehvet, servet ve şöhret düşkünlüğünü sûü’l-hulûk, ahlâku’z-zemîme ve ahlâku’s-seyyie gibi çirkin sıfatlarla tavsif etmektedir. Matlup olan kemâl-i itidal ile iffet ve ahlâktan ibarettir. İnsanlar yasalarla ve cezai yaptırımlarla yönetilmeleri halinde belki bir daha yanlış yapmayacaklar; ama şeref ve utanma duygularından mahrum kalacaklardır. Erdem ve ahlâkî kurallar insana hem utanma duygusu hem de işlerini doğru yapma alışkanlığı kazandırır.

³³² el-Bakara 2/269.

³³³ Gazâlî, *el-Erba‘în*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 249.

³³⁴ Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *el-Edeb fi’-d-dîn, Mecmûatü Resâili’l-İmami’l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1427/2006b), 90.

³³⁵ Hasan Mahmud Çamdibi, *Gazali’de Şahsiyet Terbiyesi* (İstanbul: Han Neşriyat, 1983), 176-177.

³³⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/168.

Sonuçta ahlâk, insanî ilişkilerde iyi-kötü ve doğru-yanlış şeklinde algılanan dinî, sosyal ve kültürel değerler bütünüdür. Doğruya ulaşmak, kötünden korunmak ve estetiğe kavuşmak din ve toplum güdümlü bazı kurallarla belirlenir. Tasavvuf, insanın ruhî kemâlini sağlamaya yönelik kural ve kaideleri bilgi ve düşünce alanında içselleştirerek kötülük yapmamaya yönelik kabiliyetlerin gelişmesini sağlar. Gazâlî bunun için her zaman yazılı kurallar gerekmediğini, zamanla bu kuralların kendiliğinden oluşabileceğini belirtir. Pratikte ahlâklı kişi denildiğinde tutarlı ve sağlıklı düşünebilen düşündüklerini içselleştirebilen bireyleri akla getirir. Onun nezdinde kötü ahlak, Hakk'ın değil, halkın muradının gözetilmesiyle kalpte meydana gelen darlıktır.

1.3.4. Rızâ

Sözlükte “memnun olmak, onaylamak ve beğenmek” anlamındaki rızâ, Allah'ın dilemesine karşı çıkmamak, muvafakat etmek, boyun eğip itaat etmek ve kabul etmek gibi anlamlara gelmektedir.³³⁷ Mümin kul, “Allah'ım benden râzı ol!” diye dua etmeye başlamazdan evvel kendisinin O'ndan rızası gerekir; aksi takdirde geri dönüşümden bahsedilemez. Kulun Allah'tan razı olması, ilâhi takdirin gerçekleştiği şekle koşulsuz rıza göstermekle mümkündür.³³⁸ Tasavvufî hayatın en temel kavramlarından birisi olan rıza kavramı Allah'ın hükmünde adil olduğunu ve hiçbir hükmünden dolayı itham edilemeyeceğini bilmekle açıklanır. Bir başka ifadeyle rızâ, Allah Teâlâ'nın kulları hayrına şeyleri gerçekleştirmek istediğini, insana külfet gibi görünen her ne varsa kullarını imtihan etmek için vesile kıldığını akıldan çıkarmamaktır.³³⁹

Gazâlî kalpte neşe ve sevinçten başka hiçbir şey kalmayacak seviyede hoşnutluk makamına ulaşmak da denilen rızâyı, duygu temelli bir kavram olarak değerlendirmektedir. Ona göre rızadan maksat, Allah tarafından başa gelen her şeye kulun rıza göstermesi, asla isyan etmemesidir. Musibetler karşısında bağırıp çağırmaktan, feryat edip üst-baş yırtmaktan azade olup huzura ermektir. Çünkü bu mertebede kaza ve kadere boyun eğip belalara sabretmekten ve takdire rızâ göstermekten başka çare yoktur.³⁴⁰ Bu durumda kalp, Hakk'ın

³³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "rdy", 5/235.

³³⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, "rdy", 261.

³³⁹ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 72.

³⁴⁰ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 84..

acı bir hükmü karşısında bile sürûr duymalı; öfkelenip bezginlik ve hoşnutsuzluk emaresi göstermemelidir.

Kur'an'ı Kerim'de ihsanın varabileceği nihai hedef, “İyiliğin karşılığı yalnız iyilik değil midir?”³⁴¹ buyrulmakla Allah rızasına dikkat çekilmiştir. Rızâ içinden ırmaklar akan bahçelere, içinde ebedî kalınacak köşklere ve bunların da fevkinde Allah'ın hoşnutluğuna erme makamıdır.³⁴² Müminûn Suresi'nin ilk on âyeti nazil olduğunda Hz. Peygamber, “Allah'ım! Bizlerden râzı ol ve bizi de senden râzı olmuş kullarının derecesine yükselt!”³⁴³ diye dua etmiştir. Önemine binaen onun, “Allah'ım! Senin gazabından rızâna sığınırım.”³⁴⁴ şeklinde niyazda bulunması ve Zeyd b. Sâbit'e (r.a) “Allah'ım! Senden kaza ve kaderinin sonucuna rızâ göstermeyi bana nasip et!”³⁴⁵ diye tavsiye etmesi, rızânın önemli bir makama karşılık geldiğine delildir. Keza Allah Teâlâ'nın cennet ehli müminlere tecellî ederek “ne isterseniz benden isteyiniz” buyurup onların da “Senin rızânı istiyoruz.” demeleri,³⁴⁶ bunun ispatıdır.

Gazâlî'nin, “Allah mümin erkeklere ve mümin kadınlara ebedi kalacakları içlerinden ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde çok güzel köşkler vaat etti. Allah'ın rızası ise bunların hepsinden daha büyüktür.”³⁴⁷ âyetini ele alış şekli, onun Allah'ın hoşnutluğunu cennetten ve içerisindeki nimetlerden daha yüce olduğunu göstermektedir.³⁴⁸ Ona göre, kulların ilâhî hüküm karşısında teslimiyet gösterip çareyi rızâ ve muhabbete yönelmekte bulmaları, “Hakk'a rızâ,” “Hak için rızâ,” “Hak'tan rızâ” ve “Hakk'ın rızâsı” gibi, derecelerle açıklanmaktadır. Allah'ın murat ettiğine itimat eden kimse, O'ndan başkasından râzı olmayacak; sevgilinin yaptığı her şey ona hoş gelmeye ve ağyarın işlerine karışılmasından hoşlanmamaya başlayacaktır.³⁴⁹

³⁴¹ Âli İmrân 3/174.; et-Tevbe 9/100.

³⁴² er-Rahmân 55/60.

³⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/34.

³⁴⁴ Müslim, “Salât”, 222; Ebû Dâvûd, “Salât”, 148, “Vitir”, 5.

³⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/191.; Nesâî, “Sehiv”, 62.

³⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 14/69.

³⁴⁷ et-Tevbe 9/72.

³⁴⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/63.

³⁴⁹ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 85-86.

Gazâlî, rızâ seviyesine erebilmek için sûfilerin demir leblebi çiğnemek gibi meşakkatli görüldüğü rızâ lokmasının tadına bakmak gerektiğini öne sürmektedir.³⁵⁰ Ona göre rızânın hakîkati belirlilikler ve belirsizlikler üzerine bina edilmiştir. Allah'ın dinde fakih kıldıkları müstesna çoğu kimse rızanın mahiyetini idrak edemez. İlimlerinin yetersizliğinden ve kıt akıllarından dolayı inkârcılar, hevâ ve heveslerine uymak suretiyle rızâyı reddeder ve kendi kendilerine, “Şâyet Allah'ın fiilidir diye her şeye rızâ gösterilse küfre ve günahlara da râzı olmak gerekirdi.” diyerek rızâyı itiraz ederler. Hâlbuki bu kanaatleriyle fîsk-u fücra râzı olmuşlar da farkında değillerdir.³⁵¹

Rızâ ile dua arasında bir zıtlık varmış gibi görünse de günahlarının affı ve kötülüklerin defî için kulun tedbir almasını ve Allah'a dua etmesini rızâ ile çelişkili bir durum olarak görmeyen Gazâlî, “Rabb'imiz! Bizi halkı zalim olan şu memleketten çıkar!”³⁵² diye dua edilmesinin sebebini rızâyı bağlamaktadır. Zulmün umumileşmesi halinde azap aralarından yalnız haksızlık edenlere erişmekle kalmayıp top yekûn herkesi kapsayacaktır.³⁵³ Bundan dolayı zararlı ortamlardan uzaklaşmak, mukadderattan yine O'nun mukadderatına kaçış şeklinde değerlendirilmektedir.³⁵⁴ Allah'ın muradı, rızâsına uygun davranışlarda yatmaktadır. “Bana dua edin ki, duanıza icabet edeyim. Bana kulluk etmeyip büyüklüklerine yediremeyenler alçalmış olarak cehenneme gireceklerdir.”³⁵⁵ âyetinde duâ etmemenin kibirle eş değer tutulduğu anlaşılmaktadır.

Gazâlî nezdinde İslâm'ın ön gördüğü tutum ve davranışların hepsi rıza prensibiyle hayata geçirildiğinden dine muhalif bir şeye râzı olmak mümkün görülmemektedir.³⁵⁶ Ona göre rızâ mertebesinde bulunan kulun gözünden bir kısım sır perdeleri kalkar ve Allah katından üç hediye ile sevinir. Bunlardan ilki, “...hiç kimse yaptıklarına karşılık saklanan göz aydınlıklarını bilemez.”³⁵⁷ müjdesiyle gözü aydınlığı; ikincisi “...çok merhametli

³⁵⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/97.

³⁵¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/95-96.

³⁵² en-Nisâ 4/75.

³⁵³ el-Enfâl 8/25.

³⁵⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/116.

³⁵⁵ el-Mü'min 40/60.

³⁵⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/116.

³⁵⁷ es-Secde 32/17.

Rabb’leri tarafından selâm”³⁵⁸ ile karşılanmaları; üçüncüsü ise “Allah’ın rızâsı ki, bunların hepsinden daha büyüktür”³⁵⁹ hitabının duyulmasıdır.³⁶⁰ Râzı olan insanın hadiseler karşısındaki hali, kahrın da hoş lütfun da hoş şeklinde karşılanmasını gerektirir. Ancak bunun için kötülükleri kaza ve kaderle irtibatlandırıp günaha rıza göstermek biçiminde anlamlandırmak doğru değildir.

Neticede kulların maruz kaldığı ıstırap ve sıkıntılar karşısında ümitsizliğe düşmemesi ve karamsarlığa kapılmaması ancak rıza haliyle mümkündür. Allah’ın kaza ve hükmüne boyun eğmek, bizatihi kişinin kendi mutluluğuna katkı sağlayacağı gibi Allah’ın hoşnutluğuna da vesile olacaktır. Rızayı kaybetme korkusu ve şükretme hususunda taksirin bilinmesi, rızayı kalıcı kılarken sahibinin kadrini yükseltir. Allah’ın hoşnutluğu için çalışmak ve yaratıklarına karşı merhametli davranmak peygamberlerin en belirgin özelliğidir. Onlar Allah’tan başka hiçbir şey istememiş; Allah dilemedikçe O’ndan herhangi bir şey talep etmemişlerdir. İbadetlerin en şerefli sayılan rızâ halinin ve ihlasla hareket etmenin dışına çıkmamışlardır. Allah’ın sevdiği şeylere kulunu muvaffak etmesi, çirkin gördüğü şeylerden uzak tutması Hakk’ın hoşnutluğunun göstergesidir.

1.4. İBÂDETİN BOŞA ÇIKMASI

Gerçekleştirilen her amel insanları müspet veya menfî manada etkilemektedir. İslâm dinine göre amellere değer kazandıran belirleyici unsur imandır. Gayr-i Müslimlerin yapıp ettikleri ihlâs içermemesi yüzünden iyi zannedilen amellerini bile boşa çıkarır.³⁶¹ Söz gelimi, cömert tanınmak için malından infâk etmek ya da iyiliği başa kakıç yapmak Allah indinde herhangi bir değer taşımadığından buna örnek verilebilir.³⁶² Kur’ân-ı Kerîm’de İslâm dışı inanç ve amellerle ubûdiyyetin mana değiştirmesi, tağutlara ibâdetle eş tutulmakta ve en büyük zulüm olarak değerlendirilmektedir.³⁶³ Yine dinlerini paramparça eden hizipçilerle müminlerin hiçbir ilgisinin olamadığı, işlerinin Allah’a kaldığı, sapkınlıklarının kendilerine

³⁵⁸ Yâsîn 36/58.

³⁵⁹ et-Tevbe 9/72)

³⁶⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/96.

³⁶¹ el-Bakara 2/264; İbrâhîm 14/18; en-Nûr 24/39; el-Furkân 25/23.

³⁶² el-Bakara 2/264.

³⁶³ Yâsîn, 36/60.

haber verileceği bildirilir.³⁶⁴ İbadetlerinin hayrını görebilmek için insanların yüzlerini hak dine çevrilmeleri, Allah’a karşı gelmekten sakınmaları ve dinlerini darmadağın hale getirmiş hizipçilere benzememeleri tavsiye edilir.³⁶⁵

Hiz. Peygamber, “Allah Teâlâ bana, dinlerini parçalayıp hizipçilik yapanlarla alâkalı olarak, sen onlardan değilsin, onlar da senden değildir. Onlar bu ümmet içerisindeki bidat ehli, şüphe sahibi ve sapıklık abidesi kimselerdir.” buyurmaktadır.³⁶⁶ Buna rağmen Resûlullah’ın (sav) ahirete irtihalinden sonra Müslümanların arasında yayılan bidat ve dalâlet, bâtil inanç ve görüşler artmış; ümmetin birliğine hâlel getirilmiştir. Cahil aile büyüklerinin ve sözde kanaat önderi kabul edilen kimselerin etkisiyle sağlam inançlar ve salih ameller baltalanmıştır. Bu manada günümüz problemlerinden en büyüğü şirktir. İnsanların akıllarını ipotek verecek kadar birilerine bağlanmak üzere kurdukları inanç ve yaşam biçimi sevapları yok etmektedir. Böylesi makûs akıbeta maruz kalmamak için mutlaka şeri’atın belirlediği iman ve amel bütünlüğünün sağlanması aşikârdır.

İslâm dininde imanın ardından birbiri ardınca getirilen salih ameller, ibâdet eksenli dinamik bir toplum oluşturmayı hedeflemektedir. Ancak salih amellerin kimyasının bozulmaması için niyetin sağlam tutulması gerekmektedir. Takvâlı görünmek veya saygınlık kazanmak niyetiyle namazların daha bir özenle kılınması ya da âyetlerin özümsemesi yerine teganni ile Kur’ân okunması, riyakârlık kabul edileceğinden ibâdetlerden elde edilecek faydaya engeldir. Öte yandan kendilerini Allah’a yaklaştırsınlar diye halkı Hakk’a aracı tutmak şirktir. Bu durum Hakk’a yakınlaşmak gibi görülse de kuluna şah damarından daha yakın olan Allah’ı gücendirmekte ve zulüm olarak değerlendirilmektedir.

Kur’an’a bütüncül bakıldığında en dikkat çeken âyetlerden birisi kuşkusuz, “Nefsinin arzu ve isteklerini ilâh edineni gördün mü?”³⁶⁷ âyetidir. Burada Allah Teâlâ, muhataba, ulûhiyetin her şeyi halk edene ait ve dahi hiçbir şeye muhtaç değilken her şeyin kendisine muhtaç olduğunu hatırlatmaktadır. İnsan her şeye muhtaç ve zayıf yaratılmış bir varlıktır; aradığı ilâhı bulamadığında nefsini ilâh edinmesi kaçınılmaz. Bu durum ciddi sonuçlar

³⁶⁴ el-En’âm 6/159.

³⁶⁵ er-Rûm, 30/31-32.

³⁶⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/414.

³⁶⁷ el-Furkân 25/43; el-Câsiye 45/23.

doğuran, ancak çoğu zaman farkında bile olunmayan tehlikeler doğurur. Dinin emirleri dışına çıkmak, helali terk edip haram işlere bulaşmak ve doğru yoldan ayrılmak suretiyle şeytana uyar ve amellerini boşa çıkarır. Bu gibiler Allah’a pamuk ipliğiyle bağlıdır; şayet bir hayır dokunsa hoşnut olur kötülük dokunsa hemencecik küfre dönüverirler. Onlar dünyayı da ahireti de kaybetmiş zavallı kimselerdir.³⁶⁸

1.4.1. Şirk ve Şirke Götüren Sebepler

Sözlükte şirk, “ortak olmak, ortaklık ve ortak koşmak” şeklinde tanımlanan ve ıstılahta küfür ile eş manada kullanılan bir kavramdır. En meşhur tabiriyle Cenâb-ı Hakk’ın ulûhiyetine ve ubûdiyyetine ortak tanımdır. Bu sebepten Allah’a ortak koşana “müşrik”, ortak koşulana, “şerîk” ismi verilmiştir.³⁶⁹ Ortaklık maddî veya manevî herhangi bir şeye iki veya daha fazla kişinin sahip olduğunu gösterir. Bu bağlamda şirk, mutlak kudretin vasıflarını unutarak, ulûhiyeti kudretsiz varlıklarda görmek anlamına gelmektedir.³⁷⁰ Şirkin mantığında, “Biz onlara, Allah’a yaklaştırmaları dışında bir şey için kulluk etmiyoruz.”³⁷¹ diyenlerin masum gibi görünen fakat her tarafı zulüm içerikli bir din icat etmeleri yatmaktadır.

Tasavvufî kaynaklarda şirk, Allahtan başka ilah edinerek tevhid inancını zedeleyecek şekilde başka şeylerden yardım ve medet ummak olarak bilinmektedir. Allah’ın kudretine ve gücüne tam olarak inanmamaktan kaynaklanan şirkin iki kısmı vardır. Birisi, “Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz.”³⁷² âyetinde belirtilen imanî, diğeri ise “Rabbine kavuşmayı uman yararlı bir iş yapsın ve ibâdet ederken kimseyi O’na ortak koşmasın.”³⁷³ âyetinin icabı amelî bir mevzudur. Hz. Peygamberden rivâyet edilen “Şirk ümmetimin içinde zifiri karanlık bir gecede yürüyen siyah karıncanın ayak seslerinden daha

³⁶⁸ el-Hac 22/11.

³⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "şrk", 7/99.

³⁷⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, "şrk", 341-342.

³⁷¹ ez-Zümer 39/3.

³⁷² en-Nisâ 4/48.

³⁷³ el-Kehf 18/110.

gizlidir.”³⁷⁴ hadiste amelin de emelin de gizlenmesi istenilmektedir.³⁷⁵ Nitekim Hz. Peygamber’in ashabına üç defa, “Size büyük günahların en büyüğünü haber vereyim mi?” diye sorduğu, onların da “haber ver ey Allah’ın Resulü!” demeleri üzerine “Allah’a şirk koşturmak günahların en büyüğüdür”³⁷⁶ buyurması şirkin hem kötü bir inanç hem de kötü bir amel olduğunu açıklar.

“Gerçek dua ancak Allah’a yapılır; O’ndan başka çağırdıkları kendilerine hiçbir şeyle karşılık veremezler. Allahtan başkasına duâ edenler, ağzına ulaşması için suya doğru avuçlarını açan, fakat suyun ağızlarına ulaşmadığı kimseye benzemektedirler. Kâfirlerin duaları sapıklık içinde bocalamaktan başka bir şey değildir.”³⁷⁷ âyetinde, aracı koyarak duaların kabul edilmeyeceği, “Ancak sana ibâdet eder ve ancak senden yardım dileriz.”³⁷⁸ âyetiyle de amellerin Allah için yapılması ifade edilmektedir. Hakikatte “O’ndan başka tanrı sayılan varlıklar, çağrılara cevap vermekten ve küçücük bir şeye bile sahip olmaktan acizdirler.”³⁷⁹ Artık Allah’a şirk koşana cennet haram kılınmış ve cehennem ateşi onun varıp konaklayacağı yer olarak belirlenmiştir.³⁸⁰ Gazâlî’nin Bâyezîd-i Bistâmî’den nakille günümüze kadar aktarıla gelen şu sözleri şirkin tehlikeleri konusunda önemli tespitler içermektedir:

“On iki sene nefsimin başında demircilik yaptım. On beş sene kalbimin aynasını cilâlamakla meşgul oldum. Bir sene, nefisle kalbimin arasındaki vaziyeti gözetledim; bir de baktım ki, belimde bir zünhar/şirk kuşağı var. Bu defa beş sene onu kesmek için çalıştım; onu nasıl keseyim diye düşündüm durdum. Sonra bana, işin gerçeği keşfoldu ve bütün mahlûkatı ölmüş kabul edip hepsinin üzerine dört tekbir getirip cenaze namazlarını kıldım.”³⁸¹

³⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/43.

³⁷⁵ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 109.

³⁷⁶ Buhari, “Edeb”, 6; Müslim, “İman”, 38; Tirmizî, “Tefsir”, 5.

³⁷⁷ er-Râd 13/14.

³⁷⁸ el-Fâtiha 1/4.

³⁷⁹ Sebe’ 34/22.

³⁸⁰ el-En’âm 6/87-89.

³⁸¹ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 8.

Bâyezîd-i Bistâmî'nin "halkın üzerine dört tekbir getirdim" sözünün mânası, halkı Hakk'tan perdeleyen ve ibâdetlerin sevabının yok olmasına sebep unsurların adeta temsilcisi konumundaki hevâ, nefis, şeytan ve dünyaya aldanmaktır. Bu dört hususta insanların Kur'ân ve hadisler doğrultusunda hoşgörüyle uyarılması gerektiğine işaret eden Gazâlî, şirkin en tehlikelisinin Allah'tan başkasını tazim amaçlı ibâdet olduğunu ifade eder. Ona göre, her ne kadar kişi Allah'a ibâdet ediyormuş gibi görünse de ibâdetin aslını değiştirdiğinden amelleri heba olmuştur.³⁸² Zira tevhid niteliği taşımayan iman sineye yüktür; amelleri sağlıklı bir zemine oturtacak sağlam bilgiye ihtiyaç vardır.³⁸³ Şirkin tarihsel gerçekliğin gösterdiği hakikat, cahillikten ve Allah'a güven duygusunda içine düşülen zafiyetten kaynaklanmaktadır.

Müşrikler, Allah Teâlâ dışında kendilerince güçlü gördükleri birtakım varlıklara ulûhiyet vasfı yüklemeleriyle bilinirler. İnançları gereği büyük oranda korkularını ve ümitlerini bu varlıklara bağlarlar. Onlara yalvarıp yakarmakla ve onlardan yardım istemekle Allah'a ortak koşarlar. Öte yandan tek başına Allah'a ulaşmasını uzak bir ihtimal görenler de aynı çıkmaz yola tevessül ederek, kutsal bildikleri varlıkları araçlar edinmek suretiyle O'nunla yakınlık kurmaya çalışır. Her ne surette olursa olsun Allah'a ortak koşulması İslâm'ın onaylamadığı bir inanç ve amel biçimidir. Şirk ve gölgesinde yapılan tüm ameller reddedilmiştir. Bu bağlamda şirk ve şirke götüren 'ucub, idlâl, kibir, haset ve gösteriş gibi felaketler, insanların hüsrânını artırmaktan öte geçmez.

1.4.1.1. 'Ucub ve İdlâl

Sözlükte "şaşmak, hayret etmek, yadırgamak" mânasına gelen 'ucub, sebebini bilmediği şeye şaşma ve hayret etme halidir. Hak etmediği bir mertebede kendini vehmetmek" şeklinde de tanımlanmaktadır.³⁸⁴ Kişinin elinde bulundurduğu nimetleri Allah'ın verdiğini unutarak, bir gün gelip de elinden çıkmayacağından emin olması, ya da kendisinin bu nimetlere herkesten daha lâıyk olduğunu sanmasıdır.³⁸⁵ Kısaca 'ucub kişinin

³⁸² Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 72.

³⁸³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/44.

³⁸⁴ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, "ucb", 418.

³⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "ucb", 9/51.

başarı, marifet ve desteğin Allah'tan geldiğini unutarak kendini beğenmesi şeklinde açıklanmaktadır. Bu halet-i ruhiye yaptığı iyi amellere karşılık insanı övülmeğe hoşlanmaya götürür.³⁸⁶ Kusurlar görmezden gelinip ibâdetleri beğenme ve başkasından kendini üstün bilmeye kadar ilerleyebilir. İdlâle gelince amellerini beğenip mükâfatını Allah'tan beklemek; karşılık göremediğinde ise “benim dualarımın kabul edilmesi lazımdı, dileğim nasıl kabul edilmez?” diyerek içinde bulunduğuş duruma şaşırmasıdır.³⁸⁷

Allah Teâlâ'nın kendini beğenenleri sevmediğini bildirmektedir.³⁸⁸ Huneyn günü sayıca çok olmalarına rağmen müminlerin kendilerine güvenmeleri onlara hiçbir yarar sağlamadığı gibi, genişliğine rağmen arz oralara dar gelmiş ve geriye çekilmeye başlamışlardır.³⁸⁹ Kâfirlerin muhkem kalelerine güvenerek kendilerini koruyacağını sanmaları Allah'ın azabını engelleyememiştir.³⁹⁰ Geçmiş kavimlerden Âd'ın “Bizden daha güçlüşü var mı?” diyerek böbürlendikleri, bu yüzden korkunç bir felâketle yok edildikleri bildirilmektedir.³⁹¹ Hazinelerinin çokluğuyla ünlü Karun'un da servetini ileri sürerek gurura kapılması, malıyla birlikte yerin dibine geçirilmesine mani olamamıştır.³⁹² ‘Ucub hastalığındaki bu tehlikeler sebebiyle tasavvuf ehli amellerine güvenmemeyi hatta kusurlarından dolayı kendilerini yermeyi düstur edinmişlerdir.³⁹³

Bir hadis-i şerifte güzel elbiseler giyinip çalım satarak yürüyen kendini beğenmiş birisinin yerin dibine geçirildiğı, kıyamete kadar batmaya devam edeceğı bildirilmiştir.³⁹⁴ Böylelikle kendi kendini yeterli görüp Allah'tan müstağni olma duygusuna kapılmanın anlamsızlığı anlatılmak istenmektedir. Kulların ferahlaması için verilen bu nimetler birer lütuftur; Allah'ın dilemesiyle çok kolay elden çıkabilmektedir. Gazâlî'ye göre kuvvet, kudret, sağlık ve güzellik gibi nimetlerin hepsi Allah'tandır. İnsanların bunları elde etme hususunda hiçbir katkıları ve emeğı yok ki, kendilerini beğenmeye hakları olsun. Aslolan bu

³⁸⁶ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 107.

³⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/588.

³⁸⁸ Lokman 31/18.

³⁸⁹ et-Tevbe 9/25.

³⁹⁰ el-Haşr 59/2.

³⁹¹ Fussilet 41/15.

³⁹² el-Kasas 28/78.

³⁹³ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 72.

³⁹⁴ Buhârî, "Enbiya", 54.

nimetlerle böbürlenmek değil, bu nimetleri verene karşı minnettarlık duyulmalıdır.³⁹⁵ İbâdetleri sebebiyle kendini temize çıkarmak ve eksiklerini kabul etmemek, “kerameti kendinden menkul bir düşünce ve tavır içerisine girmektir.” diyen Gazâlî, abidin ibâdetiyle, âlimin ilmiyle, güzelin cemâliyle, zenginin servetiyle kendini beğenmesini anlamsız görür. Bu durumu kendince dile getirdiği şöyle bir metaforla açıklamaya çalışır.

“Faraza bir hükümdar elindeki hazinelerin anahtarlarını sana verse, sen de bu hazinelerden bir miktar alsan ve sonra “ben bu hazinelere kendi güç, kudret ve kabiliyetlerimle sahip oldum” diyerek gururlanabilir misin? Ya da o hükümdar sana bir at bahşetse arkasından bir de köle verdiği vakit, “benim atım olduğu için bana köle verilmiştir.” diye kendini beğenebilir misin? Kaldı ki, atı sana veren de odur. Hükümdarın cûd ve sahavetine şaşacak yerde kendini beğenmeye kalkışman bencilliktir. İblis binlerce yıl Allah’a ibâdet etti de kendini beğenmişliği yüzünden helak oldu. Her şey Allah’ın kullarına birer lütfu ve ikramıdır: sakın bunu aklından çıkarmayasın!”³⁹⁶

İbâdet denilen hazinelerinin anahtarlarını ilim, irade ve tevazudan ibaret gören Gazâlî’ye göre tevazu içermeyen ilim, amel, soyluluk, makam ve mevki gibi şeylerle üstünlük taslamak anlamsız, sahte duygulardır. Akıl ve zekâ kıtlığı, işi kendini beğenmeye ve böbürlenmeye götürür.³⁹⁷ Aşırı kendini beğenmişlik de denilen narsizm kişilik bozukluğunun en belirgin özelliği sayılmaktadır. Bu duyguların esiri olan narsistler başarı ve becerilerini abartılı hatta yalana kaçan söylemlerle dile getirmekten hoşlanır. Gerçeklerin kendilerini desteklememesi halinde kendi kendilerini kandırarak hayal dünyasında yaşarlar. Bu hastalık kişiye günah işlemeyi unutturduğu gibi kendini sorgulamaktan ve tevbe etmekten uzaklaştırır.

Gazâlî şu iki sebepten dolayı ‘ucub ve idlâl sıfatından korunması gerektiğini söyler: Birinci sebep, Allah böylelerini muvaffak kılıp desteklemez. İkinci sebep ise söz konusu iki

³⁹⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/589.

³⁹⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/589.

³⁹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/590.

sıfat salih amelleri ifsat edip sevaplarını boşa çıkarmaktadır.³⁹⁸ Bu tehlikeler yüzünden basiret sahipleri bir inciye bin boncuktan daha kıymetli görmüşlerdir. Çünkü inci gerçek, boncuklar ise sayıları çok olmasına rağmen sahtedir. Gazâlî'ye göre bu hastalığın illeti katıksız cehalet olup panzehiri ilim ve marifettir. İlmini ya da amelini beğenen kul yaptığı işin kendisi için nasıl müyesser kılındığını düşünmeli ve kalkıp iki rekât namaz kılmalıdır. Sonra yeryüzünün denizlerini kara parçalarını, dağlarını ve canlı, camit varlıkları düşünüp, gözlerini semaya kaldırarak güneşin, ayın, gezegenlerin ve milyarlarca yıldızın ahengine bakıp kendi aczini idrak etmelidir.³⁹⁹

1.4.1.2. Kibir

Sözlükte “büyüklük taslamak ve küstahlık etmek” anlamına gelen kibir, kendini üstün görmenin yanında başkalarını aşağılayıcı davranışlarda bulunmak demektir. En ileri derecesi, gerçeği kabule yanaşmamak ve Allah’a karşı büyüklenmek, kulluk etmeyi kendisine yedirememektir.⁴⁰⁰ Tarihsel olarak kibrin kapısı İblis’in Âdem’i (a.s) kastederek, “Ben ondan daha hayırlıyım; beni ateşten onu ise topraktan yarattın”⁴⁰¹ demesiyle açılmıştır. Tevazünün zıddı sayılan kibir, nefsin kendisiyle gurur duyması ve hakkı kabule yanaşmamasıdır. Bu bakımdan tasavvuf erbabı kimseler kibirlenen alçak, değersiz, bayağı ve ahlaksızlıkla vasıflandırır. Bu konuda Hâtim b. Unvân el-Esamm el-Belhî el-Horasânî (öl. 237/851) müritlerine, “Kibir, hırs ve ‘ucuba karşı dikkatli ol! Çünkü Allah büyükleneni kibrinden dolayı halkın en zeliline kırdırmadan, hırslıyı bir parça kuru ekmeğe ya da bir yudum suya muhtaç edip de mahrum bırakmadan, kendini beğenen de idrarına ve necasetine bulaştırmadan ruhunu kabzedip bu dünyadan çıkarmaz.” şeklinde nasihatte bulunur.⁴⁰²

Kur’an’da kibrin kötülüğünü açıklayan onlarca âyet vardır. Mesela birinde yeryüzünde haksız yere böbürlenlenlerin Allah’ın âyetlerinden mahrum edileceği, onca

³⁹⁸ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Minhâcû'l âbidîn ilâ cenneti rabbi'l-alemîn, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006m), 354.

³⁹⁹ Gazâlî, *Minhâcû'l âbidîn*, 365-366.

⁴⁰⁰ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, "krb", 543-544.

⁴⁰¹ el -A'râf 7/12.

⁴⁰² İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 281-287.

mucizeye rağmen iman etmeyecekleri ve salih amellerde bulunmayacakları ve eğriliğe sapacakları bildirilmiştir.⁴⁰³ Kibir taslayanlar eleştirilirken “haksız yere” kaydının düşülmesi, kendi kendilerini hak etmedikleri hâlde yüceltmek ve azgınlıkta ileri gitmekle açıklanmaktadır. Allah’a ibâdet etmeyi büyüklüklerine yediremeyenler alçaltılmış olarak cehenneme gireceklerdir.⁴⁰⁴ Münafıkların Allah’ı ve inananları aşağılayıcı tutumları ve kendini beğenmişlikleri, benzer tepkilerle kınanmıştır.⁴⁰⁵ Bu yüzden Lokman (a.s) oğluna, “...küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirleneni ve övüngeni sevmez”⁴⁰⁶ diye nasihatte bulunmuştur.

Kibri, cehennemliklere mahsus başlıca kötü huylardan birisi olarak gören Hz. Peygamber,⁴⁰⁷ “...kibir insanı zalimler arasına sokar;⁴⁰⁸ kendini beğenmiş, böbürlenip çalım satanlar Allah’ın ilgi ve merhametini kaybedeceklerdir.”⁴⁰⁹ buyurmakla kibrin ne kadar kötü bir ahlâk olduğunu hissettirerek farkındalık yaratmak istemiştir. Çünkü kalbinde en küçük kibir bulunan cennete giremeyecek ve yüzüstü cehenneme atılacaktır.⁴¹⁰ Gazâlî, bu ve benzeri hadisleri delil getirerek kibrin, alelade kullarla gerçek Müslümanlar arasına örülmüş kalın bir duvar olduğunu bu yüzden mütekebbirlerin o engeli geçip de cennete girmeyi hak edemediklerini belirtir. Ona göre, gururlu ve kibirli kimseler istikamet üzere yürümeye ve öfkelerini yutmaya muktedir değildirler. Haset zorbalık ve istihza kendilerini çepeçevre kuşatmıştır. Kibre o kadar alışmışlardır ki, iyi zannettikleri bu kötü huylarını kaybetmekten çekinir ve iyi ahlâk sahibi olmaya yanaşmazlar. Oysa cennetin kapıları iyi ahlâktan, kibir ise o kapıların kapanmasına yol açan marazlıktan ibarettir.⁴¹¹

Allah’a, Peygamber’ine ve diğer insanlara karşı sergilenen kibrin üç nev’inden söz eden Gazâlî, bunların en kötüsünün Allah’a karşı kibirlenmek olduğunu ve insanı bu yola sürükleyen sâikin, azgınlıktan kaynaklandığını belirtir. Firavun’un haddi aşması onu, “Ben

⁴⁰³ en-Nahl 16/23.

⁴⁰⁴ el-Mü’min 40/60.

⁴⁰⁵ el-Bakara 2/9-10.

⁴⁰⁶ Lokmân 31/34.

⁴⁰⁷ Buhârî, “Edeb”, 61; Müslim, “Cennet”, 47.

⁴⁰⁸ Tirmizî, “Birr”, 61.

⁴⁰⁹ Buhârî, “Libâs”, 1, 2, 5; Müslim, “Libâs”, 42,48.

⁴¹⁰ Tirmizî, “Kitabu’l-birr ve’s-sıla”, 2000.

⁴¹¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/536.

sizin en yüce Rabb'inizim."⁴¹² diyecek kadar azdırmıştır. Yine peygamberlerin beşer olma özelliğini ileri sürerek, "İçimizden tek başına bir beşere mi uyacağız? O takdirde doğru yoldan sapar ve yanarız" diyenler,⁴¹³ peygamberleri küçük, kendilerini büyük görmüşlerdir. Haksız yere ululuk tasladıkları kibir onları Allah'ın emirlerine karşı muhalefet etmeye sevk etmiştir.⁴¹⁴ Oysa kulların büyüklük taslamaya kalkışması, zavallı kölelerin hükümdarın tacını giyerek onun tahtında oturup hükmetmek istemelerine benzer ki, böyle geçici değerlere aldanıp da kendini beğenmek ve haksız yere böbürlenmek, zorbalık ve barbarlıktır.⁴¹⁵

Kibri yüzünden kişinin "ben, ben" demeye başlamasını ve Allah'a boyun eğip kulluk etmeyi kendine yedirememesini cahillikle niteleyen Gazâlî'ye göre, insan aciz bir varlıkken Rabb'ine karşı acziyetini büyüklenerek değil, tevazu ve alçak gönüllülükle göstermelidir.⁴¹⁶ Kemâl sıfatlarıyla muttasıf zannederek kendini dev aynasında görmek yerine, neden yaratıldığına baksalar daha gerçekçi bir yol tutmuş olacaktırlar.⁴¹⁷ Kibirlenen insan mânevî ve ahlâkî açıdan değersizleşir ve süflî şeylerin cazibesine kapılarak rezil rüsva olur. Sağlıksız ve sakat görüşleriyle bidat ehli âbidlerin ve şımarık servet sahibi zümrelerin kendini bilmez gurur ve kibirleri yeryüzünde yeryüzü top yekûn fesada uğrayabilir. Hayal, vehim ve aymazlık kaynaklı gurur, kibir ve haset insanın izzet ve şerefini yaralamakla kalmaz, anlamsız ve ahlâksız tavırlarıyla cümle âlemin tepkisini üzerine çeker.⁴¹⁸

1.4.1.1. Haset

Lügatte başkalarının sahip olduğu maddî veya mânevî imkânlarla kendisinin daha layık olduğunu vehmetmesi itibariyle bir yönden kibre benzeyen haset, imkân sahibi kişilerin elindekilerden mahrum kalmasını temenni etmekle açıklanır.⁴¹⁹ Haset ettiği vakit hasetçinin şerrinden Allah'a sığınmak gerektiğini⁴²⁰ belirten âyete bakıldığında bu ruh halinin insan

⁴¹² en- Nâziat 79/24.

⁴¹³ el-Kamer 54/24.

⁴¹⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/539-541.

⁴¹⁵ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 73.

⁴¹⁶ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 72.

⁴¹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/542.

⁴¹⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/537-538.

⁴¹⁹ Zebidî, *Tâcü'l-arûs*, 8/25; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, "hsd", 154.

⁴²⁰ el-Felak 113/5.

tabiatından kaynaklanan ve masum insanların zarar görmesine yönelik bir niyet taşıyan ahlâksızlıktan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Gazâlî, hasedi içte yaşanan bir duygu ve temenni kabul etmiş, eyleme dönüşmüş şeklini sonuç biçiminde sunmuştur.⁴²¹

İnsanlar tarafından kıskançlık ve çekememezlik gibi duyguların tezahürlerinde farklılıklarla karşılaşmaktadır. Kiminde maddî, kiminde manevî, kimilerinde de hem maddî hem de manevî nimetleri kıskanma şeklinde tecelli etmektedir. Kalbe yerleşip gizlendiğinde sahibini harap ederken açığa vurulduğunda pek çok münakaşa ve çatışmalara sebeptir. Bu yüzden inkârcı haksız yere peygamberlerin canına kasteden ve adâlet isteyenleri öldürenler can yakıcı bir azap ile inzâr edilmiştir.⁴²² Çekememezlikleri yüzünden çok sayıda peygamberin canına kıyan Yahudilerin Müslümanları inkârcılığa döndürme gayreti nefislerinde büyüttükleri haset yüzündendir.⁴²³ Söz konusu âyetlere bakıldığında hasedin insanlar için büyük bir tehlike olduğu anlaşılmaktadır.

Hiz. Peygamber'in hadislerinde çok sert ifadelerle yerilen haset, iyilikleri yok etmesi hasebiyle odunları yakıp yok eden ateşe benzetilmektedir.⁴²⁴ Bir kulun kalbine düşmesi halinde imanin oradan çekilip çıkarılacağı belirtilmektedir.⁴²⁵ Hastalıklı bu duygunun son derece aşağılanmasının nedeni istenmeyen sosyal problemlere yol açması ve insanların yok yere birbirlerine sırt çevirmelerindendir.⁴²⁶ Oysa müminler sevinçte ve tasada aynı bedende mevcut uzuvlar veya bir binanın tuğlaları gibidir. Herhangi birine maddî veya manevî zarar dokunduğunda birbirlerine yardım elini uzatmaktan geri durmazlar.⁴²⁷ İnsanın tabiatındaki hased duygusunun gıpta denen mutedil seviyede tutulması gerekir. Hırs ve öfkenin kurbanı kimseler, rahmanî olmaktan çıkıp şeytanî bir vasfa bürünmektedir.⁴²⁸

⁴²¹ Gazâlî, *el-Erba'în*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 132-13.

⁴²² Âl-i İmrân 3/21.

⁴²³ el-Bakara 2/109; en-Nisâ 4/54.

⁴²⁴ İbni Mâce, "Zühd", 22; Ebû Dâvûd, "Edeb", 44.

⁴²⁵ Nesâî, "Cihâd", 8.

⁴²⁶ Buhârî, "Edeb", 57, 58; Müslim, "Birr", 24, 28, 30, 32.

⁴²⁷ Buhârî, "Edeb", 27; Müslim, "Edep", 66,67.

⁴²⁸ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *el-Hikmetü fî mahlûkâtî'llah azze ve celle, Mecmûatü Resâilî'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006c), 28.

Gazâlî'ye göre kıskançlığın dört derecesi vardır. İlki, başkasının elindeki nimetlerin kendi eline geçip geçmemesine bakmaksızın zevalini arzu etmektir ki, bu hâl hasedin en doruk noktasıdır.⁴²⁹ İkincisi, başkasının elindeki nimetin elinden çıkıp kendisine gelmesini arzulamaktır. Dolayısıyla bu seviyedeki kişi hasede sebep nimetin tamamen yok olmasını değil, sadece el değiştirmesini istemektedir. Üçüncüsü kişinin başkasında bulunan nimetlerin benzerlerini kendisi için de istemektedir. Aksi durumda nimet sahibinin kendisinden daha üstün seviyede olacağını vehmetmesi yüzünden bu nimetlerin başkasının elinden de çıkması arzulanmaktadır. Dördüncüsü ise başkasın elinde bulunan nimetlerin kendinde de bulunmasını istemesi, bunun gerçekleşmemesi halinde o nimetlerin yok edilmesini istememesidir.⁴³⁰

Hasedin nevilerini cimriliğe bağlayan Gazâlî, elde bulundurulmuş nimetlerin sıkı sıkıya tutulup ihtiyaç sahiplerine verilmeye yanaşılmasını açgözlülük olarak değerlendirmektedir.⁴³¹ Ona göre hasetçiler Allah'ın kullarına verdiği nimetlerinin taksimatına rızâ göstermeyip zevalini istemeleri yüzünden şirke düşmüşlerdir. Bu nimetlerin mal, evlat, ilim, sevgi, saygı, itibar olması fark etmez. İnsanların neşe ve sevinçlerini kaçırmakta hürriyetlerini kısıtlamaktadırlar.⁴³² İçine düştükleri bu iğrenç durum şu şekilde kınanmaktadır:

“Onlar düşmanlarına taş atarlar; fakat isabet ettiremezler, bumerang misali döner o taşlar kendilerine çarpar ve kör olurlar. Şeytan onların bu durumuna çok ama çok sevinir. Çünkü Allah'ın takdirine rızâ göstermeyerek durduk yere günaha girmiş; sevaplardan mahrum kalmışlardır. İşte bu yüzdendir ki, hasedin her çeşidi merduttur. Hususiyle ilim ve takvâ konusunda insanları kıskanmak daha da büyük bir felakettir. Âlimi sevip sayanın sevabı ne kadar büyükse, ona haset edip kıskananın kaybı ve günahı da o kadar çoktur.”⁴³³

⁴²⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/188.

⁴³⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/188.

⁴³¹ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 70.

⁴³² Faruk Vural, "Yusuf Sûresi Bağlamında Kıskançlık ve Haset Duygularına Psikolojik Bir Yaklaşım", *İsam* (Erişim 14 Haziran 2020).

⁴³³ Gazâlî, *el-Erba'în*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 133.

Gazâlî'ye göre, hiddet gerektirecek bir tavır olmasa bile hasutlar haset ettiklerine kızar ve öfkelenirler. Hatta hakkın inkârına kadar giderek tamamen yoldan çıkarlar. Öğüt almaz, kötü sonuçtan ibret çıkarmazlar. Akıllılık edip de istifade edecekleri kimselerden yararlanacakları yerde onlara düşmanlık etmeye ve zarar vermeye çalışırlar.⁴³⁴ Allah'ın nimetlere karşı nankörlükleri nefislerini isyana ve ikiyüzlülüğe sevk etmiştir. Düşmanlık, diktatörlük, kibir, 'ucub, korkaklık, baş olma sevdası ve nefsin pislîği cimrilik hasetçilerin başının belasıdır.⁴³⁵ Hased ettiklerinde gördükleri nimete bakarak üzüntü ve kedere kapılıp kalpleri daralarak dünyadayken azaba müstahak olmuşlardır. Ahiretteki cezaları ise Allah'ın itabına uğramakla amellerini boşa çıkarmışlardır.⁴³⁶

Gazâlî her derdin devasını da göstermeyi ihmal etmediği gibi hastalık olarak görülen hasedin de tedavi edilebileceğini belirterek bu konuda insanlara reçeteler sunar. Bu durumdaki kişiler öncelikle kalbindeki çekememezlik duygusunu kontrol altına almaya çalışmalı, arkasından kendilerini haset kaynaklı fillerin tam zıddını yapmaya zorlamalıdır. Zoraki gerçekleştirilen bu davranışlar bir zaman sonra alışkanlık haline gelecek ve hased duygusu yerini sevgi ve hoşgörüyü bırakacaktır. Bu durumda şeytan rahatsız olacağından kişiye vesveseler vermeye başlayacaktır. Ondan da kurtulmanın yolu doğru bildiği yolda bıkmadan usanmadan mesafe almaktır. Böylelikle kalpler hased denilen hastalığın eleminden kurtulup huzura ve sükûna kavuşur.⁴³⁷

1.4.1.4. Riyâ

Görmek anlamındaki "re'y" mastarından türeyen riyâ, "saygınlık kazanmak, menfaat sağlamak ve şöhrete kavuşmak" gibi dünyevî çıkar ve menfaat için kendisinde üstün özellikler bulunduğuna, başkalarını inandıracak şekilde davranmaktır. Terim manası, Allah'tan gayrinin rızâsını ve hoşnutluğunu elde etmek maksadıyla ihlâsı terk etmek, ibâdetleri gösteriş amaçlı yerine getirmek demektir.⁴³⁸ Riyanın aslı, dünya sevgisinden

⁴³⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/554.

⁴³⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/232-236.

⁴³⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/240.

⁴³⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/244-245.

⁴³⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "rey", 5/ 92.

kaynaklanır. Dünyayı seven orada daha fazla süre kalmak için ehl-i dünyanın yanında şöhret sahibi olmak ister. Muradına kavuşmak için güzel görünmeyi ve gösterişli amalleriyle övülmeyi dilemektedir. Böyleleri topluluk içinde dinç görünüp ibâdet etmekten yalnızken tembellik etmekten ve ibâdetlerden uzak durmaktan hoşlanır.⁴³⁹

Gazâlî, ihlâs ve sıdk gibi samimiyetin karşısı riyâyı, Allah'tan gayrinin hoşnutluğunu kazanmak düşüncesiyle itaat eder gibi görünerek kulların takdirini kazanmak şeklinde tanımlar.⁴⁴⁰ Kuran'ı Kerîm âyetlerinden ve hadis-i şeriflerden örnekler vermek suretiyle halkı Hakk'a tercih edenleri göstermelik ibâdetleri yüzünden ağır bir dille eleştirir. Ona göre, "Hesap gününü yalanlayanı gördün mü? O ki, yetimi itip kakar; yoksula yedirmeyi özendirmez. Yazıklar olsun öylesine ciddiye almadan namaz kılanlara ki, onlar riyakârlık yapıyor ve ufacak yardımı bile engelliyorlar,"⁴⁴¹ meâlindeki sure bile tek başına riyakârlık yapanlar için büyük bir tehdit oluşturmaktadır. "Allah'a ve ahiret gününe inanmadıkları hâlde insanlara gösteriş yapmak için malını harcayanlar,"⁴⁴² insanları sırât-ı müstakimden alıkoymak için savaş meydanlarında cesaret gösterisi yaparlar.⁴⁴³ Onlar için şöhret peşinde koşmak, saygınlık kazanmak, çıkar sağlamak ve dünyevî menfaat elde etmek maksadıyla farklı gözükme her şeyden önemlidir.⁴⁴⁴

Hiz. Peygamber, "ümmeüm için gizli şirk ve şehvet konusunda zafiyet göstermelerinden endişe ediyorum" dediğinde, "Size rağmen hâlâ şirk olacak mı?" sualine karşılık, "Güneşe, aya, taş a ve putlara tapmak şeklinde olmayacak, fakat ibâdetlerini desinler diye yapmaya başlayacaklar" cevabını vermiştir.⁴⁴⁵ Allah Teâlâ kıyâmet günü kullarına amellerinin karşılığını verirken böyle gösteriş maksadıyla ibâdet ve hayır yapanlara, "Ey riyakârlar! Hayattayken amellerinizi kim için yaptaysanız gidin onu arayın! Bakalım bulabilecek misiniz?" diye hitap edecektir.⁴⁴⁶ İkaz içerikli hadislerle riyânın tehlikeli

⁴³⁹ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 107.

⁴⁴⁰ Gazâlî, *el-Erba'în*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 168.

⁴⁴¹ el-Maûn 107/1-7.

⁴⁴² el-Bakara 2/264.

⁴⁴³ el-Enfâl 8/47.

⁴⁴⁴ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 3.; Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 72.

⁴⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/124.

⁴⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/301; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), "Zühd", 21; Müslim, "Zühd", 46.

sonuçlarına dikkat çeken Gazâlî, bu felakete âlim, âbid herkesin müptela olabileceğini belirtir. İbâdet ve itaatlerini Halik'ın bilmesiyle iktifâ etmeyip halka anlatmaktan çekinmeyen bu gibi insanlar başkalarının kendilerini övmesiyle sevinirler. Yapmacık tevazu gösterilerle kendilerine hürmet edilmesine çalışırlar. Bu yolla şehvetlerin hepsinden daha büyük bir şehvete kapılmışlardır; fakat anlamak istemezler.⁴⁴⁷ Halka yaranmak için âbid ve zâhid görünerek insanların kalbinde yer edinmeye çalışanları Gazâlî şu sözlerle kınamaktadır:

“Bu riyakârlar, Allah hakkında bidat, dalâlet ve küfür sayılabilecek hayâller üretip dururken Allah aşkıyla ve sevgisiyle çılgına döndüğünü ve O'na vurulduğunu iddia ederek mâ'rifetullahtan habersiz muhabbetullahı ulaştıklarını söylerler. Nefislerinin hoşuna giden nahoş şeyler yapmaktan hiçbir zaman geri durmazlar. Onlardan bazıları yapacakları melaneti sırf insanlardan çekindikleri için terk eder; fakat yalnız başına kaldıklarında büyük bir iştahla yerine getirirler. Bu yaptıkları düpedüz gösteriş ve sahtekârlıktır. Çirkin davranışlarından ötürü Allah'ın gazabını üzerlerine çekeceklerini ve dinden çıkacaklarını bilmiyorlar mı?”⁴⁴⁸

Gazâlî'ye göre insanları riyakârlığa sürükleyen sâik, övülmenin verdiği zevk ve yerilme korkusudur. Bundan kurutulmanın çaresi, riyâyı kalpten söküp atmaktan ve bu konuda nefisle mücadele edip insanların gözüne girme heves ve arzusundan kaçınmaktır. Bunun için yerilmekten ve kınanmaktan korkmadan adâlet ehli olmak yeterlidir. Ancak bunun kalbe yerleşmesi ve orada kök salması önemlidir. Bu sağlandığında riyâ orada barınacak yer bulamayıp çekip gitmek zorunda kalacaktır.⁴⁴⁹ Dindarlık süsü verilerek yapılan ibâdetlerin riyâyı artıracağını belirten Gazâlî, gösterişin ayrıca insanlık onuruyla bağdaşmayacağını, bunun da 'ucub, idlâl ve hased gibi tedavi edilmesi gereken ruhî bir hastalık olduğunu söylemektedir. Bir nevi mütekebbirlerin ahlâkına benzer bu ruh haliyle insan kendisinden üstün olduğunu bildiği bir kimseyle münazara ederek hakkı kabul etmekten imtina eder. Yalandan şerefli bir soya aidiyetle gururlanarak kalabalıkların önünde

⁴⁴⁷ Gazâlî, *el-Erba'în*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 171.

⁴⁴⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/444.

⁴⁴⁹ Çamdibi, *Gazali'de Şahsiyet Terbiyesi*, 195-196.

yürümeyi, hak etmediği hâlde izzet ve ikram görmeyi arzu eder. Her ne kadar böylelerine halk arasında kibirli kimse denilse de bu sahte kibrin altında riyakârlık yatmaktadır.⁴⁵⁰

Gazâlî riyakârları kalbiyle iman etmedikleri hâlde Müslüman olduğunu söyleyen münafıklar, haramı helâl sayan mülhitler, farz ve nafilâ ibâdetlerle göz boyamaya kalkan şarlatanlar ve masumane ibâdet ettiklerini düşünen ahmaklar olmak üzere dört kısma ayırır. Ona göre halkın arasında namaz kılip tek başına kaldığında namazı terk edenler abdestsiz namaz kılmaktan bile çekinmezler; sadakaları adeta insanların gözüne sokar gibi verirler. Bunlar Allah katında nefret edilen kimselerden olmakla riyakârlıkta ilk sıradadır. İkinci sıradakiler ibâdet ederken hem gösteriş hem de sevap kazanmak isterler; ancak göstermelik hisleri daha baskındır. Üçüncü sırada Allah rızâsını gözetirken gösterişte bulunmakta herhangi bir mahzur görmeyenler gelirken dördüncü sırayı başkaları ameline vâkıf olmasa dahi ibâdeti terk etmeyen; ancak ibâdetlerine halkın şahit olmasından hoşlananlar alır.⁴⁵¹ Bu durumda gösteriş kastı arttıkça riyânın zararı artmaktadır.

Gazâlî'ye göre riyaadan kurtulmak uzun soluklu bir süreçtir. Öyle kolaylıkla kalpten atılabilecek bir hastalık değildir. İyileşebilmek için acı ilaçların içilmesine ihtiyaç vardır. Şöyle ki, insan gözünü dünyaya dikmiş zayıf bir varlıktır. Sürekli olarak başkalarının elinde olanlara karşı ilgili ve alakalı yaratılmıştır. Bu sebeple daha çocukluğunda büyüklerine karşı sergilediği yapmacık tavırlarıyla menfaat temin etmeye çalışır. İlk başlarda istemeden yapılan bu davranışlar zamanla çocuğun nefisine iyice yerleşir ve karakter haline gelir. Riyanın helak edici bir davranış olduğu anlaşıldığında çoğu zaman iş işten geçmiştir. İşte bu yüzden kalpten sökölüp atılması zordur. Nefisle ciddi ve süreklilik gerektiren bir mücadeleye girmek, bu uğurda başa gelecek musibetlere tahammül etmek gerekir.⁴⁵²

Riyakârların en bariz özelliği, salih amelleri çağrıştıran hal ve hareketleriyle kendilerini halka göstermek için aşkla ve şevkle ibâdet etmeye koyulmalarıdır. Ancak ne yaptıklarını ve niçin yaptıklarını bilmezler. Allah'a gösterilmesi gereken tazimi başkalarına göstermekle genel ahlâkî ilkelerin dışında çok tehlikeli ve zararlı bir yola sapmışlardır. Aslında egonun ortaya çıkmasını temin eden bu gösteri biçimi çok eski zamanlardan beri var

⁴⁵⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/409.

⁴⁵¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/434.

⁴⁵² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/469-470.

olagelen bir fenomendir. Daha çok kabalığın ve fiziksel şiddetin yerini alan riyâ, aldatma, yüze gülme, entrika ve hile yapmanın barışçıl bir formu haline gelmiştir. Dünyanın geçici süsüne aldanıp ‘ucub, kibir ve riyakârlıkla tûl-ü emellerin peşine düşmüş insanlık, sözde ibâdetlerini günahlarına merdiven yapmakla şeytanın değirmenine su taşımaktadırlar.

1.4.2. Şeytana Tâbî Olmak

Şeytan, “Hakk’tan ve hayırdan uzaklaşan, muhalefet eden öfkесinden yanıp tutuşan ve helake maruz kalan” gibi manalara gelmektedir. Fıtratları icabı gözle görünmeyen şeytanlar, cin taifesine mensuptur.⁴⁵³ Bununla birlikte kötülük yapan ve bozgunculuk çıkarıp insanların arasını açan ins taifesine de şeytan denilmiştir.⁴⁵⁴ Şeytan’ın müterâdifi İblis, “ümidini kesmiş, pişman olmuş ve artık söyleyecek bir sözü kalmadığından şaşırıp kalan” anlamında özel bir isimdir.⁴⁵⁵ Allah Teâlâ kendisine seni saygı ile eğilmekten alıkoyan nedir?” buyurduğunda Âdem’i (a.s) kastederek “Ben ondan hayırlıyım; beni ateşten onu ise çamurdan yarattın.” demekle ukalalık taslamıştır.⁴⁵⁶

Kur’an’ı Kerim’de Âdem (a.s) ile eşi Havva, İblis’in düşmanlığına karşı “Sakın şeytana ibâdet etmeyesiniz! Çünkü o sizin apaçık düşmanınızdır.”⁴⁵⁷ diye uyarılsalar da onun şeytanî sözlerine kanarak yasak meyveden yemeleri hep birlikte cennetten çıkarılmalarına sebep olmuştur.⁴⁵⁸ Buna öfkelenen İblis kendisine kıyamete kadar mühlet verildiği takdirde sırât-ı müstakîm üzere durup önlerinden arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulmak suretiyle insan neslinin çoğunu şükretmekten aciz bırakacağına dair yemin etmiştir. Bunun üzerine “Yerilmiş ve kovulmuş bir şekilde oradan defol! And olsun ki insanlardan sana kim uyarsa, hepinizi cehenneme dolduracağım.” hitabıyla azarlanmış ve hadsizliğinin cezası en yüksek perdeden haber verilmiştir.⁴⁵⁹

⁴⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "ştn", 7/121.

⁴⁵⁴ en-Nâs 114/ 4-6.

⁴⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "bls", 1/482.

⁴⁵⁶ el -A'râf 12-13.

⁴⁵⁷ Yâsîn 36/60.

⁴⁵⁸ el-Bakara 2/26.

⁴⁵⁹ el -A'râf 4-18.

Şeytanların düşmanlığı yüzünden insanlar yaşam boyu onların etkisi altında kalmaktan kendilerini kurtaramamışlardır. Hz. Peygamber'in, "Kalbime öyle şeyler gelir ki, bu yüzden günde yüz defa Allah'a tevbe istiğfar ederim."⁴⁶⁰ buyurması, onun dahi şeytanın tuzağına maruz kaldığını göstermektedir. Nitekim "Biz senden evvel hiçbir resul ve nebi göndermedik ki, bir şey arzu ettiğinde şeytan onun dileği hakkında ille bir fitne atmış olmasın. Nihâyet Allah, ilkah ettiği o fitneyi giderir de âyetlerini sabit kılar."⁴⁶¹ âyeti, bu gerçeği birincil kaynaktan teyit etmektedir. Bu yüzden Resulü Ekrem, (sav) euzü-besmele çeker ve ardından, "Allah'ım! Fayda vermeyen ilimden, ürpermeyen kalpten, kabul edilmeyen amellerden ve karşılık görmeyen dualardan sana sığınırım."⁴⁶² diyerek, dualarının başında şeytanın şerrinden Allah'a sığınmayı ihmal etmezdi.⁴⁶³

Gazâlî, bu ve benzeri âyet ve hadislerden hareketle, "Peygamber'in şeytanı Müslüman olmuştur; bu yüzden Allah'tan başka hiçbir şey onu meşgul etmez, şeytan ona zarar veremez." diyenlerin sözlerine itibar etmemekte ve böyle düşünmekle büyük bir yanılgiya düştüklerini söylemektedir. Ona göre, Allah Teâlâ'nın kullarıyla arasındaki münasebeti sağlayan peygamberler beşer üstü varlıklar değiller ki, şeytanların tuzaklarından muaf tutulsunlar. Şâyet böyle bir şey söz konusu olsaydı insanlar bu duruma itiraz edebilir ve peygamberleri öne sürerek günahlarına haklı ve geçerli bir mazeret üretebilirlerdi.⁴⁶⁴ Şâyet peygamberler şeytanın aldatmalarına kapılmıyorsa bu onların şerre davet eden şeytanın çağrılarına icabet etmeyip sürekli hayra davet eden meleğin sesine iltisaklı olmalarındandır. Peygamberlerin dışındaki insanların ekseriyeti şeytanın da ayartmasıyla nefislerinin peşine düşüp öfke, şehvet ve hırslarına kapıldıklarından kötü yollara düşmektedir.⁴⁶⁵

Gazâlî, şeytana uymamak için onunla mücâhede edilmesi gerektiğine ve kalbe açılan çok sayıda kapılardan içeriye girmesine mâni olmak gerektiğine vurgu yapar.⁴⁶⁶ Kalp muhkem bir kale gibidir; ancak şeytan sürekli bu kaleden içeriye sızmak isteyecektir. Kalenin

⁴⁶⁰ Müslim, "Zikir", 41.

⁴⁶¹ el-Hac 22/52.

⁴⁶² Müslim, "Zikir ve Dua", 73; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/371.

⁴⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/415.; Buhârî, "Vekâlet", 10; Müslim, "Müsâfirün", 212.

⁴⁶⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 4/479.

⁴⁶⁵ el-Câsiye 45/23.

⁴⁶⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/552-561.

korunması ve giriş noktalarının tutulması çok önemlidir. İnsanların hayvanî vasıflarından sayılan gazap, şehvet, riyâ, haset, hırs, mezhep ve tarikat taassubu gibi haller kalbe açılan kapılara benzer. Şeytanı oradan defetmek için, bu kapıların ardına kadar kapatılıp iffet, kanaat, şecaat, zühd, ihsân ve hayâ gibi kapılar açılmalı ki, onun vesveselerinden ve desiselerinden kurtulmak mümkün olsun.”⁴⁶⁷ Aksi takdirde Gazâlî’nin gözünde şeytan, insana musallat olmaktan ve gerçek manada insanın Rabb’ine ibâdet etmesini engellemekten geri durmayacaktır.

Gazâlî bu açıklamalarıyla şeytanın sürekli insanı aldatmak için çabaladığını, hayrın önüne engel çıkarmak istediğini belirtir. Buna muvaffakiyet sağlayamaz ise sonra yaparsın düşüncesini telkin edip ibâdetin zamanını geciktirmeyi ve aceleyle yapıp sevabının noksanlaşmasını temenni etmektedir. Allah Teâlâ, kulunu aceleci davranmaktan korusa, bu defa ibâdetlere ‘ucub ve riyâ katarak sevabını yok edecek; Allah’ın rahmeti ve desteği burada da görülse o vakit kulun niyetini bozmaya çalışacaktır. Diyelim ki, bu söylenenlerin hiçbirinde başarı sağlayamasa son hamlede “senin bu ameline Allah’ın ihtiyacı yok! Saîd yaratılmışsan zaten cennetliksin; şaki yaratılmışsan zaten cehenneme gidersin” diyerek, kulun kalbine vesvese verecektir.”⁴⁶⁸

Nefsi itibariyle insanın ulûhiyet, şeytâniyet, behîmiyet ve asabiyet gibi dört özellikte yaratıldığını söyleyen Gazâlî, bu sıfatlardan her birinin şeytanın boyunduruğu altına girip nefse hâkim olması durumunda insanda farklı şeytanî özellikler sergileneceğini söyler. Ulûhiyet sıfatı istila ve diktatörlüğe, şeytaniyet hile ve desiseye, behîmiyet şehvet ve oburluğa, asabiyet de hiddet ve yırtıcılığa sebeptir.”⁴⁶⁹ Şehvetin ve öfkenin tahrikiyle kışkırtılan nefse aklın üstün gelmesi, kurulan tuzakların boşa çıkarılmasına ve beden denilen memlekette işlerin yoluna gireceğine işaret eder. Aksi takdirde manevî perdeler kalkıp hakikat ortaya çıkmış olsaydı, nefsin domuzun ve köpeğin önünde el pençe divan durduğu, onlara secde ettiği, rûkûa gittiği, onlardan emir ve işaret beklediği görülecektir.”⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/563-572.

⁴⁶⁸ Gazâlî, *Ravzatü’l-tâlibîn*, 67.

⁴⁶⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/522.

⁴⁷⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/522-524.

Gazâlî'ye göre, şeytanın özendirici ve aldatıcı etkisine kapılan insanlardan her türlü kötü davranış beklenebilir. Çünkü tuzağına çekmeyi başarabildiği kimselere sürekli kötülüğü dayatmakta ve Allah'a yaklaştıracak salih ameller işlemesine mâni olmaya çalışmaktadır. İbâdetleri mecrasından çıkarıp ifsat etmekte, ilim erbabı dâhil çoklarının niyetini bozmak suretiyle zâhiren ve bâtinen dünyaya meyletmelerini sağlamaktadır. Onun aldatmalarıyla gurura kapılıp ilmiyle, ameliyle veya giyim-kuşamıyla Allah katında üstün bir makam kazandığını zanneden kişi, şeytanın hile ve tuzağına düşer.⁴⁷¹ İyi işler yaptığını sandığı çalışmaları hepten boşa gitmiş,⁴⁷² yapmadıkları şeyi söylemekle içinden çıkamayacağı bir vebale girmiştir.⁴⁷³ Zira mâ'rifetullahtan mahrum kalan aklın nefsinı kirletmekten ve şeytana uymaktan korunması zordur.⁴⁷⁴

Gazâlî, insanın şeytandan en korunmuş halinde dahi kalbinin izbe köşelerinde onun hilelerinin kalıntılara rastlanabileceğini, farkına varamayıp tedbir almaması halinde büyük tehlikelere maruz kalınabileceğini belirtir; içine düşülen bu müşkül vaziyeti tarlasını zararlı otlardan tamamen temizleyemeyen çiftçiye benzeterek bu şu uyarılarda bulunur:

“Çiftçi, tarlasının etrafında dolaşır ve tespit ettiği zararlı otları çıkarıp atar; fakat başlarını henüz yerin altından çıkarmayanları belirleyemez ve onlardan kurtulduğunu zanneder. Oysa alta gizlenmiş ve görünmez ayrık otları zamanı gelince büyüyerek ekini alt üst edecek, ürünün kalitesini bozacaktır. Bunun misali bazı insanlar nefislerinde taşıdıkları gizli kibirden dolayı halkın arasına karışmaz, onlara aşağılayıcı gözle bakarlar. Bazıları da içleri mülevves oldukları hâlde dış görünüşlerini güzelleştirmeye çalışırlar. Hak etmedikleri halde kendini beğenmenin, şeytanı sevindirmenin bedelini böylelikle çok ağır öderler.⁴⁷⁵

Gazâlî'nin bu anlattıklarından şeytanın vesveselerinin insanlar üzerinde hâkimiyet kurabilecek kadar güçlü olmadığı anlaşılır.⁴⁷⁶ İslâm dini onun insanı tahrik etmek ve kendi

⁴⁷¹ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 19.

⁴⁷² el-Kehf 18/104.

⁴⁷³ es-Saf 61/2.

⁴⁷⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/167.

⁴⁷⁵ Gazâlî, *el-Keşf ve't-tebyîn*, 166.

⁴⁷⁶ en-Nisâ 4/76.

yoluna çağırarak gibi bir özelliğinin olduğunu,⁴⁷⁷ fakat insanların ona uyup uymamaları konusunda muhayyer bırakıldıklarını haber vermiştir.⁴⁷⁸ Ondan gelecek dürtmeye ve kışkırtmaya maruz kaldıklarında Allah'a sığınarak ve nefislerine telkin edilen karanlık kuruntulardan Rabb'lerini anarak kurtulmaları mümkündür.⁴⁷⁹ Takvâ sahiplerinden olup aklını kullanmasını beceren müminler onun şerrinden korunurken aklını kullanmayanların üzerlerine pislik atılmıştır.⁴⁸⁰ O halde insanın doğrudan şeytanı suçlamak suretiyle sorumluluktan kurtulması makul bir mazeret olamaz.

Yeryüzünde kendisine mümin ve Müslümanım diyen akıl-baliğ hiç kimsenin şeytana ibâdet etmek istemeyeceği ve fitratları icabı ondan nefret edecekleri malumdur. Ancak, ona itaat etmek, adımlarına uyup sözünü dinlemek, fısıltılarına ve vesveselerine kulak vererek arzularının peşi sıra gitmekle gerçekleşir. Nefsin aşırı istek ve arzularını yerine getirmek, hayatı buna göre tasarlamak ve bunlara rıza göstermek şirktir. Kalbe açılan yollar içinde şeytanın girebileceği pek çok yol olduğu, meleklerin de girebilecekleri sırât-ı müstakim gibi bir yoldan bahseden Gazâlî, bu yolun fark edilebilmesi için iki gözden başka basiret gözüne, muttaki bir kalbe ve önünü aydınlatan ilâhî vahye gereksinim olduğunu belirtir.⁴⁸¹

1.4.3. Nefsi İlâh Edinmek

Sözlükte nefis, “süflî arzular, can, nefes ve ruh” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁸² Örneğin ölen bir kimse için “nefsi çıktı” denilir ki, bu “ruhu çıktı” demektir. Yine “bir şeyin bütünü, gerçeği ve özü” manasına “falanca nefisini öldürdü veya nefisini helak etti” denildiğinde beden ve ruh olarak insanın bütünü kastedilmektedir.⁴⁸³ Tasavvufta bu kavram daha çok insanda mevcut kötü sıfatların kaynağı olan nefis ile tabir edilir.⁴⁸⁴ Sûfîler nezdinde beden denilen kalıba tevdi edilmiş hayvanî nefis, mücâhede edilmesi gereken bir

⁴⁷⁷ İbrâhîm 14/22.

⁴⁷⁸ el-İsrâ 17/65; Sebe' 34/21.

⁴⁷⁹ el-A'râf 7/200-201.

⁴⁸⁰ Yûnus 10/100.

⁴⁸¹ Gazâlî, *Kimya-i saâdet* 113.

⁴⁸² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, "nfs", 648.

⁴⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, "ruh", 5/357.

⁴⁸⁴ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, 557.

düşmandır.⁴⁸⁵ Çünkü sürekli kötülüğü emretmekte ve günaha çağırmaktadır. Kibirli, hasetçi, hırslı ve dünyada ebedi kalmaya meyyal hastalıklı bir yapıya sahiptir.⁴⁸⁶

Muhâsibî'ye, “Dünya nedir?” diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Dünyanın zâhirî, bâtını, arızî ve cismanî cihetleri vardır. Bâtınî ciheti nefsin hevâsına uymaktır; kalpler kibir, kin, haset, gösteriş, sû-i zan ve aldanmayla ona tabi olur. Böylelikle kişi müdâhene (yağcılık), övülme, mal toplama, çokluk ve şeref elde etmeye yeltenir. Dünyanın zâhirî ciheti ise altın, gümüş, giyim, kuşam, hizmetçi, ev, arsa ve araba gibi şeylerdir. Bunlara sahip olmak kişiyi sevindirir ve ahireti unutturur.”⁴⁸⁷ Burada dünyalık meta, sadece dünyalık menfaat elde etmek içinse zemmedilmeyi hak eder; ya değilse dinini korumak ve ahireti kazanmak için elde edilen malların kötülenecek bir yönü yoktur. Çünkü bu zühde zarar veren bir durum değildir.

“Ben nefsimi asla temize çıkarmam. Çünkü nefis, daima kötülüğü emreder.”⁴⁸⁸ âyetinde geçen nefis, sahibini helak etmeye, düşmana yardımcı olmaya, hevâ ve hevese çok düşkünlüğüyle bilindiği için kınanmaktadır.⁴⁸⁹ Bu nefsin sahipleri, “Sana gelen iyilik Allah’tan, başına gelen kötülük ise nefsindendir.”⁴⁹⁰ âyetinde geçtiği üzere insanda beşerî nefsin yanında ayrıca hayvanî bir nefsin varlığına işaret etmektedir. Ancak bu nefsin geliştirildiğinde anlamak, düşünmek, Rabb’ine dönmek, Hakk’a rızâ ve Hakk’ın rızasıyla huzura ermek gibi farklı özellikler vardır.⁴⁹¹ Âyetlerde kasemle devam eden öğretilerde nefsini kötülüklerden arındırmanın kurtuluşa ereceği, kötülüklerle gömenin de ziyana uğrayacağı belirtilmiştir.⁴⁹² Hayır-şer veya sevap-günah gibi birbirine zıt kavramlarla nefsin anılması, onun birbirine zıt iki kutuplu bir varlık olduğu fikrini güçlendirmektedir.

⁴⁸⁵ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 32.

⁴⁸⁶ Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî Muhâsibî, *er-Riâye; Nefis Muhasebesinin Temelleri*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 111.

⁴⁸⁷ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf İstilahları*, 82.

⁴⁸⁸ Yûsuf 12/53.

⁴⁸⁹ el-Kıyâmet 75/2

⁴⁹⁰ en-Nisâ 4/79.

⁴⁹¹ el-Fecr 89/27.

⁴⁹² eş-Şems 91/7-8.

Hız. Peygamber, “Senin en büyük düşmanın iki koltuğun arasında seni çepeçevre kuşatan nefisindir.”⁴⁹³ derken nefsin negatif yönünü kastedilmiştir. Şeytanın da ayartmasıyla arzu ve isteklerin peşine düşen bu nefse, “nefs-i emmâre” denilirken şehvet, gazap ve öfke gibi kuvveleri de bünyesinde bulundurması hasebiyle “hayvanî nefis” tabiri kullanılmaktadır.⁴⁹⁴ Resulü Ekrem (sav), “Allah’ım! Nefislerimizin şerrinden sana sığınıyoruz.”⁴⁹⁵ diyerek şeytanın iş birlikçisi sayılan nefs-i emmârenin pençesine düşmekten Allah’a sığınmıştır. Hadislerde nefsin can, kalp, gönül ve din kardeşi şeklinde kullanılış biçimlerine rastlanılmakta ve buralarda nefsin tanımından ziyade kendi haline bırakıldığında bedene, kalbe, ruha ve akla verebileceği zararlarla birlikte terbiye edildiği takdirde kazanılacak iyi ahlâk üzerinde durulmaktadır.⁴⁹⁶

Gazâlî’ye göre kâfirlere karşı verilen savaştan dönerken Hız. Peygamber’in ashabına, “Küçük cihattan büyük cihada dönüyoruz; çünkü cihadın en faziletli nefse karşı verilendir.”⁴⁹⁷ demesinin altında yatan sebep, nefse ve bitip tükenmez arzulara karşı verilen cihadın fasılasız olmasındandır. Görünür düşmana karşı savaşmak, görünmez düşmanla cihad etmekten daha kolaydır. Kâfirlere esir düşenin boynuna bukağılar, ayaklarına prangalar vurulup da aç-açık bırakılmaz. Fakat Allah’ın öfkesine muhatap kimsenin yüzü kara, elleri boynuna kelepçelenmiş ve ayaklarına ateşten prangalara vurulu halde huzura getirilir. Azık olarak yediği ateş, içtiği ateş, giyeceği ateştir.⁴⁹⁸

Gazâlî, böyle sahibine düşmanlıkta bulunan nefsin insana İblis’ten daha çok zarar verdiği görüşündedir. Çünkü İblis’in düşmanlığı, nefsin gayr-i meşru istekleri aracılığıyla tezahür eder. Hâlbuki davaları bâtil, talepleri tuzak, telkinleri aldatma ve saptırmaktan ibaret nefisten, ardı arası kesilmeyen bela, pişmanlık ve mahcubiyetten başka bir şey beklenmez. Zira dünyanın bu kadar kötülenmesine sebep de bu nefistir; karışıp kışkırtmaları olmasaydı

⁴⁹³ Beyhakî, “Zühd”, 107.

⁴⁹⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/510.

⁴⁹⁵ Dârimî, “Nikâh”, 20; İbni Mâce, “Nikâh”, 19; Nesâî, “Cuma”, 24.

⁴⁹⁶ Tirmizî, “Zühd”, 61.

⁴⁹⁷ Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, *Râmużü’l-ehâdis* (b.y.: y.y., 2010), 4135.

⁴⁹⁸ Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Mükâşefetü’l-kulûb el-mukallebi ilâ hazreti allaîmi’l-guyûb*, thk. Ahmed Câv (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1425/2004), 22.

elbette orada kötülenecek bir şey kalmazdı. O halde nefis büyük bir put, ona uyanlar ise iflah olmayan putperestlerdir.⁴⁹⁹ Gazâlî'ye göre, kendini beğenmiş, bencil, şımarık ve kibirli bu putun kırılıp parçalanması şarttır. Aksi halde onu sultan, şeytanı vezir edinenler, tûl-ü emel, hırs ve tamah girdabından ol görüp selâmet limanına çıkmazlar.⁵⁰⁰ Güzel şeyleri kötü, çirkin ve değersiz göstermek suretiyle zulmün, tutkunun ve taassubun peşine takılır giderler.⁵⁰¹

Gazâlî, Allah Teâlâ'nın canlıları üç sınıf halinde yarattığını belirtir. İlki akıllı ama nefisten yoksun meleklerdir. Melekler akıllarının icabı gece gündüz Allah'a ibâdet ve itaatle meşguldür. O'nun emirlerine asla karşı gelmez, kendilerine emredileni harfiyen yerine getirirler. İkincisi insanlardır; onlara hem akıl hem de nefis verilmiştir. Aklın emirlerine uyduklarında ibâdete, nefsin emrine uymaları halinde de günah işlemeye ve kötü işler yapmaya koyulurlar. Üçüncüsü ise hayvanlardır ki, kendilerine yalnız nefis verilmiş, akıldan yoksun yaratıklardır. Bu yüzden hayvanların nefisleri emrine hareket etmeleri gayet normaldir. Çünkü onları nefislerine karşı frenleyen ne bir kitapları ne de herhangi bir peygamberleri vardır. Bu sebeple insanlar hayvanlar gibi nefislerine uyarsa hayvanlardan daha değersiz hale gelirken akılları nefislerine hükmettiğinde meleklerden üstün olur.⁵⁰²

Gazâlî'ye göre insanın nefsinde öfke, saldırganlık ve oburluktan hayvanlık; hile, düzenbazlık ve kurnazlıktan şeytanlık; kibir, ucub ve hükmetmekten diktatörlük doğmaktadır.⁵⁰³ Öfke yüreklerin üstüne tırmanan alevlerden bir ateştir. İnsan öfkelendiğinde aynı cevherden yaratılan şeytan, onun kılcal damarlarına nüfuz etmeye başlar. O andan itibaren nefiste dövmek, sövmek, hakaret etmek gibi zâhirî, kin, haset, kibir ve tûl-i emel gibi bâtınî hastalıklar görülür. Bu illetler sahibini helak etmekle kalmaz, aynı zamanda sosyal çevrede huzursuzluk ve kargaşaya da sebeptir. Nefisin selameti açısından öfkenin yenilmesi ve damarlarda şeytana barınak açılmaması çok mühimdir.⁵⁰⁴ Nefis firavunlaşır ve “Ben sizin

⁴⁹⁹ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 21.

⁵⁰⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/508.

⁵⁰¹ Abdullah Rûmî b. Seyyid Ahmed Eşref b. Seyyid Muhammed Süyûfî Eşrefoğlu Rumi, *Müzekki" n-nüfus* (İstanbul: Arslan Yayınları, 1971), 6.

⁵⁰² Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 21.

⁵⁰³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/522.

⁵⁰⁴ Gazâlî, *el-Erba'in*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 130.

en büyük rabbinizim.”⁵⁰⁵ deme hadsizliğinde bulunur; esfel-i sâfilîn derekesine düşer. Güzel ve hayırlı işleri iyi görmediği gibi kötü ve çirkin işleri de zararlı görmez.⁵⁰⁶ Hevesler ilâhlaştırdığında, nefis sınır tanımamaya, arzu ve istekler amansız birer düşmana döner. Kontrol dışına çıkarak dinî, ahlâkî ve ilmî bakımdan meşru bir sınırdan tutulamaz hale gelir.

Nefsin hevâ ve heveslerine karşı direnme çabası olarak bilinen mücahede, gayret etmek, güç harcamak, muharebe etmek ve savaşımdır.⁵⁰⁷ Tasavvufta nefse zor gelen hayırlı işleri nefis-i emareye yükleyerek onunla mücadele etmek, çile çekmek gerekir.⁵⁰⁸ Gazâlî, bu mücâhedeyi hasta nefsin kurtuluşa ermesi için uygulanan tedavi yöntemi olarak görür.⁵⁰⁹ Nefsi ilah edinmekten kurtarmak için böylesi yollara başvurmak gerekir ki, bunlardan ilki, tedricen tokluğu azaltmaktır. Çünkü nefis ve şeytan, saltanatını tokluk tahtı üzerine kurar. İkincisi bilge birinin rehberliğinde seyr ü sülûkün tamamlanması. Üçüncüsü ise sürekli abdestli olmaya, senenin çoğunu oruçlu geçirmeye, halvete, suskunluğa ve ilme yönelmek suretiyle Allah’ın hoşnutluğunu kazanmak için gayret etmektir.⁵¹⁰

⁵⁰⁵ en-Nâziât 79/24.

⁵⁰⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/49.

⁵⁰⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, "chd", 131.

⁵⁰⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005), 259.

⁵⁰⁹ Gazâlî, *Mizânü’l-‘amel*, 199.

⁵¹⁰ Gazâlî, *Ravzatü’l-tâlibîn*, 15-16.

İKİNCİ BÖLÜM

2. GAZÂLÎ'DE İBÂDETLERİN MANEVÎ BOYUTU

Sözlüklerde “taate yönelmek, boyun eğmek, kullukta bulunmak, tevazu göstermek ve ilâh edinmek” gibi anlamlara gelen ibâdetin dinî bir terim olarak mükellefin Rabb’ine tazim için yaptığı, yakınlık ifade eden şuurlu davranışlar demek olduğunu kavramlar başlığı altında çalışmanın giriş bölümünde belirtmiştik. Bir davranışın ibâdet olabilmesi için kulun kalbinde iman, niyet, ihlâs ve rızâ taşıması gerekir. Bir diğer ifadeyle ibâdetlerin, bâtını ihlâs ve samimiyetten zâhiri şeklî ve sembollerden ibarettir. İbadet denilince ilk akla gelen namaz, oruç, zekât ve hac gibi şeklî ibâdetler yerine getirilirken Allah rızâsına uygun sevgi, saygı, şükür, teslimiyet ve tevekkül ifade eden kalbî boyut ihmal edilmemelidir.

Cibril hadisinde geçen, “Bana ihsandan bahset.” ifadesine karşılık Hz. Peygamber’in, “İhsan, Allah’ı görüyormuşsun gibi ibâdet etmendir. Sen O’nu görmüyorsan da O seni mutlaka görüyor.”⁵¹¹ buyurması gönüldeki manevî boyutu ifade etmektedir. Ayrıca onun İslâm’ı tarif ederken en başa kelime-i şahadeti koyup ardından namaz, zekât, oruç ve hac ibâdetlerini zikretmesi,⁵¹² dinin temelinin tevhid ilkesi üzerine oturtulduğunun delilidir. İbadetler kalpte hissedilenlerin farklı şekil ve sembollerle dışa yansımaları şeklinde kendini gösterir. Mesela “Rabb’inin adını an ve bütün gönlünle O’na yönel!”⁵¹³ “Allah’ı çokça an ve O’nu sabah-akşam tesbih et!”⁵¹⁴ âyetleri herhangi bir baskıya maruz kalmadan kendi isteğiyle kişinin Rabb’ine karşı kulluğunun ifadesi namaz ile açıklanır.

Namaz bitince, ayakta, otururken ve yan üzerine yatarken bile sürekli Allah’ın anılması,⁵¹⁵ ibâdet etmek için yaratılan insanın Allah’ı kalbinden çıkarmaması demektir. İnsanların sırf Allah’a ibâdet için yaratıldıkları,⁵¹⁶ peygamberlerin de onları Allah’ın emir ve yasaklarını gözetmeye davet ettikleri ⁵¹⁷ göz önüne alındığında ibâdetlerin kıymeti daha da

⁵¹¹ Müslim, “İmân”, 1, 5; Buhârî, “İmân”, 37; Tirmizî, “İmân”, 4; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 16.

⁵¹² Buhârî, “İman” 1, 2; Müslim, “İman”, 19,22.

⁵¹³ el-Müzzemmil 73/8.

⁵¹⁴ el-Ahzap 33/42.

⁵¹⁵ en-Nisâ 4/103.

⁵¹⁶ ez-Zâriyât 51/56.

⁵¹⁷ el-Bakara 2/83.

artmaktadır. Hangi dine müntesip olursa olsun insanlar ibâdetlere kendi perspektiflerinden bakarak değerlendirmelerde bulunur ve icaplarını yerine getirmeye gayret eder. Fertlerin inanç boyutunda bilgilerle yetinmeyip birtakım davranışlarla duygu ve düşüncelerini sergilemeleri, kutsalla kurmak istedikleri iletişimin bir sonucudur.

Sembollerin kastettiği şeyin anlaşılıp özümzenmesinde ciddi katkıları olan Gazâlî, şeklen yerine getirilen ibâdetlerin analizinde derûnî boyutları daima göz önünde bulundurmuş ve nefis düzeyinde gerçekleşen tasarrufların insanı farklı menzillere götürdüğüne inanmıştır. Salih amellerden her birinin kendine has sonuçları olacağını ve aralarında muhkem bir bağın kurulduğunu düşünerek, kalbî amelden yoksun, sûreten gerçekleştirilen hareketlerin ibâdet sayılamayacağını her fırsatta dile getirmekten çekinmemiştir. Araştırmanın bu bölümünde ibâdetlerin ruhu denilebilecek niyet, tevbe, sabır, şükür, tefekkür ve tevekkülü açıkladıktan sonra bu kavramlar üzerinden şekillenen bedenî ve malî ibâdetlerin bâtinî veçheleri ele alınıp, Gazâlî zaviyesinden açıklamaya çalışılacaktır.

2.1.KALBÎ İBÂDETLER

Kalp kelimesi lügatte, “evirip çevirmek, değiştirmek, bir şeyin altını üstüne getirmek, içini dışına çevirmek, inkılâp ve devrim yapmak gibi manalara gelir. Bu şekilde isimlendirilmesinin nedeni, sürekli değişmesindendir.⁵¹⁸ Istılahta kalp, ilâhi yönü bulunan latîf bir cevher olup ruh ile nefis arasında insanî özelliklerin neşv ü nemâ bulduğu soyut bir varlık demektir.⁵¹⁹ Gazâlî’ye göre ilâhi hitaba ve itâba muhatap kalptir. Eğer kalp tezkiye edilirse ibâdetlerden hâsıl olan nurlar oraya dolar ve organlar bu nurun tesiriyle sevaba yönelerek insanda iyi ahlak ortaya çıkar. Tezkiye edilmezse, şekavetten kaynaklanan zulüm ile dolar ve bu zulmün tesiriyle organlar günaha dalacağında nefiste kötü ahlak meydana gelir.⁵²⁰

Kalp kelimesi iki farklı manada kullanılmıştır. Birisi Hz. Peygamber’in, “Dikkat edin! Vücutta öyle bir et parçası vardır; o et parçası iyi, doğru ve düzgün olursa bütün vücut

⁵¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “glb”, 11/271.

⁵¹⁹ Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el- Kâşânî, *Mu'cemmu istulâhâtî's-sûfiyye*, thk. Abdulâl Şahin (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992), 162.

⁵²⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/507.

düzelir; bozulursa bütün vücut bozulur.”⁵²¹ Dediği çam kozalağı şeklinde, içinde kanın pompalandığı kalp, diğeri ise rabbani ve ruhani bir latife olan ve insanın hakikatini temsil eden ruhtur. İşte bu kalp bedenın sultanı, kulaklar o sultanın habercileri, gözler bekçileri, dil tercümanı, eller tebaasını kuşatan kanatları ve ayaklar postacılarıdır. İç organlarından ciğer şefkat ve merhametin kaynağı, dalak ve böbrekler tehlikeleri bertaraf eden tuzaklar, akciğer ise nefestir. Sultan sağlıklı ve sağlam olursa askerleri sağlıklı ve sağlam, sultan illetli ve sakatsa askerleri de marazlı olur.⁵²²

Gazâlî’nin kalp ve kalbî ibâdetler konusunda söylediklerinin çoğunda amellerin sağlamlığını kalbin sıhhatine bağlanmıştır. Ona göre, ibâdetleri kusur ve noksanlarından arındırmak için mevcuda râzı olmak, elden çıkana sabretmek, günahlara içten tevbe ve istiğfarda bulunmak gerekir.⁵²³ Aksi takdirde kalbin basireti körleşerek dünyaya bel bağlanır ve insanın gözünde ahiret değersizleşmeye başlar. Artık günah işlemek kişinin hayatında sıradan bir hale geldiğinde gönül aynası kapkara kesilir ve bunun tesiriyle kalp kendiliğinden mühürlenir.⁵²⁴ Nitekim “Allah onların kalpleri ve kulakları üzerine mühür vurmuştur, gözlerinde de perde vardır, onlar için büyük bir azap vardır.”⁵²⁵ buyrulmasının nedeni kalbin kötü amellerine bağlanır.

Gazâlî’nin Allah’a ibâdet ve taate en layık kalbi göstermesi niyet, tevbe, sabır, zikir, şükür ve tevekkül kavramlarını öne çıkarmaktadır. Onun bu kavramlara yüklediği anlamlar araştırılmaya değer bulunduğundan bu bölümde ibâdetlerin doğru yorumlanmasına temel teşkil edecek olan ibâdetlere yer verilecektir. Zira kalbin ibâdeti olmazsa ruhların miracına sebep namazların insanları kötülüklerden alıkoyması, oruçların kalkan değeri taşıması, kurbanların Allah’a kurbiyete vesile olması beklenemez. İhlas ve samimiyyetin yerini riya aldığında zekât sadâkatten, oruç samediyetten, hac ruhbanlıktan uzaklaştırır. Kalbin ibâdeti bozulduğunda şeklen yerine getirilen ameller üzerinde az miktarda toprak bulunan ve şiddetli yağmura maruz kaldığında çıplak hale gelen kayaya benzer. Bu ibâdetlerin Allah katında

⁵²¹ Buhârî, “İman”, 39.

⁵²² Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ es-San‘ânî el-Himyerî Abdürrezzâk es-San‘ânî, *el-Musannef*, nşr. Habiburrahman el-A‘zamî (Beyrut: Mektebü’l-İslamî, Basım, 1390/1970), 11/221.

⁵²³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/524.

⁵²⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/525.

⁵²⁵ el-Bakara 2/7.

herhangi bir değeri kalmayacaktır. Amellerin öncelikle sağlam bir niyetle iltisaklı olmaları ardından tevbe, sabır, şükür, tefekkür ve tevekkül gibi kalbî ibâdetlere ihtiyaç vardır.

2.1.1. Niyet

Kastetmek, yönelmek, ciddiyet sahibi olmak, ne yaptığını bilmek ve karar vermek gibi anlamlara gelen niyet, kalbin maksada uygun bulduğu fiile behemehâl yönelmesi diye tarif edilir. Bu özellikleri itibariyle niyet, kalbî ibâdetlerin özü ve başlangıcıdır.⁵²⁶ Bu yüzden Hz. Peygamber, “Ameller niyetlere göredir.”⁵²⁷ buyurmakla niyetin etkisinin amelinkinden fazla olduğunu belirtir. Gazâlî’ye göre herhangi bir işe başlanmazdan evvel, kalbin Allah’a yönelmesi ve niyet edilmesi gerekir. Aksi halde halkın menfaati için Hak’tan ayrılmamak gibi müridin kuşanması gereken en önemli kuşak kuşanılmamış sayılacağından amellerin ibâdet değeri kalmaz.⁵²⁸

Şibli’ye (öl. 334/946) “Müminin niyeti amelinden hayırlıdır.”⁵²⁹ hadisi sorulduğunda şöyle demiştir: Müminin niyeti Rabb’idir. Rabb’i ise elbette amelinden hayırlıdır; hayra ulaşmak için niyete ihtiyaç vardır. Çünkü niyete muvaffak kılan da Allah’tır. Bu “Allah’ı Allah ile tanıdık.” demek gibi bir şeydir. O halde güç ve kuvvetten teberriye ve Allah’ın nimetlerinin kadrini ikrara işaret etmektedir.⁵³⁰ Hz. Peygamber’in “Allah, suretlere ve malların çokluğuna değil, kalplere ve amellere bakacaktır.”⁵³¹ sözünde geçen niyetin içe dönük bir murat olduğu, dolayısıyla kulun kastına göre değerlendirileceğini belirtilmiştir.

“Allah sizi, yemin ederken rastgele söylemlerinizi, boş ve amaçsız sözlerden hesaba çekmez; fakat kalplerinizin kazandıklarından sorumlu tutar.”⁵³² ayeti niyete verilen önemi gösterir. Bu bakımdan müminin namazı, ibâdetleri, hayatı ve ölümü, âlemlerin Rabb’i olan Allah için yapıldığında değerlidir.⁵³³ Namazı fiziksel hareketlerden, orucu aç ve susuz

⁵²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “nvı”, 14/345.

⁵²⁷ Buhârî, *Bed’ü'l-vahy* 1; Müslim, “İmâret”, 155; Ebû Dâvûd, “Talâk” 11; İbni Mâce, “Zühd”, 26.

⁵²⁸ Gazâlî, *Kavâidü'l-aşere*, 147.

⁵²⁹ Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el- Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, (Beyrut: Dârü'l Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 2/325.

⁵³⁰ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 135.

⁵³¹ Müslim, “Birr”, 34.

⁵³² el-Bakara Suresi 2/225.

⁵³³ el-En'âm 6/162.

kalmaktan, hac ve umreyi seyahatten ayıran niyettir. Hz. Peygamber, “Allah, ancak samimiyetle ve sadece kendi rızâsı gözetilerek yapılan ameli kabul eder.”⁵³⁴ derken herkesin yaptığıının karşılığını niyetine göre alacağını, niyetsiz yapılan işlerin Allah katında hiçbir değerinin olmayacağını belirtir.

Niyeti, “irade ve kastın bir arada bulunduğu, kalbin önemli bir hâlidir.” şeklinde tanımlayan Gazâlî, amellerin ihtiyarî olup ilim, irade ve kudretle tamamlanması halinde anlam ifade edeceğini, aksi takdirde bilmeden herhangi bir şeyin irade edilemeyeceğini, irade edilemeyen şeyin yapılamayacağını söyler. Ona göre, kalbin gayeye uygun bulunduğu şeye yönelmesi irade ve niyettir. İnsan, nefesine uygun gelenleri anma ve zıt olanlardan uzaklaşma ihtiyacı hisseder. İrade ve niyetin devreye girmesiyle kudret denilen güç azaları harekete geçirmek için devreye girer. Bu doğrultuda kudret iradenin hizmetinde, irade ise inanç ve mârifetin hükmü altındadır. Hepsini sevk ve idare eden itici kuvvet niyettir.⁵³⁵ Hakiki manada niyetsiz adım atılamaz; çünkü niyet, amellerin ruhudur. Niyetsiz amel riyakârlık ya da zorlamadan ibarettir. Böyle bir amel işlemektense, Allah’a sığınmak daha hayırlıdır.⁵³⁶

Gazâlî cahillerin, “Niyet ettim Allah rızâsı için şu işi yapmaya” demelerini de gerçek niyet olarak kabul etmez. Ona göre niyetin bilinçli ve ciddi bir şekilde yapılması, kontrole tabi tutulması, şayet niyetsiz yola çıkılmışsa durup niyet ettikten sonra yola çıkılması gerekir.⁵³⁷ Ayrıca niyet meşru ve makul ölçülere uygun tutulmalıdır. Tek başına iyi niyetin günahı günah olmaktan çıkarmayacaktır. Örneğin insanları hoşnut etmek maksadıyla gıybet yapmak, başkasının malından sadaka vermek veya haram malla mektep, medrese yaptırmak, ardından da “ne yapalım bizim niyetimiz iyiydi” diyerek mazeret üretmek haramdır. İyi gibi görünen bu niyetler, herhangi bir kazanç sağlamadığı gibi sahibini günaha girmekten kurtarmaz. Böylelikle şeri’ata karşı çıkılmış, Allah’ın emirlerine muhalefet edilmiştir.⁵³⁸

Gazâlî, çıkar sağlamak ve gösteriş yapmak gibi ihlâstan yoksun niyet taşımanın yanlışlığına işaret eder ve niyetin meşru zeminde iyilikleri ihtiva etmesi gerektiğini belirtir.

⁵³⁴ Nesâî, “Cihâd”, 24.

⁵³⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/137.

⁵³⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/156.

⁵³⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/155.

⁵³⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/144.

Ona göre, Allah Teâlâ'ya kurbiyet için şâibeden niyetin arındırılması elzemdir. Meselâ “Oruç tutarak hem Allah’ın hoşnutluğunu kazanırım hem de diyet girip zayıflamış olurum.” diye niyette bulunmak caiz değildir. Keza Allah’a yakınlık gayesinin yanında dünyevî çıkar sağlamak maksadıyla yerine getirilen hiçbir ibâdet ihlâsla bağdaşmaz.⁵³⁹ Çeşitli etkenler yüzünden işlenemeyen salih amellerin bile niyet sebebiyle işlenmiş gibi ecir kazandıracağı göz önüne alındığında, bütün amellerin niyetlere bağlı olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. İbâdetleri âdet olmaktan ve sıradanlıktan çıkaran özellik niyettir. Aklı dünya ve içindekilerle meşgulken namazda alnın secdeye konulması kalpte tevazu uyandıracak bir tesir yaratmaz. O halde ibâdetlerin Hakk’ın katına erebilmesi için halis bir niyetle tevbe-istiğfarda bulunmak gereklidir.

2.1.2. Tevbe ve İnâbe

Tevbe, “geri dönmek, rücu etmek, dönüş yapmak” anlamında, dinde hoşla gitmeyen yerilmiş şeyleri terk edip övgüye lâyık olana yönelme şeklinde tanımlanır. Tevbe kavramı Allah’a nispet edildiğinde tevbeleri kabuk etmek anlamına gelirken, kullara nispet edildiğinde günahlardan ve kötülüklerden kurtarması için Allah’tan af ve mağfiret dilemek şeklinde anlaşılır.⁵⁴⁰ Bir diğer ifadeyle müminin işlediği günahlardan dolayı pişmanlık duyup yüreğinin yanması ve o günaha dönmek üzere Rabb’ine söz vermesidir. Bu makama ulaşan kul, gizli yahut sinsice günahlara dalmayı aklının ucundan bile geçirmeden nefsinin istek ve arzularına gem vurabilir.⁵⁴¹ İnâbeye gelince, her bir bakışta ve zihne gelen her düşüncede Allah’a dönmek, kişinin gayrından yüz çevirmesiyle hayata geçer. Yani bu gidiş halden Hakk’a firardan ibarettir.⁵⁴²

Cüneyd-i Bağdadî tevbeyi, “günahı unutmak,” Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) “Allah'tan gayri her şeyden yüz çevirmek.” diye tarif etmişlerdir. Tevbe, “tevbe-i inâbe” ve “tevbe-i isticâbe” olmak üzere ikiye ayrılır; ilki Allah’ın kudretinden korkarak yapılan tevbe,

⁵³⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/166.

⁵⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, “tvb”, 2/61.

⁵⁴¹ Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtu’l-kulûb fi muameleti’l mahbûb*, thk. Asım İbrahim el-Keyyâlî (Beyrut: Dâru’l Kütübi’l İlmiyye, 2005), 1/365.

⁵⁴² İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki’l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 40.

diğeri ise O'ndan utancına yapılan tevbedir.⁵⁴³ Zünnûn el-Mısırî (öl. 245/859) avamın tevbesini günahıtan, havasın tevbesini gafletten, enbiyanın tevbesini ise başkalarının nail olduğu şeylerden el etek çekmek şeklinde açıklar.⁵⁴⁴ Bu açıklamalara ilave olarak Gazâlî'ye göre tevbe, sadece günahkârların başvurduğu manevî bir arınma yolu değil, aynı zamanda ruhî yükselişin vasıtası telakki edilir.⁵⁴⁵ O vakit tevbe, sadece bağışlanmaya açılan kapı değil, aynı zamanda dinî hayatı motive eden bir unsurdur.⁵⁴⁶ Tasavvufî çevreler, olgunluk yolunda kat edilmesi gereken yetmiş makamın ilkinin “tevbe makamı”, sonuncusunun ise “abd makamı” olduğunu söyler.⁵⁴⁷

Günah işleyen fakat büyük bir pişmanlık duyup zaman geçirmeden tevbe edenler, sütün memeden çıkıp oraya tekrar dönmemesi gibi günaha bir daha dönmezler.⁵⁴⁸ Zira vuslat yolunda ilerlemek isteyenlerin manevî tahareti tevbedir.⁵⁴⁹ Tevbe, insanların akl-ı selimini kullanamayıp fitrattan uzaklaştığında Allah ile yapılan ezeli ahdi tazelemek ve fitrî ayarlara yeniden dönmek anlamına gelir.⁵⁵⁰ Bu itibarla tevbe kavramının “rücû” kelimesiyle anlam yakınlığı vardır; şirk küfür ve günahıtan dönüşü ifade eder.⁵⁵¹ Allah Teâlâ ile kulu arasına giren günahlar, muhkem bağı zayıflatmakta, hatta bazı durumlarda tamamen koparmaktadır. Böylesi anlarda devreye giren tevbe, açılan aranın kapanmasına vesile olur. Nankörlük yapıp da tevbe etmeden ölenlere gelince onların üzerine meleklerin ve insanların tamamının lâneti çöker; azapları hafifletilmeyeceği gibi yüzlerine de bakılmaz.⁵⁵²

Hz. Peygamber, “Bazen kalbimi bir perde bürümeye başlar ve günde 100 defa tevbe ettiğim olur.”⁵⁵³ derken bir taraftan Cenâb-ı Hakk'ın gafûr, gaffâr ve tevvâb gibi sıfatlarına

⁵⁴³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 305.

⁵⁴⁴ Hasan Şarkâvî, *Mu'cemü elfâzi's-sûfiyye* (Kâhire: Müessesetü'l Muhtar, 1987), 88.

⁵⁴⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/8.

⁵⁴⁶ Erdoğan Fırat, *Şahsiyet Gelişiminde Tevbenin Fonksiyonu* (Ankara: Ankara Üni., SBE, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, 1982), 103.

⁵⁴⁷ Ebû'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el- Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1981), 227.

⁵⁴⁸ en-Nisâ 4/17-18.

⁵⁴⁹ Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el- Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 429.

⁵⁵⁰ el-Bakara 2/30, 257; el-Mâide 5/54; el-Enfâl 8/34.

⁵⁵¹ el-Bakara 2/18; el-A'râf 7/168,174; es-Secde 32/21.

⁵⁵² el-Bakara 2/160-162.

⁵⁵³ Müslim, “Zikir”, 41,42; Ebû Dâvûd, “Vitr”, 26.

işaret ederken diğer taraftan insanların günah işleyebileceğini, fakat pişman olup tevbe ettikleri takdirde bağışlanacaklarını bildirir.⁵⁵⁴ Tevbenin kabulü için üç önemli şart ileri süren Gazâlî, sırasıyla bunları geçmiş günahı terk etmek, pişmanlık duyup nedamet getirmek ve bir daha günaha dönmeme azmi göstermek şeklinde betimler. Ona göre kişi ilmi, hâli ve efâliyle tevbe etmelidir. Sadece sözde “tevbe ettim” demekle tevbe etmiş sayılmaz. Günahlarının silinmesi için haklarının ödenmesi veya helallik yoluna gidilmesi, Allah hakkına taalluk ediyorsa telâfi edilmeye çalışılması icap eder. Söz gelimi kişi, üzerine terettüp eden namazları kılmamış, zekâtları vermemiş, oruçları tutmamış ise kaza etmelidir. Şayet hacca gitmeye muktedirken ihmalkâr davranmış ve haccını eda edememişse icabında halktan zekât ve sadaka dilenip hacca gitmelidir.⁵⁵⁵

Gazâlî, “Topluca Allah’a tevbe edin ki, felaha eresiniz.”⁵⁵⁶ âyetini delil getirerek tevbenin herkese vacip olduğunu, vakit geçirilmeden fitrata rücu edilmesi gerektiğini belirtir. Büyük küçük demeden günahların hepsine tevbe edilmelidir.⁵⁵⁷ O, bu kanaatini Lokman Hekim oğluna, “Ey oğul! Sakın tevbeyi geciktirme! Zira ölüm ansızın gelir çatıverir.”⁵⁵⁸ tavsiyesiyle teyit eder.⁵⁵⁹ Gazâlî’ye göre, tevbeyi geciktirip sonra yaparım diyen kimse, günahların kalbe yerleşip paslanmasının önüne geçemez. Hâlbuki kalp, Allah’ın kuluna bahşettiği en büyük emanetidir; günah işlemek O’na ihanet sayılacağından tevbesiyle telâfi etmeyeninin durumu tehlikededir.”⁵⁶⁰ Mâsiyetten itaate, fırkatten vuslata dönüldüğünde günahlar silinir.⁵⁶¹ Çünkü tevbekârların pişmanlık ateşini yakmaları halinde onun hararetine hiçbir günahın dayanmaya gücü yetmez.⁵⁶²

Gazâlî tevbekârları derecelendirmekte ve birbirinden ayrı dört tabakada değerlendirmektedir. İlki ömürlerinin sonuna kadar tevbelerine sadakat gösteren asilerdir ki, bunlar “tevbe-i nasûh” ile nefs-i mutmainne makamına kadar çıkabilir ve böylelikle hem Allah’ı razı etmiş hem de Allah’tan razı olmuşlardır. İkinci tabaka, ibâdetlerini yerine

⁵⁵⁴ Müslim, “Tevbe”, 9,11.

⁵⁵⁵ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 29-31.

⁵⁵⁶ en-Nûr 24/31.

⁵⁵⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/18-19.

⁵⁵⁸ Beyhakî, “Şuub”, 7198.

⁵⁵⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/19.

⁵⁶⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/24-25.

⁵⁶¹ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 78.

⁵⁶² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/25-26.

getirirken istikâmet yolunda yürüyenler ve fahiş günahları terk edenlerdir. Günah işlediklerinde nefislerini kırıp, pişmanlık duyar ve teessüf ederler. Bu kimseler sahibini kötülük işlemekten dolayı kınayan “nefsi levvâme” sahipleridir. Üçüncü tabakada tevbe edip bir müddet istikâmet üzere yürüdükten sonra şehvetine yenik düşerek günah işleyenler vardır. Bunlar, ibâdete devam etmekle birlikte bazı günahlara yenik düşer ve “keşke onu yapmasaydım” demeye başlarlar; fakat tevbelerini tehir eden “nefs-i müsevvile”, yâni kolaylaştırıcı, süslendirici nefse yenik düşerler. Dördüncü tabakadakiler ise tevbe istiğfardan sonra günaha dalan, şehvetlerin peşinden koşan ve bir daha tevbe etme imkânı bulamayan “nefs-i emmâre” sahipleridir ki akıbetinden korkulur.⁵⁶³

Asıl itibariyle tevbe büyük bir arınmanın ve bilinç tazelemenin en kestirme yoludur. Hayatta karşılaşılan olumsuzluklara karşı Allah'ın bir lütfu görülmelidir. İnsanın başkaları nezdinde günahkâr ve adi bir suçlu muamelesine maruz kalınmasını önlemekle kalmaz, izzetini, şerefini ve onurunu da korur. Bu bağlamda tevbe sosyal statünün, moral ve motivasyonun teminatıdır. İnsana sorumluluklarını tek tek hatırlatarak geç de olsa insanın görevlerini yerine getirmeye çalışması, geçmiş günahlarından kurtarıp hiç günah işlememiş konumuna yükseltir. Gazâlî öğretisinde günahın iki tehlikesinden dolayı tevbede acele edilmelidir. Bunlardan ilki kirlenen kalbin mühürlenmesi ihtimali, diğeri ise hastalık veya ani ölüm neticesi tevbe fırsatının elden kaçırılmasıdır. O halde tevbe ettikten sonra mahbuba vuslat imkânını kaçırmamak için sabır ve tasabbur ile seyr ü sülûk devam ettirilmelidir.

2.1.3. Sabır ve Tasabbur

Sözlükte “engellemek, hapsetmek” gibi anlamlara gelen sabır, nefsin, arzu ve isteklerine karşı bir nevi direniş ifade eden bir kavramdır. Bu yüzden Araplar, “sabera nefse hu” derken “nefsini menetti, onu hapsetti, kendisini bir şey yapmaktan alıkoydu.” manasını kastetmiştir.⁵⁶⁴ Istılahta, başa gelen musibetlerden dolayı Allah'tan başka kimseye yakınmamak ve sızlanmamak, şeri'atın emir ve yasaklarını yerine getirme hususunda nefsin tutmak demektir.⁵⁶⁵ Musibetlerin baş gösterdiği ilk anda acıları yudumlamak olarak da tarif

⁵⁶³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/24-25.

⁵⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “sbr”, 7/275.

⁵⁶⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, “sbr”, 359.

edilen sabır, bela ve ezalar karşısında teenni ile hareket etmeyi gerektirir. Şikâyetler ve sızlanmalar terk edildiğinde Allah Teâlâ'nın rızâ makamına erilir.⁵⁶⁶ O zaman sabır şehveti ve gazabı öldürmek değil, makul seviyelerde tutabilme melekesidir.⁵⁶⁷

Allah insanları yaşam boyu biraz korku, açlık, yoksulluk, ölüm ve ürünlerin kaybı ile imtihan edeceğini, bu musibetleri sabırla ve teslimiyetle karşılayanların ebedî kurtuluşa ereceklerini müjdelemiştir.⁵⁶⁸ İyilik yolunu seçip kötülükleri güzellikle savmaya çalışan ve düşmanlıkları dostluğa çevirenler, sabırlı ve erdemli kimselerdir.⁵⁶⁹ Bu doğrultuda Hz. Lokman'ın öğütlerden birinde, “Namazı özenle kıl, iyi olanı emret, kötü olana karşı koy, başına gelene sabret. İşte bunlar kararlılık gerektiren işlerdir.”⁵⁷⁰ diye tavsiyede bulunurken sabrın büyük bir azim ve kararlılık işi olduğunu göstermek istemiştir. İnsanlar hüsrandan kurtulmak için iman etmeli, hemen ardından salih ameller işlemeli, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye etmelidir.⁵⁷¹ Onlara sabretmelerinin karşılığı mutlaka verilecektir.⁵⁷²

İnsanların onurlarını kırmadan ve onları incitmeden eğitilmelerine hassasiyet gösteren Hz. Peygamber, yardım istemeyi adet haline getirenlere olmalarını öğütlemiş ve bu takdirde Allah'ın kendilerini ihtiyaçtan kurtaracağını, hiç kimseye sabırdan daha hayırlı ve geniş bir nimet verilmediğini bildirmiştir.⁵⁷³ Çocuğunu kaybetmenin acısıyla ağlayıp feryat-figân eden bir kadına, “Allah'tan kork ve sabırlı ol!” deyince kadın, “Benim derdimden sen ne anlarsın!” şeklinde tepki gösterir. Daha sonra kendisine nasihat edenin Rasûlullah (sav) olduğunu öğrenir ve ondan özür diler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Sabır ilk sarsıntı esnasında gösterilen metanettir.”⁵⁷⁴ buyurmuştur. Bu hadise bize sabrın başlangıç ve bitiş çizgisinin sınırlarını belirlemede önemli ipuçları vermektedir.

Gazâlî her şey gibi sabrın da ölçülü ve gerektiği kadar yaratıldığını, bu yüzden sabır dilemek yerine afiyet istemenin daha yerinde ve isabetli olacağını söyler. Nitekim “Allah'ım!

⁵⁶⁶ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 60.

⁵⁶⁷ Gazâlî, *Kimya-i saâdet* 130.

⁵⁶⁸ el-Bakara 2/155-157; Âl-i İmrân, 3/142; Muhammed 47/31.

⁵⁶⁹ Fussilet 41/34,35.

⁵⁷⁰ Lokmân 31/17.

⁵⁷¹ el-Asr 103/2-3.

⁵⁷² el-Mü'min ûn, 23/111.

⁵⁷³ Buhârî, “Zekât”, 50; “Rikâk”, 20; Müslim, “Zekât”, 124.

⁵⁷⁴ Buhârî, “Cenâ'iz”, 32, 42; Müslim, “Cenâ'iz”, 14, 15.

Senden sabır diliyorum.” temennisinde bulunan Hz. Ali’ye Hz. Peygamber, “Bu sözünle Allah’tan ağır bir imtihan istiyorsun, oysa O’ndan âfiyet dilemen daha isabetli ve yerinde olurdu.”⁵⁷⁵ demesi, sabır dilemekten ziyade musibetler karşısında sabırlı davranmanın daha uygun olduğunu gösterir. Gazâlî’ye göre Allah’ın azabından kurtulmak, sevaba ve rahmete nail olmak isteyenler, azgın arzuların peşine düşüp kendilerini helak etmemeli; Allah’ın emirlerine uymak, yasaklarından uzak durmak suretiyle sabah akşam Rabb’lerine dua edenlerin yanında sabretmelidir. Çünkü sabır imanın yarısıdır; iman gereği işlenen amellerin tamamının selameti şehvî dürtülere sabretmekten geçmektedir.⁵⁷⁶

Gazâlî’ye göre sabır sadece insanlara has bir ibâdet çeşididir; hayvanlar ve melekler bu tarz ibâdetten mahrum bırakılmıştır. Çünkü insan dışındaki varlıklar irade ve imtihan edilmek için yaratılmamıştır. Hayvanların şehvetleri vardır; ama şehvetlerine karşı koyacak akıl denen kuvvetleri yoktur. Melekler ise, akılları vardır; ama onların da nefisleri yoktur. Bu sebeple Allah’a kulluk etmekten asla geri durmazlar. İnsanlara gelince her ne kadar başlangıçta hayvanlar gibi noksan yaratılsalar da gelişim sürecini tamamlayıp akıl-baliğ olduklarında şehveti zorlayan sabır gibi bir dirençle donatıldıklarından bu gücü kullandıklarında meleklerden üstün olurlar. Tahammül gücüne nispetle musibetlere uğramaları ve o ölçüde imtihanları ağır seyreder. Şâyet şehvî teşvikçilerin karşısında aciz düşecek ve onları başından defetmeye muktedir sabrı kullanamazsa hayvanlardan daha aşağılık bir mahluk olmaktan kendini kurtaramayacaktır.⁵⁷⁷

Sabrın gücünü uzuvlara kadar indirgeyen Gazâlî, her uzvun kendine göre sabretmesi gereken hususlardan bahseder. Örneğin başta bulunan iki gözü misal vererek âmânın sabrının körlüğünden şikâyet etmemesi ve Allah’ın kazasına rıza göstermesi, görenin de gözlerini günaha dikmemesi ve Allah’a taate ve ibâdete yönlendirmesi olduğunu söyler. Böylelikle âmâ göremediği haramlar karşısında sabretme külfetinden kurtulurken gören gözün harama bakmaması, sabretmesi tavsiye edilir. Şâyet gören gözler harama bakacak olsa o vakit Allah’ın kendisine verdiği tüm nimetlere karşı nankörlük etmiş sayılır. Böylece nefsanî zevk ve arzuları kuvvetlenmiş, akl-ı selimi zayıflamış ve şeytana teslim olmuş birisi olarak esfel-i safilîn derekesine düşecektir. Gazâlî’ye göre tevbe etmek müşkül; ancak Allah’ın

⁵⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, 5, 231, 235; Tirmizî, “Da’ avât”, 93.

⁵⁷⁶ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 308.

⁵⁷⁷ Gazâlî, *el-Erba‘în*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 212.

rahmetinden ümit kesmek de bir o kadar yanlıştır. Belalara sabretmeden affedileceğini ve cennete konulacağını vehmeden yanılmıştır. Böyle bir kimsenin en sevdiği çocuğunu en adi düşmanına teslim etmesinden farkı kalmaz.⁵⁷⁸

İnsan Rabb'i hakkında olumsuz kanaat beslememeli ve olana hayır gözüyle bakmalı, güçlükler karşısında tahammül edebilecek olgunlukta sebatkâr davranışlar sergilemelidir. Her ne kadar bunları söylemek dile kolay gelse de dünyada imtihanının sırrı sabırdır. Öfkeyi dizginlemek, şehvetleri frenlemek zordur; ancak her şey gibi sabır da öğrenilmeye ve geliştirilmeye müsaittir. Nefsin zorluklarına karşı tahammül göstermek ve sevap ümidiyle günahları terketmek, erdemli insanların işidir. Onlar kendilerini kibirden soyutlamak, iyi ahlak ve müsamaha kültürünü benimsemekle Rabb'lerinin hoşnutluğunu murad ederler. Sabır, onlar için kendilerine bahşedilen bir nimet ve lütfudur. Şu var ki, Allah dostlarına sabrın en zor geleni O'ndan uzak kalmaktır. Bunun dışında üzerlerine yağan belalara ve sıkıntılara aldırış etmeyerek, sabretmek suretiyle en büyük şükür ibâdet nimetine kavuşurlar.

2.1.4. Şükür

Şükür, “iyiliği bilip yaymak, nimetin değerini bilmek, iyilik edeni iyiliğiyle övmek; minnettarlık duymak” gibi anlamlara gelir. Istılahta, Allah'ın emirlerine itaat edip günahlardan çekinmek suretiyle nimetlere karşılık minnettarlık duyması kulun şükrü; kullarının iman, ibâdet ve salih amellerine karşılık nimet ve mükâfat vermesi ise Allah'ın şükrüdür.⁵⁷⁹ Âlimler dilleriyle, âbidler salih amelleriyle, arifler rızâya teslimiyet gösterip hâl ve tavırlarıyla Allah'a şükrederler.⁵⁸⁰ Tasavvufta “Şükürün mahiyeti nedir?” sualine karşılık verilen en makul cevap, “Nimetlerin yalnız Allah tarafından geldiğini bilmendir.” şeklinde betimlenmektedir. Şükür, kişinin hak etmediği halde nimetlerle rızıklandırıldığını kalben tasdik etmesi, lisanen dile getirmesidir. Arada kullanılan vasıta ve sebepler kulu ibâdete hazırlayan unsurlardır.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/124-125.

⁵⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “şkr”, 6/92.

⁵⁸⁰ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 615.

⁵⁸¹ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 66.

Muhâsibî'ye, “Şükür üzerine şükür gerekir mi?” diye sorduklarında, “Evet gerekir. Kul Allah'ın kendisini şükre muvaffak kıldığını gördüğünde kalbiyle Allah'a şükreder; sonra bu şükür kalpten taşar ve dil ile hamd kelimeleri dökülmeye başlar.” cevabını vermiştir.⁵⁸² Çünkü Allah'a hamd, şükran ifade eden sözlerle O'nu yüceltmek iken şükür, nimetleri verenin Allah olduğunu bilmek ve bunu itiraf etmektir. Azaları Allah'a ibâdete ve itaate yönlendirmek, başkaldırıp asilik etmemek ve yaratılanlara iyilikte bulunmaktır. Bu öyle sanıldığı gibi kolay bir iş olmayıp herkesin harcı değildir. Bu yüzden Allah Teâlâ, “Kullarımdan hakkıyla şükredenler azınlıktadır.”⁵⁸³ buyrulmuştur.

Kur'an'da sıkça geçen şükür, Allah'ın kullarına yüklediği önemli bir yükümlülüktür. Kaldı ki, şükreden ancak kendi iyiliği için şükretmiş, nankörlük eden de bilsin ki, O'nun hiçbir şeye ihtiyacı yoktur; çünkü O büyüklük ve kerem sahibidir.”⁵⁸⁴ Allah'ın kullarından istediği tek şey, Rabb'lerinin bahsettiği rızıklardan yiyip-içmelerine karşılık şükretmeleridir.⁵⁸⁵ Hem bu nimetler o kadar çoktur ki, saymakla asla tükenmez. Rızık olarak verdiği taptaze etten yemeniz, mücevheratından çıkarıp süslenmeniz için denizleri hizmetine O vermiştir. Denizde yüzen gemileri görmez misiniz? Tüm bunlar O'nun lütfuna nâil olmanın verdiği şükür içindir.⁵⁸⁶ Allah size sığınak, destek ve güzel rızıklarla ihsanda bulunmuştur. Umulur ki şükredersiniz.⁵⁸⁷ buyrulmuştur.

Hz. Peygamber, “şükreden kul” olabilmek için geceleri kalkıp ayakları şişinceye kadar ibâdet etmiştir.⁵⁸⁸ Sözlerinde aza şükretmeyenin çoğa da şükretmeyeceğini,⁵⁸⁹ Allah'a şükretmeyenlerin insanlara da teşekkür etmeyeceğini belirtmesi çok enteresandır. ⁵⁹⁰ Bir hadisinde, “Yemek yiyip şükredenlerle, oruç tutup sabredenler sevap bakımından müsavidirler.”⁵⁹¹ derken şükürün sevabını oruçta gösterilen sabır ve tahammüle eş değer bir

⁵⁸² İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 67.

⁵⁸³ Sebe' 34/13.

⁵⁸⁴ en-Neml 27/40.

⁵⁸⁵ Sebe' 34/15.

⁵⁸⁶ en-Nahl 16/14.

⁵⁸⁷ el-Enfâl 8/26.

⁵⁸⁸ Müslim, “Münafikûn”, 78, 81.

⁵⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4/278,375.

⁵⁹⁰ Tirmizî, “Birr”, 35.

⁵⁹¹ Buhârî, “Eṭ'ime”, 56.

sevaba denk sayar. İnsanlara eziyet veren herhangi bir maddeyi yoldan kaldıranın ve susuzluktan kıvranan köpeğe su içirenin davranışına karşılık, “Allah ona teşekkür etti ve onu cennetine koydu”⁵⁹² değerlendirmesi şükürün tek taraflı bir ibâdet olmadığını, yerine göre Allah’ın da şekûr olabileceğini gösterir.

Gazâlî, insanların kalbi, dili ve azalarıyla üç şekilde Allah’a şükredebileceklerini belirttikten sonra elinde tuttuğu nimetlerin başkalarında da olmasını istemekle kalben, bu nimetleri dile getirip inkâr etmemekle lisanen, uzuvlarını Allah yolunda kullanmakla bedenen şükretmenin imkân dahilinde olduğunu söyler. Bu manada göz ile görünen bir ayıbı örtmek, kulaklarla duyulan bir çirkinliği gizlemek veya unutmak uzuvlarla yapılan şükür cümlesindendir.⁵⁹³ Bir diğer ifadeyle gözün şükürü helale bakmak, dilinki Allah’ı hamd ve senâ etmek, aklinki marifet, kalbinki ise şirke sebep tüm unsurlardan temizlenmektir. Kişi ilmini insanların yararına kullanılmakla dinen, Allah’a ibâdet etmekle hem ruhen hem de bedenen şükretmiş olur.⁵⁹⁴ O halde her nimetin şükürü yine kendi cinsindendir. Gazâlî’ye göre şükürün esrarı, şeri’at-ı garranın esaslarında mahfuzdur; zira helâl olmayana teveccüh, nimetlere top yekûn nankörlüktür. O, bu konudaki haklılığını şöyle bir misal ile açıklamaktadır:

“Para, kıymeti takdir edilmiş ve her yerde kullanılabilsin diye halkın hizmetine tevdi edilen bir icattır. Para olmasa alış-verişler zora girmekle kalmaz, aynı zamanda insanlar büyük zahmet çekerdi. O vakit parayı hazineye toplayarak saklamak, hikmet ehli bir hâkimi hapsederek davaların görülmesini engelleyen kişiye, tefecilik yapan da hâkimi davalara bakmaktan alıkoyup odun toplatmak ve süpürgecilik yaptırmak suretiyle onu maskaraya çevirene benzer. Salihler ise şeri’atın gösterdiği hudutlarda durup esrara muttali olmuş; vefakârlık testinden başarıyla geçmiş şakirtlerdir.”⁵⁹⁵

Gazâlî’ye göre haset, suizan ve dalalet türü düşüncelerden feragat etmek gizlice şükretmek manasına gelirken dedi-kodu, gıybet, rüşvet ve haksız kazançtan el-etek çekmek açıktan şükürün ifadesidir. Göz açıp kapayacak müddet olsun Allah’tan gaflet edip isyana

⁵⁹² Buhârî, “Vuđû’”, 33, “Ezân”, 32; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 27, 160.

⁵⁹³ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 194.

⁵⁹⁴ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 311-316.

⁵⁹⁵ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 316- 319.

yönelmek gökler, yer ve bu ikisi arasındaki nimetlerin tamamına nankörlüktür. Bu bakımdan zenginliğin yanında fakirliğe de şükretmek gerekir. Nitekim bazıları mal-mülk sahibi olmaktan kaynaklanan kıskançlıktan evlatlarıyla ve canlarıyla bedel ödemek zorunda kalır. Musibet gibi görünen nice belalar vardır ki, yeri geldiğinde nimet ve şükre vesile olabilir.⁵⁹⁶ Allah'tan uzaklaştıran ve gaflete düşüren nimetlere karşı hüznülenip Allah'a yaklaştıran nimetlerle sevinmek, şakirtlere mahsustur.

Gazâlî şükürün de sabır gibi ilim, hal ve amel gibi üç esastan teşekkül ettiğini söyler ve bunları bilgi, tavır ve davranışlar şeklinde nitelendirir. Maddi ve manevî nimetlerin Allah Teâlâ'dan olduğunu bilmek ilim; nimetten dolayı ferahlayıp sevinmekle verene karşı duyulan saygı hal; nimeti verenin maksadına ve arzusuna muvafık hareket etmek ise ameldir. Bunlardan her biri diğerrinin sonucudur; şayet kişinin hayatında amel gözükmiyorsa nimete karşı ilk iki hal hakkıyla yaşanmamış demektir.⁵⁹⁷ İnsanları Allah'a şükürden alıkoyan şey cehalet ve gaflettir. İnsan bu nimetlere tekrar kavuştuğunda büyük bir şevkle ve iştiaqla şükre gereksinim duyulmaktadır ki, bu durum şükürün içten gelen kalbî bir ibâdet olduğunu gösterir. Allah'ın ikramına karşılık şükreden insana rıza göstermekle Allah Teâlâ mukabelede bulunur.

Bu itibarla şükür sabırdan, korkudan ve zühdden daha yüce bir makamdır. Çünkü şükürün dışındaki haller belirli bir maksada mebni iken şükür böyle değildir. Cennette tevbe, korku, sabır ve zühdden söz edilemez; ancak şükür hali sürekli devam eder.⁵⁹⁸ Neticede Allah'a şükreden kul Allah'a kurbiyet kesp edecektir ve en büyük nimettir. Dünyaya meyletmekten uzak durmak ve ahireti dünya ve içindekilere tercih etmek, insanı Allahtan gayri herkesten ve her şeyden müstağni olmanın hazzına kavuşturur. Nimete şükürün yararı Allah'a değil yine kullarınadır. Şu var ki, Allah Teâlâ şükreden kullarını sever ve onları bağışlamakla kalmaz,⁵⁹⁹ hakkıyla şükreden kullarına karşı nimetlerini ziyadesiyle artırır.⁶⁰⁰

⁵⁹⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/196.

⁵⁹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/161-162.

⁵⁹⁸ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 83.

⁵⁹⁹ el-Bakara 2/52.

⁶⁰⁰ İbrâhîm 14/7.

2.1.5. Tefekkür

Tefekkür kavramı Türkçe’de “derin düşünmek, düşünceye dalmak” anlamlarını içermektedir. Arapça “tedebbür, i’tibâr, nazar ve taakkul” gibi kelimelerle ifade edilir. Nazar kalp gözüyle bakmanın ve düşünmenin yanı sıra, herhangi bir şey hakkında tefekküre dalmak ve araştırma yapmak anlamlarına da gelir.⁶⁰¹ Düşünme işi, geleceğe değil de geçmişe yönelik ise tezekkür olarak adlandırılmaktadır. “Bir şeyi anmak, hatırlamak” manalarına gelen tezekkür, Allah’ı hamd ile tesbih etmek, nimetlerini anmak ve unutmamak anlamında kullanılır. Dil ile kalben ya da her ikisiyle birlikte unutulmuş bir şeyi hatırlamak, hatırdaki olanı muhafaza etmek için tefekkür kelimesi kullanılır.⁶⁰² Tasavvufta şu dört faydadan dolayı tefekkür tavsiye edilmektedir.

- 1- Allah’ın azametini tefekkürden mârifetullah meydana gelir.
- 2- Allah’ın âyetlerini tefekkürden muhabbet ve şevk doğar.
- 3- Allah’ın güç, kudret ve kuvvetini tefekkürden heybet ve tazim artar.
- 4- Yapılan kötü fiil, tutum ve davranışlar üzerine tefekkürden ise hayâ meydana gelir.⁶⁰³

Allah Teâlâ, Kur’ân’da tefekkürü emretmiş ve tefekküre dalanları övmüştür. Örneğin, akıl sahiplerinin göklerin ve yerin yaratılışına, gündüz ile gecenin peşi sıra gelişine kafa yormaları halinde ayakta, otururken ve yanları üzere yaslanmışken Allah’ı anmaktan kendilerini alamayacaklarını ve “Ey Rabb’imiz! Sen bunları asla boşuna yaratmadın.”⁶⁰⁴ diyerek hayranlık uyandıran kudreti tefekkür edecekleri belirtilir. Keza, “Göklerin ve yerin melekûtu hakkında düşünmezler mi?”⁶⁰⁵ “Bakmıyorlar mı deveye, nasıl yaratılmış?”⁶⁰⁶ “Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, akıl edecek kalpleri ve işitecek kulakları olsun!”⁶⁰⁷ gibi âyetlerde düşünmek ve gözlemde bulunmak suretiyle nazarî çabanın önemi vurgulanmıştır.

⁶⁰¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “fkr”, 10/307.

⁶⁰² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, “zkr”, 237.

⁶⁰³ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki’l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 315.

⁶⁰⁴ Âli İmran 3/190-191.

⁶⁰⁵ el-A’râf 7/185.

⁶⁰⁶ el-Gâşîye 88/17.

⁶⁰⁷ el-Hac 22/46.

Hız. Peygamber tefekkürü, amellerin en hayırlısı, Allah indinde derecelerın en yükseğı savaşıırken düşmanın boynunu vurmaktan daha faziletli görmüştür. Tefekküre dalıp da Allah'ın zikredildiğı yerleri cennet bahçelerine benzetererek etrafındaki arkadaşlarına, “Cennet bahçelerine girdiğinizde oranın meyvelerinden yiyiniz, sularından içiniz.” buyurmuştur. Orada bulunanlar, “Cennet bahçeleri nerelerdir?” diye sorduklarında “zikir meclisleridir.” cevabını vermiştir. Yine bir gün tefekküre dalmış bazı insanların yanına varır ve onlara neden konuşmadıklarını sorar. Onlar da “Biz Allah'ın mahlûkatı hakkında düşünüyörüz!” derler. Bunun üzerine, “İşte böyle yapın! Allah'ın mahlûkatı hakkında düşünün! O'nun zatı hakkında düşünmeyin; çünkü sizler Allah'ın zatını gereğı gibi takdir edemezsiniz.” buyurmuştur.⁶⁰⁸ Zira Allah'ı zikretmek için bir araya gelenlerin üzerine ilâhî rahmet iner ve üstlerini bir sekine örterek melekler tarafından kuşatılırlar.⁶⁰⁹

Gazâlî'ye göre Kur'ân okumanın dışında Allah'ı zikretmekten ve tefekküre dalmaktan daha faziletli bir ibâdet yoktur. Allah'ı tefekkürle güçlenen ruhlar, duyular perdesini yırtıp öz benliğine kavuşur ve büyük mesafeler alır. Cehennemden uzaklaştıracak, cennete yaklaştıracak şeyleri akledip hatırdâ tutmak, pişmanlıkların önüne settir.⁶¹⁰ Müminlerle münafıklar arasındaki fark, birinin aklının ve fikrinin ibâdetle, diğeriinki yemede-içmededir. Mümin Rabb'inin rızâsını düşünmekle meşgulken, münafık helâl-haram demeden mal toplamak ve nefsinin hırsını tatmin etmekle uğraşır. Nihâyet mümin Allah'tan başka herkesten ve her şeyden müstağni olup, istifadeyi aklından çıkarmışken münafık her şeye muhtaç hissiyatına kapılıp onlardan fayda temin etmeye kalkışır.⁶¹¹

Gazâlî, ünsiyetin verdiği kurbiyetle mâsivâdan uzaklaşmayı tefekkürün kalpte mekân tutmasına bağlar. O zaman senlik-benlik ortadan kaybolur; sadece O kalır. Tasavvufta buna yok olmak, yokluğa erişmek denir. Bu noktada artık Hakk'ın sevmediğı her şey kesilip atılmış, velâyet makamına çıkmıştır. Maşuka duyulan özlem zakiri mest ettiğinden, “fenâ fillâh” makamındadır. Onun için zikir ve tefekküre ariflerin yaygısı, muhiplerin oturağı, âşıkların şarabı denilmiştir. Cehenneme düşmemek üzere tefekkür edip tedbir almak, samimi

⁶⁰⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/256-257.

⁶⁰⁹ Müslim, “Zikir”, 39; Tirmizî, “Da'avât”, 7.

⁶¹⁰ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 23.

⁶¹¹ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 26.

bir şekilde iman edip korku ve ümit arası bir dengede emir ve yasaklara riâyet ederek akıbetin hayrı için duâ etmek, akıllı kimselere hastır.⁶¹² Faydası ve tesiri görülen zikir, huzur-u kalple yapılan tefekkürün neticesidir. Muhabbetle başlar ve ömür boyu devam eder.⁶¹³

Gazâlî'ye göre müridin açması gereken pek çok tefekkür kapısı vardır; bu kapılar açıldığında önündeki yollar da genişlemeye başlayacaktır. Bunun için öncelikle her günün sabahında yedi aza sıkı bir şekilde teftiş edilmeli, farz ibâdetlere bakılıp nasıl eda edileceği ve kusurdan nasıl korunacağı düşünülmelidir. Şehvet, öfke, cimrilik, gurur, kibir, gösteriş ve sair istenmeyen sıfatların kalbi istila etmesine izin verilmemelidir. Tevbe etmek, günahlara pişmanlık duymak, belalara sabretmek, nimetlere karşı şükretmek ve havf-recâ arası bir hayat yaşamak konusunda dikkatli olunmalıdır. İbâdetler doğruluk, ihlâs, muhabbet ve tâzim üzere ifâ etmeye bakılmalıdır.⁶¹⁴ Tevekkülün en hususi meyvesi ilimdir. Kişi ilim sahibi olduğunda kalbinin hali değişir ve amellerine yansımaya başlar. Çünkü amel hale, hal ilme, ilim ise tefekküre tabidir.

Tefekkür sayesinde insan düşünme melekelerini harekete geçirir ve körü körüne hareket etmek yerine işin önünü ve ardını hesaplayarak hareket eder. Dinî mesajları doğru okuyabilme ve olayları gözlemlene imkânına kavuşur. Böylelikle kalp üzerindeki kilitler açılır ve insan-ı kâmil yolunda ilerlemenin önündeki engeller kalkar. Nefsini tezkiye gayretine giren kul, kurtuluşuna vesile niyet, tevbe, sabır, şükür ve tefekkürden sonra tevekkül ipine tutunarak hüzn ve ümitsizliğe kapılmaktan son anda kurtulmayı başarır. Onun için “Niyet hayır akıbet de hayırdır; olanda hayır vardır.” sözü anlamlıdır

2.1.6. Tevekkül

Kalbî ibâdetlerden sayılan tevekkül, “vekil edinme ve güvenme” anlamına gelen bir kavramdır. Tedbiri aldıktan sonra gerekli çabanın gösterilip işi Allah’a havale etmek ve O’nu kefil bilip güven duymaktır. Bir başka ifadeyle kulun kendini Allah’a teslim etmesi, tüm işlerinde ve rızkında Allah’ı kefil bilip O’na itimat etmesidir.⁶¹⁵ Tasavvufî ıstılahta tevekkül,

⁶¹² Gazâlî, *Mükâşşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 28.

⁶¹³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/266-267.

⁶¹⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/266-267.

⁶¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “vkl”, 15/388.

Hakk’a itimat edip halkı terk etmek şeklinde tanımlanır. Tevekkülün hakikati, güç ve kuvvetten sıyrılmak; sözünde ve ameline sükûnet bulmak, emre amade, hükme boyun eğip rıza göstermektir. Bir diğer ifadeyle tevekkül sırlardan endişeyi izale etmek ve ağyara tamahı kesmektir; kulluğun gölgesinde oturup Allah’a sığınmaktır.⁶¹⁶

Kur’ân’da Allah’ın “Melik” olduğu,⁶¹⁷ hükmün yalnız Allah’a varacağı ve insanların yalnız O’na sığınmaları gerektiği bildirilmektedir.⁶¹⁸ “Her kim tevekkül ederse Allah ona kâfidir.”⁶¹⁹ Bir şey yapmaya azmedildiğinde Allah’a tevekkül etmek gereklidir.⁶²⁰ “Eğer mümin iseniz sadece Allah’a tevekkül edin ve O’na güvenin”⁶²¹ Çünkü “tevekkül edene O, kâfidir.”⁶²² buyrulmaktadır. Gazâlî, bu ve benzer âyetlere bakarak tevekkülü mârifetin ve tevhidin sonucu Hz. Peygamber’i de muvahhitlerin efendisi ve ariflerin başı görmektedir.⁶²³ Tevekkül eden kul, Allah’ın vadettikleriyle kendisini güvende hisseder.

Tevekkül kavramı hadislerde çokça geçmektedir. “Devemi bağladıktan sonra mı yoksa bağlamadan mı tevekkül edeyim?” diye soran bir sahabeye, Hz. Peygamber’in “Öncelikle deveni sağlam bir kazığa bağla, sonra tevekkül et” demesi,⁶²⁴ insanların tevekküllü nasıl anlamaları gerektiği konusunda ipuçları vermektedir. “Allah, aç karına sabahlayıp akşama tok ulaşan kuşları nasıl doyurursa, kendisine teslimiyetle tevekkül eden kullarını da öylece rızıklandırır.”⁶²⁵ hadisi, kulların rızık endişesi çekmemesi gerektiğini açıklar. Gazâlî ateşe atılan Hz. İbrahim’e Cibril’in yardım teklifi üzerine “Allah bana yeter. O, ne güzel vekildir.” diyerek reddettiğini misal vererek, tevekkülün büyük bir makam olduğunu ve bu makamdaki kulunu Allah’ın sevip koruduğunu belirtir.⁶²⁶

⁶¹⁶ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki’l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 185-187.

⁶¹⁷ el-Fâtiha 1/5.

⁶¹⁸ Yûsuf 12/67.

⁶¹⁹ et-Talâk 65/3.

⁶²⁰ et-Tevbe 9/129; et-Tegâbün 64/13.

⁶²¹ el-Mâide 5/23.

⁶²² et-Talâk 65/3.

⁶²³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/479.

⁶²⁴ Tirmizî, “Kıyâme”, 60.

⁶²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/30,52.; İbni Mâce, “Zühd”, 14; Tirmizî, “Zühd”, 14.

⁶²⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/515.

Ebû Tâlib el-Mekkî (öl. 386/996) tevekkülü yakîn bilgisine sahip kimselerin ulaşabildiği makamlarının en üstünü ve velilerden sadır olan hallerinin en faziletlisi görürken, Sehl b. Abdullah (öl. 283/896), makamlar içinde ondan daha üstün bir makam olmadığını söyler.⁶²⁷ Gazâlî, tevekkülün dinî mertebelerin ve yakîn sahibi kimselerin elde ettiği makamlarından bir makam olduğunu ifade etmekle Mekkî ve Sehl b. Abdullah ile aynı görüştedir. Bununla birlikte o, kulun Allah'ın ilminin, hikmetinin ve kudretinin sonsuzluğunu bilerek teslimiyet göstermesini oldukça önemser. Tevekkül ile tevhid arasında sıkı bir münasebet kurarak,⁶²⁸ Allah'ın hüküm ve kazalarına rızâ gösteren kalbin sükûnete kavuşup acı ve ıstıraptan kurtulacağını belirtir.⁶²⁹

Gazâlî'ye göre insanı tevhid dairesinden çıkarmak için şeytan, bitkilerin yeşerip olgunlaşmasını rüzgâra, buluta ve yağmura bağlayıp asıl muharrik Allah'ı unutturur. Kâğıt üzerinde yürüyen karıncaların kâğıdı karalayan kalemin ucuna bakıp kalem tutan eli ve elin sahibini görememeleri gibi basireti zayıf kimseleri mahlûkata güvendirip tevekkülden alıkoyar. “Sen her şeyi nasıl Allah'tan biliyorsun? Bak işte şu adam senin nafakanı verir ve seni rızıklandırır; istemese vermez, buna kim karşıabilir? İşte bu adam boynunu vurmaya yetkilidir; isterse boynunu vurur ya da affeder, kaderin onun elindedir.” gibi sözlerle kişinin ayağını kaydırır.⁶³⁰ Ancak Allah'ın hâlis kulları bu tür tuzaklara düşmez. “Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!”⁶³¹ “Allah bes, bâkî hevâest yani, Allah yeter, gerisi hevestir, boştur” der ve geçip giderler.

Gazâlî gökleri, yeri ve bu ikisi arasındakileri yaratıp idare eden Allah'a tefviz edilmesi gerektiğini belirterek, tevekkül konusunda sözü ev sahibi- hırsız meselesine getirmekte ve durumu şöyle bir misalle vuzuha kavuşturmak istediği görülmektedir:

“Ev sahibinin tevekkül etmeden önce kapıyı kilitlemesi gerekir. Her defasında komşularına “eşyayı koruyun” demesi ve kilit üstüne kilit vurup işi abartması doğru değildir. Ev içinde hırsızların iştahını kabartacak eşya da bırakılmamalıdır. Her şey

⁶²⁷ Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtu'l-kulûb* (Kahire: Dâru's Sâdr, 1310/1892), 2/2.

⁶²⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/479.

⁶²⁹ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 83.

⁶³⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/484- 485.

⁶³¹ Âl-i İmrân 3/73.

rağmen hırsız değerli eşyaları çalarsa ilâhî hükme rızâ göstermeli, “aldığı ona helâldir; şayet fakirse sadakamdır.” demelidir. Hırsızın azaba uğrayacağına üzülererek kendisini mazlumlardan kıldığı için Allah'a şükretmeli, dininden değil de dünyasından eksilttiği için Allah’a hamd etmelidir.”⁶³²

Gazâlî’ye göre tevekkülün üç derecesi vardır; bunlardan ilki müvekkilin dirayet, hidâyet, feraset ve merhamet sahibi avukatına duyduğu güvene benzemektedir. Bu durumda kişi, Allah’ın fâil-i muhtar, âlim, âmil, rahmân ve rahîm olduğuna gönülden inanıp O’ndan başkasına iltifat etmez. İkinci derece, çocuğun annesine karşı hali gibidir ki, çocuk annesini gördüğünde eteğine yapışır, göremediğinde “anneciğim” diyerek ondan yardım ister. Kul da Allah Teâlâ’ya aynen bu şekilde tevekkül eder. Üçüncü derece, Allah karşısında kulun tasarrufta bulunurken kendisini gassalin önündeki meyyite benzetir. Bu durumuna Allah’ın kendisine merhamet edeceğini ve gereken yardımı mutlaka yapacağını bilerek hareket eder. Öyle ki, bu derecede kul kendinden sadır olan işleri gayri ihtiyari ve cebren görmeye başlar.⁶³³

Tevekkülü iman kapılarından bir kapı gören Gazâlî, onu kalbin işi bir ibâdet sayar. ancak tevekkülün bedenlen çalışmaya engel teşkil etmediğini özellikle belirtir. Çalışmak Hz. Peygamber’in sünneti, tevekkül ise halidir. Kalben tevekkül eden bedenlen çalışmayı terk etmemelidir. Şâyet işler umulanın dışında tezahür etmişse, tevekkül edip iyimser ruh halinin korunması icap eder. İhtimal ki hoşlanılmayan şeyler iyiliğe, sevilip arzu edilenler şerre vesiledir. Zira tevekkül derûnî bir boyuta ulaştığında dualar cevapsız, tevbeler karşılıksız, amellerin ecirsiz kalmaz.⁶³⁴ Allah, kendisine dayanıp tevekkül edenleri sever.⁶³⁵ O’nun sevgisi ile şereflenmek ve O’nun desteği ile müjdelenmek kuşkusuz yüce bir makamdır.⁶³⁶

Gazâlî’ye göre tevekkül makamında bulunanlardan en üsttekiler çöllerde yaşadıkları halde Allah’ın fazlı keremine güvenerek rızık endişesi taşımayan kimselerdir. İkinci makamdakiler, meskûn mahallerde oturup kazanç yollarını terk ederek rızkı Allah’tan

⁶³² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/545- 548.

⁶³³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/505-509.

⁶³⁴ Gazâlî, *Minhâcü’l âbidîn*, 230-232.

⁶³⁵ Âl-i İmrân 3/159.

⁶³⁶ Gazâlî, *Mükâşefetü’l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 248.

bekleyenler; üçüncü makamda bulunanlar ise rızık elde etme yollarına tevessül etmekle beraber tek başına kazanılan rızık yeterli görmeyip her an yok olma tehlikesine karşın Allah’a güvenenlerdir. Bu şekilde Allah’a tevekkül edenler köylerde ve şehirlerde oturarak rızık bekleyenlerden daha evladır.⁶³⁷

Tevekkülü sadece maddî hayatın devamı için gerekli rızık konusunda değil, aynı zamanda şeytandan gelebilecek vesveselere karşı mücadele için de gerekli gören Gazâlî’ye göre şeytanla ve nefsiyle mücadele eden kimse, Allah’ın kendisini kötülüklerden koruyacağına güvenmeli, engellemelerine takılıp kalmamalıdır.⁶³⁸ Hülâsa tevekkül olaylar sonrasında güven duygularını kaybetmeden Allah’ın verdiği kadere razı olmak anlamına gelir. Tevekkülün içeriğinde sabır, güven kaza ve kadere rıza gibi haller adeta iç içe geçmiştir. Hadiseler karşısında elinden geleni yaptıktan sonra kayıtsız, şartsız Allah’a teslim olmak ve kadere razı gelmek anlamına gelen tevekkül, kalpte sekine bırakan ibâdetlerdendir.

2.2. BEDENÎ VE MALÎ İBÂDETLER

Gazâlî, bedenî ve malî ibâdetlere zemin teşkil eden kalbî ibâdetleri açıkladıktan sonra uygulaması bakımından iki kısım insandan bahseder. Onlardan biri kalbe kıymet vermeyen zahirle yetinenler; diğeri ise kalbin huzurunu ve huşûnu önemseyip namaz, zekât, oruç ve haccın tadına varanlardır. Ona göre asıl kâra geçenler, vücudun hareketlerine değil kalbin amellerine itibar edenlerdir. Çünkü ibâdetler sadece zâhirî şartların yerine getirilmesiyle tamamlanmaz; bâtinî şartlara da riâyet edilmesi gerekir.⁶³⁹ Örneğin kıyam, kıraat rükû, secde ve tesbihât namaz içerisinde fıkıh-ı zâhirin şartlarındanken, hudû, huşû ve ihlâs gibi kalbe ait fiiller fıkıh-ı bâtin bünyesinde mütalaa edilmektedir.

Her ümmete halet-i rûhiyesine ve karakterine uygun ibâdetler emredilmiştir. Ayette geçen, “Biz her ümmet için uyacakları dinî kurallar koymuşuzdur. Boşuna bu konuda seninle tartışmasınlar ve sen Rabb’inin yoluna hikmetle çağrıda bulunmaya devam et.”⁶⁴⁰ buyruğu özünde bir olan iman esaslarının, amel boyutunda ümmetlere has uygulamalar içermektedir. Benzer şekil ve sembollerle yerine getirilen bu ibâdetler, eşsiz birliktelikler ve pratik

⁶³⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/521-522.

⁶³⁸ Gazâlî, *Minhâcü’l âbidîn*, 279.

⁶³⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/444.

⁶⁴⁰ el-Hac 22/67.

uygulamalar sağlar. Örneğin Müslümanların nerede olursa olsun hep birlikle namaz esnasında Kâbe istikametine yönelmeleri, hac ibâdetinin ifası için Mekke'ye ve Medine'ye yapılan ziyaretler, evladını kurban etmekten zerre kadar çekinmeyen Hz. İbrahim'e benzemek için her yıl kesilen kurbanlar, yaratana karşı içte duyulan teslimiyet kesret içinde vahdete dönüşmüş sembollerdir.

Sûfî gelenekte kulluğun icabı yerine getirilen zahirî ibâdetlerin ruhî tarafının ihmal edilmemesi ön koşuldur. Hatta Allah'a duyulan sevgi, saygı, şükran ve bağlılık gibi bâtinî his ve heyecanlar, zahirî davranışlarla uyumlu olmak zorundadır. Ancak o zaman ibâdetlerden beklenen fayda temin edilebilir. İbadetlerin zâhirî yönünü yerine getiren mükellef, bu esnada huşû, hudû, takvâ, niyet, ihlâs, tevekkül gibi bâtinî duygularla ibâdetine canlılık katar ve temiz bir hayat yaşama imkânına kavuşur. Aksi takdirde ibâdetler daha en başta ölü ya da sağlıksız doğmuş sayılır.

2.2.1. Temizlik

Temizlik nezafet ile eş manada kullanılan taharet, “necaset, hubs ve reces” kelimelerinin zıddı anlamına gelmektedir.⁶⁴¹ İbadetlerin sıhhati için bedenın, elbisenin ve ibâdet yapılacak mekânın temiz olması şarttır. Örneğin beden temizliğinde boy abdesti almak; namaz kılmak ve Kâbe'yi tavaf etmek için abdestli bulunmak farzdır. Bu da tepeden tırnağa yıkanmak ya da günlük birkaç defa bedenın dışarıyla doğrudan temas halinde olan eller, yüz, baş ve ayakların yıkanmasıyla gerçekleşir. Her ibâdetin kendine has hikmetleri olduğu gibi temizliğin de kendine özgü hikmetler vardır.⁶⁴² Bu hikmetlerin açığa çıkarılmasında tasavvufî kaynaklar beden temizliğinin yanında ruhî ve ahlâkî temizliğe genişçe yer verilmiş, seyr-ü sülûk için manevî arınmayı gerekli görülmüştür.⁶⁴³

Kur'an'ı Kerim'de tevbe edenleri ve temizlenenleri Allah'ın sevdiği, müminlerin de temizlenmeyi sevdiklerini belirtmiştir.⁶⁴⁴ Gökten indirilen suyla,⁶⁴⁵ temizlik kurallarının

⁶⁴¹ el-Müddessir 74/5.

⁶⁴² Lütî Şentürk-Seyfettin Yazıcı, *İslam İlmihali* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 1/89.

⁶⁴³ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 133.

⁶⁴⁴ el-Bakara 2/222; et-Tevbe 9/108.

⁶⁴⁵ el-Enfâl 8/11.

yerine getirilmesi,⁶⁴⁶ Kâbe'nin temiz tutulması emredilmiş;⁶⁴⁷ “Orada temizlenmeyi seven adamlar vardır. Allah çok temizlenenleri sever.” gibi taharet içerikli âyetlerde Müslümanlar övülmüştür. Öte yandan cennette müminlere tertemiz eşler verileceği,⁶⁴⁸ maddî ve manevî kirlerden arındırılacakları⁶⁴⁹ şeklindeki haberlerde taharetin ahirete bakan cihetinden de bahsedilmektedir. Ayetlerden anlaşılan o ki, “Temizlenip arınan kendi lehine temizlenmiş,⁶⁵⁰ kötülöklere gömölüp kirlenen de kendi aleyhine ziyana uğramıştır.”⁶⁵¹

Hız. Peygamber bedeninin uzuvlarından özel önem taşıyan ağız ve dişlerin kişisel bakımına gereken ihtimamı göstermiş, her konuda olduğu gibi temizlik hususunda da örnek olmuştur.⁶⁵² Temizliği ondan öğrenip hayatına uygulayan Müslümanlar da bu kültürü yaygınlaştırıp bugünlere taşımıştır. Onun beyaz renkli kumaşlardan imal edilmiş elbiseler giymeyi tercih etmesi ve ashabına da bu renk giysiler kullanmalarını tavsiye etmesi temizliğe verdiği önemi göstermektedir.⁶⁵³ Bir başka açıdan bakıldığında işlediği günahattan pişman olup cezalandırılmasını isteyen sahabenin bu arzusunu, “Ey Allah'ın elçisi, beni temizle!” şeklinde dile getirmesi, maddî temizliğin yanında manevî temizliğin de önemini belirtmesi açısından önemlidir.⁶⁵⁴

Gazâlî'ye göre, temizlenmenin pek çok yolu vardır. Başlıcaları su, toprak, taş ve ateştir. Bunlar sayesinde insan maddî kir ve pisliklerden kurtulur.⁶⁵⁵ Anca temizlenirken suyun ne kadar büyük bir nimet olduğu tefekkür edilmeli ve Allah Teâlâ'ya su nimetinden dolayı şükredilmelidir.⁶⁵⁶ Temizlik imanının yarısı ise⁶⁵⁷ diğer yarısının kalp ile olanı unutulmamalıdır.⁶⁵⁸ Allah Teâlâ iman nuruyla temizlenmiş müminlerin kalbinin daha değerli

⁶⁴⁶ el-Mâide 5/6.

⁶⁴⁷ el-Hac 22/26.

⁶⁴⁸ el-Bakara 2/25; Âl-i İmrân 3/15.

⁶⁴⁹ el-Ahzâb 33/33.

⁶⁵⁰ Fâtır 35/18.

⁶⁵¹ eş-Şems 91/10.

⁶⁵² Buhârî, “Libâs”, 64,74; Müslim, “Tahâret”, 54; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 17.

⁶⁵³ Ebû Dâvûd, “Libâs”, 13; Tirmizî, “Edeb”, 46.

⁶⁵⁴ Müslim, “Hudûd”, 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/347,348.

⁶⁵⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/405.

⁶⁵⁶ Gazâlî, *Minhâcü'l âbidîn*, 49.

⁶⁵⁷ Müslim, “Taharet”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/342,344.

⁶⁵⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/399.

olduğunu beyanla,⁶⁵⁹ kalpte şirk, nifak ve inkâr gibi Hakk'ı görmeyi engelleyen hastalıklar varken sırf bedeni temizlemenin yanlışlığına vurgu yapılmıştır.⁶⁶⁰

Gazâlî, bedenin ve çevrenin temizlenmesi, organların günahlardan arınması, kalbin kötü huylardan tezkiyesi ve sırrın mâsivâdan kurtarılması gibi temizliğin dört derecesinden bahseder. Ona göre bu derecelerin her birisi diğerinin hem başlangıcı hem sonucudur. Allah'tan gayrisin gönülden çıkmadıkça, gerçek manada temizlik sağlanacak değildir. Allah göğüste iki kalp yaratmamış ki, birinde mârifetullah, diğerinde gayrullah bulunsun!⁶⁶¹ Basireti kapanmış körler, eksik akıllarıyla Allah'ın istediği tahareti zâhirî temizlikten ibaret sanıyor. Oysa gerçek temizlenenler, zahirî nezafetin yanında vakitlerini kalbi sağlam inanç ve iyi ahlâkla abdestlendirmeye ayırırlar.⁶⁶²

Gazâlî, her ne kadar sularla zâhirî kirlerden kurtulmak mümkün olsa da manevî kirlerle harap olmuş kalbin suyla temizlenmesini imkânsız görmekte⁶⁶³ ve temizlik işine kalpten başlamayı tavsiye etmektedir.⁶⁶⁴ Taharetin en alt mertebesine dalıp vakti istincâ yaparak harcamak, elbiseyi ve bedeni yıkamak için akarsular aramak yerine, kalbi arındırmakla meşgul olunmalıdır.⁶⁶⁵ Çünkü maddî anlamda pislikler su ile yıkanıp temizlenirken ruhî anlamda şeytanın pislikleri kalpten giderilmeden gerçek manada temizlik sağlanamaz. Allah, gönlünü İslâm'a açtığına bir aydınlık ve esenlik verir; kalpleri katılaştırmış kimselere gelince onlar apaçık bir sapkınlık içindedir.⁶⁶⁶ Gazâlî, kalbin taharetinin nasıl yapılması gerektiği hususunda Ashâb-ı Kirâm'ı adres gösterir ve aksine hareket edenleri şu sözlerle tan eder:

“Onlar çarşı pazar yalın ayak gezerken çamurlara aldırış etmez, gerekirse yaşa oturur, mescitlerde herhangi bir sergi üzerinde değil toprakta namaz kılardı. Hayvanlar için öğütölmüş buğday ve arpa unundan kendileri için ekmek yapar ve karınlarını onunla

⁶⁵⁹ el-En'âm 6/125.

⁶⁶⁰ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf İstılahları*, 131.

⁶⁶¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/402.

⁶⁶² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/400-401.

⁶⁶³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/399.

⁶⁶⁴ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 22.

⁶⁶⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/400.

⁶⁶⁶ ez-Zümer 39/22.

doğurur; yerlerde ağnasan develerin ve atların terine aldırış etmeksizin sırtlarına binerdi. Daha sonra cehaletin ifrat derecesini nezafet sayan bir grup çıktı ve kıt akıllarıyla zâhirî temizliği, dinin esası saydılar; Tel-duvak takınıp süslenip-püslenmeye ayıran kadınlara benzediler. Bâtınları kibir, ‘ucub, riyâ ve nifak pislikleriyle tahrip edilmişken, yamalı elbiseyi pislik, sözde temizliği nezafet gördüler.”⁶⁶⁷

Gazâlî’ye göre, Sahabe dış temizliği asla ihmal etmemiş; fakat cahiller gibi de abartmamıştır. O dönemin öğretene, öğreneni, âlimi ve âbidi herkes hem zâhiren hem de bâtinen temizlik hayranıdır. Gösteriş peşine düşmeyen ömrünü kıymetli işlere harcayarak geçiren akıllı kimselerdir.⁶⁶⁸ Onlara benzediklerini iddia ederek içlerinden türlü melanetler geçiren cahiller, kirlerini abdest suyuyla akıtacaklarını sanıyorlarsa yanıılıyorlar; kıyâmet günü iç yüzlerindeki pislikler mutlaka açığa çıkacaktır.⁶⁶⁹ Öze nispetle kabuk mesabesinde olan beden ve libasın temizliği gerçek temizlik değildir. Zamanlarını aşırı su kullanarak yıkanmaya ayıranlar harama dalmıştır.⁶⁷⁰ Mülevves ruhlarını düzeltecek yerde taşla istincâ edene, yalın ayak yürüyene, gayrimüslimin kırbaından su içene veya seccadesiz namaz kılana tan edenler, imkân bulsalar iyiliği kötülüğün yerine koymaktan çekinmeyecektir.⁶⁷¹

Gazâlî, “İnsan vücudunda küçük bir et parçası vardır. Eğer bu et parçası sağlıklı olursa, bütün vücut sağlık ve sıhhat bulur; bozulursa, bütün vücut bozulur. Dikkat ediniz bu et parçası, kalptir.”⁶⁷² hadisini, kalbin iman ve iyi ahlâkla donatılması şeklinde anlar. Ona göre gerçek temizlik kalbi sapık inançlardan arındırmaktır. Çünkü bâtını günahla kirlenmiş kalple zahiren abdest alınsa da Allah’a yönelmek caiz değildir.⁶⁷³ Beşer olmak kalbin safiyetine, arılık ve duruluğuna bağlıdır. Biyolojik kalbin doğal ritminde düzgün atması için beden sağlığına ihtiyaç varken beşerî kalbin gazap, şehvet, diktatörlük ve düzenbazlık gibi

⁶⁶⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/401-204.

⁶⁶⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/403.

⁶⁶⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/428.

⁶⁷⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/405.

⁶⁷¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/402.

⁶⁷² Buhârî, “İmân”, 39; Müslim, “Müsâkât”, 107, 108.

⁶⁷³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/400.

hayvanî sıfatlardan temizlenmeden selamet limanına demir atılmaz.⁶⁷⁴ İnsanın şeref ve fazileti Allah'ı tanıyıp O'na yaklaştıracak sırları keşfeden kalbe bağlıdır. Çünkü arındığında felaha, kirletildiğinde helake sapan kalptir.⁶⁷⁵

Gazâlî, tâhir insanın duyular boyutundan çıkıp Levh-i Mahfuz'la ilgi kurabileceğini,⁶⁷⁶ Allah'a ünsiyetle itmi'nân seviyesine ulaşabileceğini belirtir. Bu mevki ona hayra ve güzele davet eden meleklerin de desteğiyle Hakk'ın yanında halkın sevgisini de kazandırır.⁶⁷⁷ Bunun anlamı, dünyayı üç talakla boşamaya kalben niyet ettikten sonra dili gıybetten korumak için mazmaza ve Allah'ın emrini ulu sayarak istinşâk yapılmasıdır. İki dünyayı da bırakıp salıvermek, akılda tasarlanan dünyevî tüm hayâllerden uzaklaşmak, nihâyet toprağa sıdk kademiyle basıp, ibâdetin kapısını kalbin abdestiyle açmaktır.⁶⁷⁸ Kişi ister suyla isterse toprakla abdest alsın, etrafın, üstün-başın taharetini sağladığı gibi, özünü temizlemekten gâfil olmamalıdır; çünkü nazargâhı ilâhî kalptir. Abdeste başlamazdan evvel günahlarına tevbe-istiğfar edip nedamet duyulmalı ve bir daha o günahı işlememeye karar verilmelidir.⁶⁷⁹ Uzuvar yıkanırken kalp ile bağlantı kurulup ihlâs, kanaat ve tevekkül tohumları yeşertilmeli ki, ikiyüzlülükten, bozgunculuktan ve kötü ahlâktan uzaklaşılsın. Bunlar sağlanmadan sadece bedene abdest aldirmek budalalıktır.⁶⁸⁰

2.2.1.1. Gusûl ve Teyemmüm Abdesti

Arapça güzellik ve temizlik mânasında kullanılan “vudû” kelimesiyle aynı anlamlara gelen abdest, namaz ve Kâbe'yi tavaf etmek gibi bazı ibâdetleri yerine getirmek için vasıtaadır. Türkçe'de dinî temizliği anlatmak için kullanılan bu kavram, Farsça âb (su) ve dest (el) kelimelerinden oluşmuş “el suyu” mânasına gelen birleşik bir isimdir. Fıkhen abdeste tahâret-i suğrâ yani küçük temizlik, gusle de tahâret-i kübrâ, büyük temizlik denilmiştir.

⁶⁷⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/516.

⁶⁷⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/506.

⁶⁷⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/517.

⁶⁷⁷ Gazâlî, *Kavâidü'l-akâid*, 97.

⁶⁷⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/405.

⁶⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/496.

⁶⁸⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/405.

Abdest almayı gerektiren hallere hades-i asgar, gusül yapmayı gerektiren hallere ise hades-i ekber adı verilir.⁶⁸¹ Hükmi kirlerden arınmak ve ibâdete hazırlık amacıyla alınan gusül ve teyemmüm Allah Teâlâ'ya yakınlık amacı taşıdığından müstakil bir ibâdet olarak nitelendirilir. Çünkü bu şekilde alınan teyemmüm abdesti veya gusülle namaz kılınması ya da başka bir ibâdet yapılması şart değildir.⁶⁸²

Kur'an'ı Kerim'de "...eğer cünüpseniz boy abdesti alın! Hasta, yolculuk hâlinde, ayakyolundan gelmiş ve kadınlara dokunmuşken su bulamamışsanız temiz toprakla teyemmüm edin! Yüzünüzü ve dirseklere kadar ellerinizi temiz toprakla meshedin! Allah sizin için herhangi bir güçlük çıkarmak istemez; fakat sizi tertemiz kılmak ve size ihsan ettiği nimetini tamamlamak ister; umulur ki şükredersiniz."⁶⁸³ buyruğundan ve Hz. Peygamber'in uygulamalarından lüzum hissedildiğinde gusül ve teyemmüm abdesti almanın, akıl-baliğ her mükellefe farz kılındığı anlaşılmaktadır.⁶⁸⁴ Gusül alınacaksa abdeste niyet etmeli, besmele ile başlanmalı, elleri üç kere yıkayıp avret yerlerini ve bedenindeki olası pislikler suyla giderilmelidir. Suyun saç kökleri, kulak kıvrımları, göbek deliği ve koltuk altlarına ulaşmasını sağlamak gerekir. Önce sağ omuza daha sonrasında sol omuza suyun dökülüp, bütün bedenin ovalanarak üçer kere yıkanması sünnettir.⁶⁸⁵

Gazâlî, suyla abdestin mümkün olmaması halinde toprakla temizlenmenin sırrını, insanın yaratılışıyla alakalı bir temizlenme şekline bağlamaktadır. Ona göre topraktan yaratılan insan, kirlendiğinde abdest almak için yine aslına döner ve teyemmüme niyet edip iki eliyle temiz toprağa vurarak, her iki elle yüzünü ve kollarını mesh etmekle aslı hüviyetine tekrardan kavuşmaktadır.⁶⁸⁶ Aslında toprağa yönelmek bir bakıma kulluğa yönelmektir; çünkü toprak, yoksunluk, ihtiyaç ve tevazudur. Teyemmüm abdesti almakla kul, Rabb'ine karşı hor, hakir, zelil ve zavallı olduğunu göstermek istemiştir.

Gusül gerektiren durumlarda kişide bir tür yorgunluk, gevşeklik ve dağınıklık meydana geldiği mâlumdur. Cünüplüğün bu tür menfi etkilerinden kurtulmak, bedende

⁶⁸¹ Abdülkadir Şener, "Abdest", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Kasım 2020).

⁶⁸² Mekkî, *Ta'arruf*, 3/301.

⁶⁸³ el-Mâide, 5/6.

⁶⁸⁴ Buhârî, "Gusül", 28; Müslim, "Hayız", 87, 88; İbni Mâce, "Tahâret", 111; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 84.

⁶⁸⁵ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 27-28.

⁶⁸⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/425.

dinçlik, kalpte uyanıklık ve ruhta arılık meydana gelmesi için gusûl abdesti alınır. Böylelikle nefislerde bir rahatlama ve Allah'ın huzuruna çıkmaya hazır hale gelme fırsatı elde edilir. Maddî ve manevî kirlilerden arınmak için yapılan bu temizlikte maddî dünyadan uzaklaşarak, ilâhî âleme yönelmek sembolize edilir. Gusûl abdesti gibi sembolik manevî temizlenme yollarından sayılan teyemmüm abdesti, her ne kadar maddî temizlik sağlamasa da ruha temizlenme duygusu vereceği muhakkaktır. Bu yönüyle teyemmüm, hikmet boyutundan ziyade taabbudî yönüyle dikkat çekmektedir.

2.2.1.2. Uzuvarların Abdesti

Kur'ân-ı Kerîm'de uzuvların abdestiyle ilgili hükmü açıklayan ayet, “Ey inananlar! Namaza kalktığınızda yüzlerinizi, dirseklere kadar kollarınızı yıkayın, başlarınızı meshedin ve topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın.”⁶⁸⁷ emridir. Hz. Peygamber'in, “Ey Âdemoğlu! Hepiniz çobansınız; kıyâmet günü her çoban kendi sürüsünden mesul olacaktır.”⁶⁸⁸ sözünden hareketle bedenın azalarını sürüye benzeten Gazâlî, her bir uzvun abdestlenerek günahlardan korunması gerektiğine inanmaktadır. Zira kıyâmet günü gelip çatığında ağızlara gem vurulup ellerin konuşmaya, ayakların yapıp-etiklerine şahitlik etmeye başlayacağı,⁶⁸⁹ dikkate alındığında eller, ağız, burun, yüz ve ayaklar olmak üzere yedi uzvun yıkaması, başın ve kulakların mesh edilerek Cehennemim yedi kapısından uzaklaşmaya bakılmalıdır.⁶⁹⁰

Gazâlî, abdest esnasında kibleye yönelip görünen yüzün bütün yönlerden döndürölüp tek bir istikamete teveccühünü tevhid açısından önemli görmektedir. Bunun anlamı yüzü her iki âlemde mevcut nimetlerden çevirip sadece Allah Teâlâ'ya bağlamak anlamına gelir. Zâhirî kible neyse gönül kiblesi de odur; öteki yönlerden yüz çevirip kibleye döndüğünde, Allah'tan başka her şeyden ilgi ve alaka kesilmeli,⁶⁹¹ en yüce huzura çıkmak için ciddi bir istek ve arzu belirmeli, samimiyeti zedeleyecek düşüncelerden zihin arındırılmalıdır.⁶⁹² Her

⁶⁸⁷ el-Mâide 5/6.

⁶⁸⁸ Buhârî, “Cuma” 11, “Cenâiz” 32; Müslim, “İmâre”, 1, 13; Tirmizî, “Cihad”, 27.

⁶⁸⁹ Yâsîn 36/65.

⁶⁹⁰ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 60.

⁶⁹¹ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 25.

⁶⁹² Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 84.

ne kadar ibâdetler bedenen yapılıyor gibi görünse de aslında bir gönül işidir; çünkü öteki cihana yolculuğa çıkan beden değil gönüldür.

Gazâlî'ye göre abdeste başlamazdan evvel gönülünden, “Allah’ım! Şeytanların vesveselerinden ve onların bana musallat olmalarından sana sığınırım.” denilmelidir. Ardından eller kabın içine daldırılmadan üç defa yıkanırken “Allah’ım! İşlerimde başarı ve bereket diler, her türlü afetten sana sığınırım” şeklinde dua edilmelidir.⁶⁹³ Kalbe gelen düşüncelerin bir kısmı şeytandandır. Ondan gelen vesvese ve çağrılar hafife alınmamalı, kalpten uzaklaştırmak için Allah’tan yardım dilenmeli ve O’na sığınmak suretiyle zararlarından korunmaya çalışılmalıdır.⁶⁹⁴

Eller yıkanırken, “Allah’ım! Senden iyilik ve bereket istiyorum. Meymenetsizlik ve helâk olmaktan sana sığınırım!” denilmeli; hatta yüz yıkayınca kadar kalpte bu niyet devam etmeli,⁶⁹⁵ günahların ekserinin el ile işlendiği unutulmamalıdır. Allah Teâlâ, “İnsanların elleriyle işledikleri günahlar yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu.”⁶⁹⁶ buyurmuştur. Abdestte ellerin yıkanmasının bir başka hikmeti de harama uzanmamak, hiç kimsenin malına mülküne zarar vermemek, emanetlere hıyanet etmemek ve söylenmesi caiz olmayan şeyleri dile getirmemek ve yazıp-çizmemek için Allah’a söz verilmektir.⁶⁹⁷

Sağ eliyle üç defa ağza su götürülüp gargara yaparak ağız çalkalanıp müstamel su dökülürken, “Ey Allah’ım! Seni çokça anmak ve Kur’ân okumak üzere bana yardım et!” diye münâcâtta bulunmak, burnuna su çekerken de “Allah’ım! Benden râzı olarak cennetin kokusunu bana nasip eyle! Ahirette sığınağın kötüsünden ve ateşin pis kokularından sana sığınırım!” şeklinde içten bir yalvarış ve yakarışa başlanır.⁶⁹⁸ Ağız konumu itibariyle aynı zamanda yalan-dolan, gıybet, beddua ve lanet okumak gibi kötü ahlâkın mecrasıdır. Temizlikten yoksun kirletilmiş ağızla Allah’ı zikretmek ve Kur’ân okumak caiz görülmediğinden üç defa mazmaza yaparak defaten ağzı abdest suyu ile temizlemek şarttır.⁶⁹⁹

⁶⁹³ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 25.

⁶⁹⁴ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 60.

⁶⁹⁵ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 25.

⁶⁹⁶ er-Rûm 30/41.

⁶⁹⁷ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 67-68.

⁶⁹⁸ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 25.

⁶⁹⁹ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 62-66.

Gıybet, iftira ve malayani boş sözlerden dilini korumak isteyen kişi ya hayır söylemeli ya da nefsini sükûta alıştırmalıdır.⁷⁰⁰ Ameller kalbe tesir eder ve orada birtakım değişikliklere sebep olur. Yani, dile gelen her günah kalpte yalancı bir suret meydana getirdiğinden yüz, şekilden şekle girer ve bazen sözün tesirinden kapkara kesilir. Bu sebepten Hz. Peygamber dilin abdestine ehemmiyet vermiştir.⁷⁰¹ Nitekim kıyâmet günü insanlar yüzükoyun cehenneme dilleri ile ekip biçtikleri yüzünden atılacaklardır.⁷⁰² Abdest alırken ağız, kuru iddialardan uzak durmak, burun ise vuslat kokusunu almak üzere yıkanır. Kelime-i tevhidin telaffuz edilebilmesi için, temiz ağza ve kibirlenip-böbürlenmeyen burna ihtiyaç vardır.⁷⁰³ Kötülüğün kokusunu alıp, vücudu oraya yönlendiren burnun, günahlardaki sorumluluğu hafife alınmamalıdır.

Gazâlî, sünnetleri ve hikmetleri boyutuyla anlattığı abdestin farzlarını “...yüzün tamamen, kolların dirseklere kadar, ayakların topuklara kadar yıkanması ve başın mesh edilmesi”⁷⁰⁴ âyetine dayandırır. Ayette sıralanış şekline binaen yıkanması farz olan azaların ilki yüzdür; çünkü ağız, burun, kaş, göz gibi günah ve sevap işlemeye vasıta en mühim azalar yüzde konuşlandırılmıştır. Mesela gözler, fenalığın en gizlisini bile kaçırmayıp yakalayan ve diğer azaları peşinden koşturan en mühim uzuvlardandır. Kalpte şehvet hissinin kabarması, jest ve mimiklerle oluşacağından yüzün yıkanması elzemdir.⁷⁰⁵ Yüz yıkandığında Allah’tan hayâ edilmiş, zülüfler ve kirpikler köklerine kadar ıslatılarak, “Ey Allah’ım! Dostlarının yüzü ağardığı günde nurunla benim yüzümü de ağart. Düşmanlarının yüzü simsiyah kesildiği günde yüzümü karartma!” diye dua edilir.⁷⁰⁶ Böylelikle bir taraftan o ana kadar üzerinde biriken kir ve tozlar suyla yıkanıp vücudun sağlığı korunurken diğer taraftan günahın sebep olduğu manevî kirler, tevbe ve dualarla dökülür.

Abdestin farzlarından ikincisi kolların yıkanmasıdır. İnsan fenalığı gözleriyle görür, ağızıyla konuşur, elleriyle gerçekleştirir. Bu bakımdan sağ el dirseklerle beraber üç defa

⁷⁰⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/632.

⁷⁰¹ Gazâlî, *el-Erba’in*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 118.

⁷⁰² Tirmizî, “İman”, 8; İbni Mâce, “Fiten,” 12.

⁷⁰³ Muhammet Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbnü’l-Arabî’ye Göre İbâdetlerin Manevi Yorumları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 143-145.

⁷⁰⁴ el-Mâide 5/6.

⁷⁰⁵ Gazâlî, *Ravzatü’l-tâlibîn*, 69.

⁷⁰⁶ Gazâlî, *Bidâyetü’l hidâye*, 25.

yıkanır ve “Ey Allah’ım! Kitabımı sağ tarafımdan ver! Hesabımı kolaylaştır!” diye dua edilir. Çünkü kime kitabı sağından verilirse, sevinerek kitabını okur ve kıl kadar haksızlığa uğratılmaz.⁷⁰⁷ Kendilerine dünyada işledikleri iyi amellere karşılık afiyetle yiyecek- içecek denilir.⁷⁰⁸ Sol kol yıkanırken, “Ey Allah’ım! Kitabımı sol elime veya arkama vermenden sana sığınırım!” denilmelidir.⁷⁰⁹ Çünkü bu defa kitabı sol tarafından verilenler, “Keşke kitabım bana verilmeseydi, hesabımın ne olduğunu bilmeseydim, ölüm gelip her şeyi bitirmiş olsaydı; malım da bana fayda vermedi, bütün gücüm yok oldu.”⁷¹⁰ demeye başlayacaktır.

Abdestin üçüncü farzı başın mesh edilmesidir. Gazâlî’ye göre, günahların haberi alınır-alınmaz düşünen, plânlayan, işlenmesi için diğer azaları harekete geçiren merkez başta konuşlandırılmıştır Manevî kirlerinin hatırlanıp taharet çarelerine bakılması hususunda önlem almak başın görevleri arasındadır. Bu yüzden iki eli ıslatılarak, sağ elin parmak uçları sol elin parmak uçlarına bitleştirilmek suretiyle başın önünden başlayarak enseye doğru mesh edilir. “Ey Allah’ım! Beni rahmetinle ört ve bereketlerinle beni ödüllendir. Arşı âlânın gölgesinden başka hiçbir gölgenin bulunmadığı bir günde beni arşın gölgesinde gölgelenenlerden eyle!” diye yalvar-yakar edilirken şehadet parmağıyla da kulak kepçelerinden içerisi ve başparmakla da kulaklarının arkası mesh edilir. Bu esnada yine, “Ey Allah’ım! Beni, sözü dinleyip en güzeline tâbi olanlardan eyle! Allah’ım! Bana cennet münadisinin sesini duyur!” temennasıyla dudaklar kıpırdamalıdır. Artık elin tersindeki temiz suyla, “Ey yüce Allah’ım! Benim boynumu ateşten azat eyle! Kıyamette asilerin boynuna geçirilen bukağılar ve ellerine takılan zincirlerden sana sığınırım!” diyerek boynun mesh edilmesine geçilir.⁷¹¹

Gazâlî’ye göre işitilen her söz kişide müspet veya menfi tesir bırakır. İşte bu yüzden “Hakkında bilgi sahibi olmadığın şeyin ardına düşme; çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur.”⁷¹² buyrulmuştur. Bazen işitilen zararlı sözler kalbe öyle tesir eder;

⁷⁰⁷ el-İsrâ 17/71.

⁷⁰⁸ el-Hâkka 69/24.

⁷⁰⁹ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 25.

⁷¹⁰ el-Hâkka 69/25-29.

⁷¹¹ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 26.

⁷¹² El-İsrâ 17/36.

bunun tesiriyle kişi vesvese, bela ve musibetlere maruz kalabilir.⁷¹³ Bu yüzden kulaklara gıybet, bidat, fuhşiyat ve kem söz işittirilmemeye bakılmalıdır. Zira kulaklar, Allah'ın kalamını, peygamberlerin sünnetini ve evliyanın hikmetli sözlerini dinlemek için yaratılmıştır. Yaratılışının hikmeti bu uzuvlar maddî ve manevî kirlerden arındırılacak olsa Allah'ın sınırsız nimetlerine kavuşmakla kalmaz, hüsrânına sebep felaketlerden de korunur.⁷¹⁴

Abdest alırken son olarak ayaklar yıkanır; çünkü günah işlemekte en son görev hep ayaklara düşmektedir. Gazâlî, Allah'ın huzuruna çıkmazdan evvel ayakların yıkanmasını hükümdarın kapısına varmazdan önce ayakların temizlenmesine benzetir.⁷¹⁵ Ahkamu'l-Hâkimîn'nin huzuruna çıkılacağına göre öncelikle sağ, sonra sol ayak üçer defa yıkanır; parmak araları hilâllenir ve bu esnada "Ey Allah'ım! Ayakların ateşe kaydığı günde benim ayağımı dosdoğru köprü üzerinde sabit kıl! Ey Allah'ım! Münafıkların ayağının kaydığı bir günde ayağımın sırat köprüsünden kaymasından sana sığınırım!" diye dua edilmelidir.⁷¹⁶

Abdest alma işi bu şekilde tamamlanınca, artık gözler semaya dikilmeyi, baş doğrulmayı hak etmiştir. Tevazu elden bırakılmadan edep ve vakarla, "Ben şahitlik ederim ki, Allah'tan başka ilâh yoktur. Onun şeriki ve ortağı da yok! Yine şahitlik ediyorum ki, Muhammed O'nun kulu ve elçisidir. Allah'ım! Seni her türlü noksan sıfatlardan tenzih ve hamd ile tesbih ederim. Şahidim senden başka tanrı olmadığına! Çok kötülükler işledim ve nefsim zulmettim; ama yüzsüzlük ettim kapına geldim af diliyor, günahlarıma tevbe ediyorum. Tevbemi kabul et! Beni tevbekâr, temizlenen salih, sabreden ve şükreden kullarından eyle! Böylelikle seni çok zikredenlerden ve sabah akşam tespih edenlerden olayım!" diye dua edilir.⁷¹⁷

Gazâlî'ye göre bu şekilde tamamlanan abdest, miraca çıkmak için bekleyeni tertemiz, pak hale getirmiştir. Bu yüzden müstamel suyun üzerine sıçratılması, yüze-göze su çarpılması, azaların üç defadan fazla yıkanması ve dahi vesveseye kapılarak gereksiz yere su

⁷¹³ Gazâlî, *Minhâcü'l âbidîn*, 165-166.

⁷¹⁴ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 60-61.

⁷¹⁵ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 28.

⁷¹⁶ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 26.

⁷¹⁷ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 27.

harcamak mekruhtur.⁷¹⁸ Hadisi kutside geçen, “...benimle işitir, benimle görür.”⁷¹⁹ bildirisi, abdestle tecelli ettiğinden ayrılıklar ortadan kalkarak vecd ve zevk hâli kalbe yerleşir. Artık kulun hayatında sadece “O” kalmış, O’ndan başka her şey kaybolmuştur.⁷²⁰ Zâhirî ve bâtinî hükümlerine dikkatle huşu üzere alınan abdestin arkasından kılınacak namaz için tam bir hazırlık yapılmış huzura çıkmaya hak kazanılmıştır.

2.2.2. Namaz

Farsça, “tazim için eğilmek, kulluk ve ibâdet” gibi anlamlara gelen namaz, “bağışlanmayı dilemek, yalvarmak, duâ ve ibâdet etmek,” manalarında kullanılan Arapça “salât” kelimesinin karşılığıdır. Tekbirle başlayıp selâmla bitirilen belli başlı söz, fiil ve davranışlardan oluşan muayyen ritüellerden müteşekkildir. “Allah ve melekler peygambere salât ediyorlar; Ey iman edenler! Siz de ona salât ve selâm okuyun.”⁷²¹ âyetinde geçen “salât” kelimesi Allah için kullanıldığında Hz. Peygamber’e övgü ve rahmet, melekler için kullanıldığında dua, müminler için kullanıldığında ise Hz. Muhammed’i (sav) hayırla yâd etmek, ona saygı ve bağlılık anlamı taşır.⁷²² Kur’an’ı Kerimde namazı dosdoğru kılmak, hakkıyla edâ etmek gibi anlamlara gelen “ikâme” mastarının kullanılması, ciddiye alınmadan kılınan namazın münafıklara has bir tarz olduğunu gösterir. Bunun yanında halk arasında itibar görmek için gösteriş amaçlı ve şeklen kılınan namazlar da “maun namazı” diye kınanmaktadır.⁷²³

İbadetler Allah’ın huzurunda durmak için birer vesilesidir. Allah Teâlâ, peygamberlere ve ümmetlerine namazı farz kılmıştır. Hz. İbrahim, Lût, İshak ve Yakup’u doğru yolu gösteren önderler kılmış; namazı dosdoğru kılmalarını, hayırlı işler yapmalarını ve zekâtı vermelerini vahiy etmiştir.⁷²⁴ Hz. Lokman da oğluna namazı bihakkın kılmasını öğütlenmiştir.⁷²⁵ Allah’ın İsrâiloğulları’ndan yerine getirmeleri için aldığı ahitler arasında

⁷¹⁸ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 27.

⁷¹⁹ Buhârî, “Rikâk”, 38; İbni Mâce, “Fiten,” 16.

⁷²⁰ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 9.

⁷²¹ el-Ahzap 33/56.

⁷²² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “slh”, 7/397.

⁷²³ el-Maûn 107/4-6.

⁷²⁴ el-Enbiyâ 21/73.

⁷²⁵ Lokmân 31/17.

namazın da yer alması,⁷²⁶ şeklindeki haberler namazın aynı zamanda geçmiş kavimler için kayda değer bir ibâdet olduğunu gösterir. Ne var ki, sonraları namazı kılmayan ve nefsanî arzuların peşine düşen bir nesil türeyerek, kendilerine yazık etmiştir.⁷²⁷

Hiz. Peygamber'in, "Namaza tekbirle başla ve Kur'an'dan iyi bildiğin yerleri oku! Rükûa vardığında azaların yatışınca kadar bekle ve rükûdan başını kaldırıncaya kadar tamamen doğruluncaya kadar ayakta durmaya bak! Sonra secdeye git ve bir müddet orada kal! Secdeden başını kaldırıncaya kadar otur! Ardından tekrar secdeye gider ve aynı hareketleri tekrarlarsın Namazın bütün rekâtlarında aynen böyle yapmaya devam et!"⁷²⁸ buyurması, namaz ibâdetinin nasıl yerine getirilmesi gerektiğine dair önemli ipuçları vermektedir. Allah'a yönelip kendini O'na arz edip/etmemekte muhayyer bırakılan insanın kıldığı namazın kalitesi, onu çirkin ve kötü işlerden alıkoymasıyla ölçülür.⁷²⁹ Öte taraftan nankörlerle müminler arasında görünürdeki tek fark sayılan namaz dinin direğidir onu terk eden dinini yıkmış sayılmaktadır.⁷³⁰

Gazâlî'ye göre, güzelce abdest aldıktan sonra kalp, niyet ve ihlâsla sağlamlaştırılmalıdır. Sonra tekbir, kıyam, kıraat, rükû ve secdelerle simayı güzelleştirilmek, zikir ve tesbihatla gözleri ve kulakları keskinleştirmek, okunan duâ ve âyetlerin anlamlarına vukufiyetle ağız tatlandırılmak gerekir. Her ne kadar zâhir itibariyle Ma'bûd'a karşı hürmet ve tazim gösterilirken, bâtınen hudû ve huşû hâlinde bulunulmalıdır.⁷³¹ Çünkü ubûdiyyetin temeli ruhun bedenle ahenk içerisinde ve ahlâkî bakımdan sorumluluk bilinciyle hareket etmektir. Gerçek manada namaz, tevazu, huşu ve alçakgönüllülüktür. Namazdan maksat Cenâb-ı Hakk'a doğrulmak, zikrini taze kılmak, heybet ve azametini düşünmektir. Kıldığı namazdan gâfil kimseleri kusurunun bağışlanması için padişahın huzuruna dikilip sağındaki ve solundaki şeylerle ilgilenenlere benzeten Gazâlî, içine düşülen zafiyetin vahametini şöyle haber vermektedir.

⁷²⁶ el-Bakara 2/83; el-Mâide 5/12.

⁷²⁷ Meryem 19/59.

⁷²⁸ Buhârî, "Ezan", 95; Müslim, "Salât", 45.

⁷²⁹ el-Ankebût 29/45.

⁷³⁰ Tirmizî, "İman", 9; İbni Mâce, "İkâme's-sâlâh", 77.

⁷³¹ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 38- 39.

“Elbette padişah o kulun dileğini yerine getirmeyecektir. Kişi namaz kılmaya başlar da kalbi başka şeylerle ilgilenirse Allah bu ibâdeti hiç kabul eder mi? Oysa namazda on iki bin haslet vardır; bunların altısı namaza başlamazdan evvel, altısı da namazın içinde olmak üzere on iki şarta muadildir. İlim, abdest, setri avret, istikbâli kible, vakit ve niyet namazın dışındaki; iftitah tekbiri, kıyam, kıraat, rükû, secde ve kâdeyi âhir ise namazın içindeki şartlardır. Kim bu şartlara riâyet edilerek namazını eda eder ve kemâl derecesine işaret eden ihlas mührünü üzerine vurursa ibâdeti huzura çıkar ve sahibine dua eder. Aksi takdirde namaz zayi edilmiş demektir. Kısacası namaz Allah'ın rahmetine yaklaşmaya vesileyken aynı zamanda kıymetli bir hediyedir.”⁷³²

Basîtü'l-mezheb, Vâsîfü'l-mezheb ve Vecîzü'l-mezheb adlı eserlerin fıkıh bölümlerinde namazın usulü ve furuuyla alakalı tespitlerde bulunan Gazâlî, *Kimyâ-yı saâdet* içinde dördüncü fasıl ve *İhyâu' 'ulûmi'd-dîn*'in dördüncü bölümü namazın esrarına ve bâtinî sırlarına ayırmış; fıkıh ilminde açıklanması âdet edinilmeyen incelikler burada açıklamıştır. Böylelikle ahiret yurdunu kazanmayı murat edenler namazlarından gafil olmamaları hususunda uyarılmıştır. Gazâlî'ye göre;

Ezan, İslâm'ın en temel ibâdetinin vakitleri ezan denilen özel bir çağrı ile herkese duyurulmaktadır. İslâm'ın şîârlarının sesi, Müslümanlığın göstergesi ve önemli bir hatırlatmadır. Namaza davet için çağrıda bulunan müezzinin sesi duyulduğu anda kalpte kıyametin kopması anlamına gelir. Müezzini işitenler mahşerde kendilerine müjde ve zafer davetiyesi verilmiş de neşe ve sevinçten hayrete düşenler gibi davranmalıdır. Eğer ezanın nidası gönlü kuşatırsa kıyamet günü Sûr'un sesi işitildiğinde de benzer bir sevinç yaşanacaktır. Çünkü kulaklarda çınlayacak o ses kurtuluş ve müjdenin sedasıdır.⁷³³ Nitekim Hz. Peygamber'in müezzinine, “Ey Bilâl ezanı oku ve bizi rahata kavuştur!”⁷³⁴ demesi bu hissiyata tercümanlık etmektedir.

Setr-i avret, beden mahrem yerlerini halkın gözünden gizlemek maksadıyla örtülmesidir. Ancak Gazâlî'ye göre halkın farkına varamadığı ama Rabb'in muttali olduğu nice gizli kabahatler ve bâtinî avretler vardır ki, bunları hayâ ve verâ libasından başka

⁷³² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/496.

⁷³³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/448.

⁷³⁴ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 4985.

herhangi bir örtü gizleyemez. Onun için hayâ askerleri mevzilerinden çıkarılıp nefis ve şeytan düşmanlarına karşı muharebeye sevk edilmelidir. Allah Teâlâ'nın huzurundayken efendisinden firar edip köşe-bucak kaçan, ama sonunda yakayı ele veren günahkâr ve mücrim bir köle gibi huzur-u ilahide hayâdan başlar öne eğilmeli⁷³⁵ ve Cenâb-ı Hakk'ın "Ey İnsanlar! Ayıp yerlerinizi örtecek giyimlikle sizi süsleyecek elbiseler gönderdik. Takvâ örtüsü ise bunlardan daha hayırlıdır."⁷³⁶ buyruğu gereği, avret mahallerini örten elbiseyle birlikte tepeden tırnağa takvâ örtüsü kuşanılmalıdır.

İstikbâl-i kible, zâhiren yüzü kibleye çevirmek anlamına gelse de bu yönelişin aslı bâtını harekete geçirip azaları zapturapt altına almaktır. Kul sağa sola yalpa yapmaya başladığında, kalbi eğilir ve Allah Teâlâ'nın dergâhından uzaklaşır. Zâhirî yüz Kâbe'ye yönelmekle istikbâl-i kible gerçekleşse de bâtınî olarak kalp mâsivâdan ayrılmadıkça Allah'a teveccüh edilmiş sayılmaz.⁷³⁷ Onun için "Resulüm! Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescid-i Harama çevir. Ey müminler! Sizler de yüzünüzü oraya doğru çevirin ki, zalimler dışında insanların elinde size karşı kullanabilecekleri bir kozları kalmasın. Onlardan korkmayın benden korkun ki hem üzerinize verdiğim nimetimi tamamlayayım hem de sizi hidâyete eriştireyim."⁷³⁸ buyrulur. Hakikat, zâhir yüz Kible'den çevrildiğinde namaz bâtıl olursa, gönül yüzü Allah'tan çevrildiğinde de namazın ruhu kaybolur.

Vakit, Allah Teâlâ'nın insanlara bahşettiği en büyük lütuftur. Doğru şekilde yönetilemeyen ya da değerlendirilemeyen her dakika kaybedilmiş servet anlamına gelmektedir. O yüzden küçük bir anı bile heba edilmemelidir. Bunu anlatmak için kullanılan "vakit nakittir" sözünün oldukça derin ve etkili bir anlamı vardır. "Namazı dosdoğru kılın; çünkü namaz müminler üzerine vakitleri belli farzdır"⁷³⁹ emriyle kulun, sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı vakitleri olmak üzere günün beş anını namaz için kollamalıdır. Vakit girince

⁷³⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/496.

⁷³⁶ el-A'râf 7/26.

⁷³⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/497.

⁷³⁸ el-Bakara 2/150.

⁷³⁹ en-Nisâ 4/103.

utancından alın terlemeye, korkudan azalar titremeye ve heybetten yüz sararmaya başlamalıdır.⁷⁴⁰

Niyet edilirken kılınacak namaz edâ mıdır yoksa kaza mıdır? belirtilmesi gerekir. Kalbin niyete müdahil olması, kulun Cenâb-ı Hakk'ın huzurunda bulunduğunun farkında, kime ve niçin münâcâtta bulunduğunu idrak etmesi şeklinde açıklamaktadır. İnsanı namaza sevk eden ana etkenlerden birisi niyettir. Çünkü "Ameller niyetlere göredir ve herkesin niyetinin karşılığı verilir."⁷⁴¹ Bu sözündeki sırra binaen namazda huzuru bozacak şeylerden uzak durmanın hazırlıkları yapılmalı, havf ve recâ üzere Allah'a kurbiyyet maksadıyla namaza niyet edilmelidir. Günahlarının çokluğuna rağmen Allah Teâlâ'nın kulunu muhatap kabul edilip zatıyla münâcât etme iznini çıkarması büyük nimettir.⁷⁴²

İftitah tekbiri, "Allah en büyüktür. O'ndan başka büyük yoktur." sözünü kalbin yalanlamamasıdır. Eğer kalpte Allah'tan büyük görülen bir şey varsa, getirilen tekbir münafıkların, "Muhammed Allah'ın Resul'üdür." demelerine benzer. Hâlbuki Allah Teâlâ onun peygamberliğine tanıklık edip onların yalancılığını yüzlerine vurmuştur.⁷⁴³ Kişinin namazda başın öne eğik ayakta durmak, kalbin gayrullahtan ayrılmasının göstergesidir. "Allah'a saygı ve bağlılık üzere kıyama durun!"⁷⁴⁴ emriyle O'nun huzurunda durmak öyle sanıldığı kadar kolay değildir. Çünkü bu kıyam, aynı zamanda kişinin sorgu sual için huzuru ilâhîye sevk edileceği ana mukabildir.⁷⁴⁵

Tekbirle namaza başlamamışken kulluk şuurunun derinleşmesi, kalp huzuruna vesiledir. Sıkıntıları defedecek bilince ulaşıldığında, muhkem kalelerin kapılarını açacak anahtar vazifesi gören huşûya erilmiştir.⁷⁴⁶ Bu bakımdan kıyama durmuşken kime ve niçin münâcât ettiğini unutmamak, huzurda bulunmanın utancından sıırıslıklam terlemek ve

⁷⁴⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/497.

⁷⁴¹ Müslim, "İmaret", 155.

⁷⁴² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/420-451.

⁷⁴³ el-Münâfikûn 63/1.

⁷⁴⁴ el-Bakara 2/238.

⁷⁴⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/498.

⁷⁴⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/484-485; Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed es-Serrâc et-Tûsî Serrâc, *el-Lümâ fi tarihi't- tasavvufi'l-İslâmi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l İlmiyyeti, 2001), 142.

heybetten sapsarı kesilip Allah'ı zikrettiği anda tüylerin tiken gibi dikilmesi icap eder. Bunu idrakten âciz kimse hiç değilse hükümdarının huzurunda titreyen miskin bir kölenin halini göz önüne alarak onun gibi olmaya bakılmalı ve “Ey nefsim! Sen, Allah'ı tanıdığını ve sevdiğini iddia ediyorsun ama şu yaptığın cüretkârlıktan hiç utanmıyorsun; kullardan korkuyor, Allah'tan korkmuyorsun. Hâlbuki utanmaya ve korkmaya layık olan Allah'tır.” diyerek nefsinı hesaba çekmelidir.⁷⁴⁷

2.2.2.1. Mûnâcât Olarak Namaz

Sözlükte “gizlice konuşmak, bir sırrı paylaşmak” anlamındaki mûnâcât, genellikle “yalvarmak, yakarmak, dua ve tazarruda bulunmak” mânasında kullanılır.⁷⁴⁸ Tasavvufta, içten gelen bir yönelişle Allah'a yükselişin ve sevgiyle O'na kavuşmanın aracıdır. İhtiyaç sahipleri darda kaldıklarında Allah'a mûnâcât sayesinde rahatlar ve huzura kavuşurlar.⁷⁴⁹ İslâm'ın beş esasından birini teşkil eden namaz içerisindeki zikir ve kıraat, “Beni anmak için namaz kıl.”⁷⁵⁰ âyeti icabı en büyük mûnâcât olarak değerlendirmektedir. Dolayısıyla gafletle kılınan namaz söz konusu anmaya zıt düşmektedir. O hâlde ne dediğini bilmeyen gafil bir kalple dilin, “Bizi doğru yola ilet!”⁷⁵¹ demesinin anmakla alakası yoktur. Bu tarz bir dua karanlıkta göz kırpmaktan ve kendi kendine söylenmekten farksızdır. Namazda mûnâcât Allah'ın işittiğine inanarak O'nu zikretmek, O'na hamd etmektir.⁷⁵²

Gazâlî'ye göre, namazda tek başına Fâtîha Sûresinin okunuşu bile tam bir mûnâcattır. Şöyle ki, kul besmele çekip “Esirgemesi çok, bağıışı bol olan Allah'ın adıyla” dediğinde, Allah Teâlâ, “Kulum beni andı!” der. “Âlemlerin Rabb'i Allah'a hamdolsun!” dediğinde, Allah, “Kulum bana hamd etti.” der. “O rahman ve rahimdir.” dediği zaman Allah, “Kulum benim şerefimi andı.” der. “O din gününü sahibidir.” dediğinde Allah, “Kulum işini bana havale etti.” der. “Biz ancak sana ibâdet eder ve yalnız senden yardım dileriz” dediği zaman Allah, “Bu, benimle kulum arasında bir sırdır. Kulumun istediği kendisine verilecektir.” der.

⁷⁴⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/498.

⁷⁴⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, “dav”, 227.

⁷⁴⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 173.

⁷⁵⁰ Tâhâ 20/14.

⁷⁵¹ el-Fâtîha 1/6.

⁷⁵² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/484-485.

Nihâyet kul, “Bizi doğru yoluna ilet! Kendilerine nimet verdiğin kimselerin yoluna, gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil!” dediğinde, Allah “Kuluma dilediği verilecektir.” buyurmaktadır.⁷⁵³

Gazâlî, krallar zafiyetlerinden ötürü kendilerine rüşvet verildiği ve hediyeler getirildiği takdirde ziyaretçilerle baş başa kalma müsamahası gösterirken şanı yüce Allah’ın kullarını rüşvetsiz ve aracısız huzura kabul etme lütfunda bulunduğunu belirtir.⁷⁵⁴ Fakat bunun gerçekleşmesi kulun ihlâs ve samimiyetine bağlıdır.⁷⁵⁵ Bilinçsiz kılınan namaz sahibine böylesi bir kabulü yaşatmaz. Bu yüzden namazlarından gafil kimselere Gazâlî şu sözlerle veryansın eder:

“Kırk yıldır tanıdık, beynamaz bir adam vardı. Lâkin ne zaman tekbir getirse düşüp bayılırdı ona canım feda olsun! Senin kıldığın şu ruhsuz namaza da sana da öf olsun! Gaflet içinde Allah’ı tazim câiz olsaydı, putlara tapınmakta bir beis görülmezdi. Ne yaptığını bilmeden yapılan rükû ve secdelerden tâzim ruhu çıktığı için, belini ve başını hareket ettirmenin ne faydası olacak? Bunun imtihana değer bir tarafı yok ki, dinin direği namaz, küfür ile İslâm’ın arasını ayıran bir alâmet olsun!”⁷⁵⁶

Çoklarının namaz kıldığını, ancak bu namazdan paylarına düşenin altıda birine hatta onda birine bile tekabül etmediğini ileri süren Gazâlî, Hz. Davud’un (a.s) münâcâtında, “Ey Rabb’im! Senin divanında nasıl durulur? Sen kimin namazını kabul edersin?” diye seslendiğinde, Allah Teâlâ, “Azametim karşısında eğilen bütün gününü beni anmakla geçirip nefsinin şehvetlerden alıkoyan, aç ve fakirleri doyuran, garip-gurebayı misafir eden ve dertleriyle dertlenen merhametli kimseler divanıma kabul edilir. Bana duâ ettiklerinde kendilerine icabet eder, istediklerinde her türlü ihsanda bulunurum. Onların nuru semadaki güneş gibi, insanlar arasındaki yerleri ise cennetlere oranla Firdevs gibidir.” diye cevap vermiştir.⁷⁵⁷

⁷⁵³ Ebû Dâvûd, “Salât”, 132; Nesâî, “İftitah”, 23; İbni Mâce “Edeb”, 52.

⁷⁵⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/447.

⁷⁵⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/461.

⁷⁵⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/484-485.

⁷⁵⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/461-462.

Gazâlî'ye göre, “Bana kulluk et ve beni anmak için namaz kıl!”⁷⁵⁸ emri, kalbin diri tutulmasına ve namaz esnasında okunan ayet ve duaların mahiyetine ehemmiyeti ihsas ettirmektedir. Bu yüzden, Allah Teâlâ, “Ne dediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayınız”⁷⁵⁹ buyurmuştur. Nitekim içki içerek sarhoş olmadıkları hâlde namazda ne okuduklarını bilmeyen nice gafiller dünya meşgalesinden sarhoş olmuş ve namazda olduklarını bile unutmuşlardır.⁷⁶⁰ Ya tamamen gösteriş peşindeler⁷⁶¹ veya “Namazdan nasipleri, sadece yorgunluk ve gece uykusuzluğundan ibarettir.”⁷⁶²

Namazdaki hükümler usul ve adapla doğrudan ilişkilidir. Musalli abdestini aldıktan sonra seccadenin başında bir miktar beklemeli, Kâbe'yi iki kaşının arasına, sıratı ayaklarının altına, cenneti sağına, cehennemi soluna alıp Azrail'in nefesini ensesinde hissetmelidir. Havf ve recâ arası halet-i ruhiyede tekbir getirilerek namazın kıraatinin tertîl, rûkûunun tevazu, secdesinin huşu ile eda edilmesi gerekir. Sol ayak üzerine oturup, sağ ayak başparmağı dikildiğinde tahiyyatın ihlâsla mühürlemesi son derece mühimdir.⁷⁶³ İşte bu şekilde kılınan iki rekâtlık namaz, bütün bir geceyi gafil bir kalple namaz kılarak geçirmekten daha faziletlidir. Şâyet nefsin arzu ve istekleri Allah'ın emrine tercih ediliyorsa o zaman eller kulak hizasına kaldırılıp sil baştan “Allâh'u Ekber” denilse yeridir.⁷⁶⁴ Gazâlî'ye göre;

Kıyam, öncesinde getirilen tekbirle kalbin Allah ile akitleşmesi ve sonrasında ellerden birinin diğerinin üzerine konulmasıyla duanın mukaddimesi mesabesinde şeklen “elif” gibi dimdik, kalben “ra” gibi mütevazı olmaktır. Çünkü tekbir “elif” harfiyle başlamakta, “ra” harfiyle sonlanmaktadır. Kulun Rabb'i huzurundaki duruşu, ciddiyetiyle doğru orantılıdır.⁷⁶⁵ Namazda Allah'a saygı ve bağlılığı simgeleyen ayakta duruş, namazın ikinci rûknüdür.⁷⁶⁶ Kıyam, beden ve gönlün tüm hareketlerinden sükûna uğrayıp saygıyla Hak Teâlâ'nın emrine hazır olduğunun izharıdır. Aslında bu duruş kıyameti yâd etmekten

⁷⁵⁸ Tâhâ 20/14.

⁷⁵⁹ en-Nisâ 4/43.

⁷⁶⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/459.

⁷⁶¹ el-Maûn 107/4-6.

⁷⁶² Nesâî, “Kübra”, 2/239.

⁷⁶³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/462.

⁷⁶⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/499.

⁷⁶⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/468-470.

⁷⁶⁶ el-Bakara 2/238; Âl-i İmrân 3/39, 191; el-Hac 22/36; el-Furkân 25/64.

ibarettir. O gün bütün sırlar açıklanacak, yüze karşı söylenecektir.⁷⁶⁷ Kıyam vakti bütün sırlar Allah’a aşikâr olup dışa vurulan da içten geçirilen de O’na malumdur.

Kıraat, kalbin dile değil, dilin kalbe tercüman olacak şekilde okumaktır. “Kur’an’dan kolayınıza geleni okuyunuz.”⁷⁶⁸ buyruğunun gereği namazdayken tilaveti kolay, mânası derin Fâtiha Sûresinin baştan sona okunması vaciptir. “Yüzümü Allah’a yönelttim.”⁷⁶⁹ sözüyle sadece O’na yönelmeli ve başkasından yüz çevrilmelidir. “Âlemlerin Rabbi olan Allah’a hamd olsun.”⁷⁷⁰ deyince kalp şükürle dolmalıdır; çünkü bütün nimetler O’ndandır. “O rahmandır, rahimdir.”⁷⁷¹ denildiğinde ümit artmalı, Allah’ın kulları üzerindeki lütfu ve bereketi düşünölmelidir. “Din gününün sahibidir.”⁷⁷² sözünden mutlak hakimiyet anlaşılmalı; “Bizi doğru yola ilet!”⁷⁷³ denildiği zaman kalpte tazarru ve inleme hissedilmeli ve ağlamaklı olunmalıdır. Çünkü o anda Allah’tan hidâyet ve kurtuluş dilenilmektedir. “Yalnız sana ibâdet eder ve senden yardım dileriz.”⁷⁷⁴ niyazıyla aczin ve zaafın şuuruna erilmelidir. “Nimet verdiklerinin yoluna; gazaba uğramışların ve dalalete sapmışların yoluna değil!”⁷⁷⁵ dedikten sonra gizliden gizliye âmin, (öyle yap ya Rabb) şeklinde ayetlerin hikmet ve hakikatine göre kalp tavrı almalıdır.⁷⁷⁶

Vâd içeren âyetler okunurken ümitlenmek, vaîd âyetlerine gelindiğinde, korkudan ürpermek icap eder. Vaaz ve kıssa içerikli âyetlerden ibret alınmalı, emir ve yasak içerikli âyetlere gelindiğinde tazim gösterilmelidir. Çünkü minnet duygusuyla Allah’a müteşekkîr ve müteyakkız olmak kıraatin icabıdır.⁷⁷⁷ Sabah, akşam ve yarsı namazlarının farzları edâ edilirken ilk iki rekâtlarında kıraatin sesli, öğle ve ikindi namazlarında gizli okunmasına ihtimam gösterilir. Sabah namazında Fâtiha’dan sonra kıraatin uzun, akşam kısa, yatsı vasat

⁷⁶⁷ Târik 86/9.

⁷⁶⁸ el-Müzzemmil 73/20.

⁷⁶⁹ el-En’am 6/79.

⁷⁷⁰ el-Fâtiha 1/2.

⁷⁷¹ el-Fâtiha 1/3.

⁷⁷² el-Fâtiha 1/4.

⁷⁷³ el-Fâtiha 1/5.

⁷⁷⁴ el-Fâtiha 1/6.

⁷⁷⁵ el-Fâtiha 1/7.

⁷⁷⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/453.

⁷⁷⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/500-501.

uzunlukta tutulması, seferde ise Kâfurun ve İhlâs sûreleri ile sınırlandırılması daha faziletlidir. Namazdayken kulun Rabb'i ile arasında geçen konuşmada söze karışmak uygun düşmeyeceğinden adap kurallarını çiğneyip kendi kendine konuşmak doğru değildir; kıraat esnasında sözün kesilmeden baştan sona edeple dinlenmesi şarttır.⁷⁷⁸

Okuduğunu dinleyip anlamaktan alıkoyan her şeyi şeytanın vesvesesiyle irtibatlayan Gazâlî, bu cihette insanları üç kısma ayırmaktadır. Bunlardan ilki dili hareket eden fakat kalbi denilenden habersiz kimseler; ikincisi başkasından duyup dinler gibi dilin okuduğunu kalbi de dinleyen ve anlayanlar; üçüncüsü ise kalbi diline değil, dili kalbine tercüman olanlardır.⁷⁷⁹ Böyle dili kalbine tercüman olacak şekilde kılınan gerçek bir namazdaki münâcât, başların eğilip kırılma raddesine geldiğinde söz söyleyebilecek farklı bir boyuta geçmektir. Gevşemeden ve kendini kaybetmeden yapılan dualar aşağıdan yukarıya doğru arş-ı alaya çıkmaya hak kazanacaktır.⁷⁸⁰

Rükû ve secde, Allah Teâlâ, “Namazı tam kılın, zekâtı hakkıyla edâ edin, rükû edenlerle birlikte rükû edin!”⁷⁸¹ Secdeye kapanın ve Rabb’inize ibâdet edin ve hayırlı işler yapın ki, kurtuluşa eresiniz!”⁷⁸² buyruğu gereği münâcâtın şartlarından kabul edilmiştir. Şafii mezhebine intisapla Gazâlî, rükûdan doğrulurken ellerin kaldırılmasını, Allah’ın azabından, affına sığınmak olarak değerlendirmektedir. Azaların en yücesi ve kıymetlisi alnın ve yüzün toprağa konarak, secdeye kapanılması, nefsin en uygun mekânına ve aslına döndürülmesi anlamına gelmektedir. Bu minvalde “Ey yüceler yücesi Rabb'im! Sen her türlü noksan sıfatlardan münezzehsin” diye tesbih etmek, Allah'ın azamet ve kibriyâsının kalplerde tecelli etmesinin önünü açacaktır.⁷⁸³

⁷⁷⁸ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 47-48.

⁷⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/500-501.

⁷⁸⁰ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1975), 182.

⁷⁸¹ el-Bakara 2/43.

⁷⁸² el-Hac 22/77.

⁷⁸³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/504.

Gazâlî, “Kulun Allah'a en yakın hali secde de olduğu haldir.”⁷⁸⁴ hadisini, “Rabb’ine secde et ve O’na yaklaş!”⁷⁸⁵ ve “Yüzlerinde secdelerin izinden nişanlar vardır.”⁷⁸⁶ âyetlerinin açıklaması olarak görmektedir. Ona göre “secde izleri” tabirinden maksat, yüze ve alına yapışan toprağın bıraktığı izdir.⁷⁸⁷ Cenâb-ı Hakk’ın, “Kullarım sana benden sorarlar; kuşkusuz ben onlara çok yakınım, dua edenin çağrısına mutlaka icabet ederim”⁷⁸⁸ sırrı gereği rükû ve secdeyle kayıtlı istekler karşılıksız kalmayacaktır.⁷⁸⁹ Namaz boyunca yapılan rükû ve secdeler, Allah Teâlâ’nın azamet ve kibriyâsının defalarca hatırlanması, tevazu ile başın ve gönlün Cenâb-ı Hakk’ın huzurunda öne eğilmesi demektir.

Kâdeyi âhir, kulun edep ve adabından dizler çökmüş sol ayak parmakları kible istikametine gelecek şekilde dikiliyken sağ ayak üzerine oturmaktır. Münâcâtın şartlarını tamamlayan bu hal, Hz. Peygamber’in huzurunda olduğu bilincinin canlı tutulmasıdır. “Ey Peygamber! Allah’ın selâmı rahmet ve bereketi senin üzerine olsun!” derken selâmın Resûlullah’a (sav) iletildiği ve ondan da kendisine daha güzel bir selâmın geldiği idrak edilir. Tahiyat, Allah ile kul arasındaki ezeli ahdin yenilenmesi ve sağlam kaleye sığınmaktır. Sonunda nefsinin, ana-babasını ve tüm müminleri duasına ortak etmek bahtiyarlıktır. Kiramen kâtibin meleklerini ve bütün inananları Allah’tan bir esenlikle selâmlamak ve seccadeden öylece kalkmak ne yüce mutluluktur.⁷⁹⁰

Gazâlî’ye göre, arife ve cuma günleri, farz namazların edâ edildiği saatler, seher vakitleri, Ramazan ayında sahur ve iftar zamanları ile yağmurun yağdığı anlar münâcât için kaçırılmayacak zamanlardır. Bu esnada kibleye yönelerek koltuk altları görünecek şekilde eller kulak hizasına kadar kaldırılıp gönülden ve gizliden gizliye Allah’a yalvarmak münasiptir. Haddini aşmamak için Hz. Peygamber’den ve sahabeden vârid olan dua

⁷⁸⁴ Müslim, “Rükû ve Secde”, 489.

⁷⁸⁵ el-Â’lâk 96/19.

⁷⁸⁶ el-Fetih 48//29.

⁷⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/459.

⁷⁸⁸ el-Bakara 2/186.

⁷⁸⁹ İzutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, 184-185.

⁷⁹⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/505.

cümleleriyle Allah'a niyaz edilmeli,⁷⁹¹ âlim ve fazıl şahsiyetlere eziyet etmeden, harama dalmadan, havf ve recâ üzere bir hayat sürdürülmelidir.⁷⁹²

Namazlarda münâcât, meşru arzu ve isteklerin karşılık bulması için fırsat kollamaktır. Namazın erkânındaki şuur ve bilinç hali ne kadar çoksa o nispette sağlıklı bir münâcât gerçekleştirilmiş olur. Miraca çıkmak ve vuslata ermek için, Hz. Peygamber'in, "Kişinin namazdan kârı, ancak akıl erdirerek kıldığı kısmı kadardır."⁷⁹³ sözüne itibar edilmelidir. Allah'ın rahmetine güvenmeyip aracı koyanlar güven sorunlu müşriklerdir. Onlar bu hâliyle suyun ağza ulaşması için avucunu açan, fakat asla suya ulaşamayan kimselere benzer.⁷⁹⁴

2.2.2.2. Miraç ve Vuslat Olarak Namaz

Sözlükte "yukarı çıkmak, yükselmek" anlamına gelen "urûç" kelimesinden türemiş miraç, merdiven gibi yukarılara çıkmaya vasıta ismi alettir. Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'dan çevresi mübarek kılınan Mescid-i Aksâ'ya geceleyin gerçekleştirilen seyahatinin akabinde göklere yükselişi ifade eder.⁷⁹⁵ Orada ümmet-i Muhammed'e verilenlerin en mühimi ruhu temizleyen, insanı kötülüklerden alıkoyup tevazu ve huzura götüren beş vakit farz kılınan namazdır.⁷⁹⁶ Kur'an'ı Kerim'de üzerinde en çok durulan namaz ibâdeti, müminin miracı kabul edilmiştir. Çünkü ilahi huzura çıkmak için en kestirme yol Allah'ı görüyormuş gibi ibâdet etmektir. Namaz kılarken kul, Allah'ı göremese de Allah kulunu çok iyi görmektedir.⁷⁹⁷

Namaz kılmak için mihraba geçildiği andan itibaren tercümansız Allah'ın huzuruna girmeye hak kazanıldığını söyleyen Gazâlî'ye göre, "veccehtü vechiye lillezî fâtırî's-semâvâtî ve'l arz"⁷⁹⁸ derken zâhirî yüz kıbleye, bâtinî yüz ise Allah Teâlâ'ya çevrilmelidir. O hâlde evde, çarşı-pazarda, alış-verişte kalmış kalple "Allah'a yöneldim!" demek, daha

⁷⁹¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/137-144.

⁷⁹² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/144.

⁷⁹³ Ebû Mansûr Şehredâr b. Şîrûye b. Şehredâr Deylemî, *Müsnedü'l-Firdevs*, thk. Said Zaglul (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 4/114.

⁷⁹⁴ er-Râ'd 13/14.

⁷⁹⁵ el-İsrâ 17/1.

⁷⁹⁶ Müslim, "İman", 279.

⁷⁹⁷ Buhârî, "İman", 6; Nesâî, "İman", 5.

⁷⁹⁸ el-En'âm 6/79.

baştan yalancılık ve hedef saptırmadır. Bu yüzden kısa bir zaman dilimine denk düşse dahi, adını yalancıya çıkarmamak için kalbin Allah'a yönelmesi şarttır.⁷⁹⁹ “Hanîfen müslimen” cümlesi, kişinin kalbinden, elinden ve dilinden herkesin selâmette olduğunu ilan etmek için söylenirken, “Mâ ene mine'l-müşrikîn” denildiğinde kalp, şirk tehlikesinin farkında olmalıdır. “Mahyâye ve memâtî lillâhi rabi'l âlemin” dedikten sonra artık kulun nefsinden arınmış ve efendisine teslim olmuş köle misali ölümü de hayatı da Allah'a ait görüp, Rabb'iyile konuşması, O'nunla oturması, O'nunla kalkması ve hayatın akışını Kur'an'a ve Sünnet'e göre ayarlaması icap eder.⁸⁰⁰

Gazâlî'ye göre namazın en başında getirilen iftitah tekbiriyle miraca ilk adım atılmış demektir. Ancak mesele Allah'ın celâl ve azameti karşısında nefsin hor ve hakir bir hâldeyken dehşete kapılmış hâlde Rabb'ini hakkıyla tazim edememenin mahcubiyetini yaşamaktır.⁸⁰¹ İşin doğrusu bu hâldeyken bile kendine güvenmemek, şeytanın şerrinden Allah'ın kalesine sığınmak için namaz içindeki yolculuğuna, “Eûzü billâhi mine's- şeytânî'r racîm” diyerek devam etmektir. Zira şeytan, insanın apaçık düşmanıdır.⁸⁰² Tek bir secdeyi terk ettiğinden dolayı lânete uğramış ve Allah'ın rahmetinden uzaklaştırılmış İblis'in kıskançlığı yüzünden musalliyi bu kutsal seferinden alıkoymaya çalışacağı muhakkaktır.⁸⁰³

Vuslat, Hak Teâlâ'nın zât ve sıfatlarının belirginleşmesiyle sağlanır. Namaz kılarken sürekli zât-ı ilâhî ile meşguliyet, zâhirî itaatle kendini gösterirken bâtında ahlâken düzelmeye sebep olur. Gazâlî bu noktada kulun “tecellî makamı” ında bulunduğunu, işlediği iyi amellerle Allah'a kavuşmanın haz ve lezzetini duyduktan sonra, ikinci olarak “heybet ve ünsiyet makamı”nın ihtiyaçtan vareste zenginliğini, üçüncüsünde “mukarrebûn makamı”nın kurbiyetini ve nihâyet “fenâ makamı” ile vuslatın gerçekleşeceğini bilmelidir. Hakk'ın bazı parıltıları görülmeye başladığında, farklı bir boyuta geçilmiş ve doğal olarak yüz ifadeleri değişmiştir.⁸⁰⁴ Gazâlî'ye göre bu makamda kul ile Allah Teâlâ arasındaki perdeler kaldırılır ve manevî huzura alınır. İki yanında melekler saf bağlar ve onunla birlikte namaz kılarak

⁷⁹⁹ el-Kehf 18/110.

⁸⁰⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/499.

⁸⁰¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/491.

⁸⁰² el-İsrâ 17/53.

⁸⁰³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/500.

⁸⁰⁴ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 20.

duasına âmin der. Orada bir münadi, “Bu kişi kime münâcât ettiğini bilseydi katiyen hiçbir tarafa meyletmezdi.” diye nida eder. Sema kapıları açılır ve Allah Teâlâ namaz kılan kuluyla iftihar eder.⁸⁰⁵

Gazâlî’ye göre Allah’a karşı saygı, itaat ve tevazuun en mükemmel ifadesi ancak secde ile karşılanır. Çünkü secde edildiğinde vücudun en tepesindeki baş, en alçak yerde ve ayaklar hizasındadır. Allah’ın huzurundayken her iki uzvun aynı düzeyde yere tazimle boyun eğmesi, tevazuun zirvesidir. Hilkat toprakla buluşmuşken baş, “Rabb’im! Seni her türlü noksan sıfatlardan tenzih ederim” sözüyle, kurbiyete mazhar olmuştur. Artık Cenâb-ı Hakk’ın işiten kulağı, tutan eli, gören gözü, yürüyen ayağı, akleden kalbi ve kelam eden dili olur. O’ndan bir şey dileyince verir, sığınma talep etse hemen onu himaye eder ve korur. Namazda ibâdetin bir nev'inden diğerine geçmekle nihâyet tam bir vuslata ve feraha kavuşulmuştur.⁸⁰⁶

Gazâlî, her yenilikte ayrı bir lezzet ve zevk vardır; bu bakımdan Allah Teâlâ, “Önemli bir işi bitirince hemen diğerine koyul”⁸⁰⁷ buyurmuştur demektedir. Sürekli aynı şeyleri yapmak, ağırlık ve usanma meydana getireceğinden namaz kıyam, kıraat, rükû, secde ve oturuşlar gibi muhtelif amellerle çeşitlendirilmiştir.⁸⁰⁸ Abdesti tastamam alınıp vakitleri gözetilerek edâ edilen namaz, kıyâmet gününde cennete girmek için açık bir burhandır. Çünkü Allah, tevhid inancına sahip olan herkese namazı farz kılmıştır. Başka türlü olsaydı, melekler namazla değil de başkasıyla görevlendirilirdi. Hâlbuki onların bir kısmı rükûda, bir kısmı secdede, bir kısmı kıyamda ve bir kısmı da tahiyyatta Allah’ı tesbih ve takdis ederler. Bu noktada namazı kasten terk edenler, Allah’tan uzaklaşmakla küfre girmiş; iman ipini çözüp dinin direğini yıkmıştır.⁸⁰⁹

Gazâlî vakitlerine, rükû ve secdelerine riâyet etmeksizin gafletle kılınan namazın kapkara kesilip Arş-ı Âlâya yükselemeyeceğini belirtir. Çünkü “Sabah, akşam kalpten yalvarıp yakararak, yüksek olmayan bir ses tonuyla Allah’ı an, sakın gafillerden olma!”⁸¹⁰

⁸⁰⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/507.

⁸⁰⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/606.

⁸⁰⁷ el-İnşirah 94/7.

⁸⁰⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/606.

⁸⁰⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/452.

⁸¹⁰ el-Âraf 7/205.

buyrulmuştur. Gafletle kılınan namazlar lisan-ı hal ile “Beni heder ettin Allah da seni heder etsin!” diye beddua eder. Bu defa namaz, eski paçavra buruşturulup sahibinin suratına çarpılır. Çünkü o bir hırsızdır; hırsızların en kötüsü ise her fırsatta namazından çalanlardır. Güzelce abdesti alınıp secde ve rükûuna riâyet edilerek vaktinde kılınan namaza gelince bu defa namaz, bembeyaz bir nur olup, huzur u ilahiye yükselir ve “Hakkımı koruyarak edâ ettiğin gibi Allah da seni korusun!” diye sahibine dua eder.⁸¹¹ Buna istinaden Gazâlî, şeklen rükû ve secdeleri aynı iki kişi arasındaki farkı yer ile gök arası mesafeye benzetir.⁸¹²

Ebu Hüreyre’den (r.a) rivâyet edilen bir hadisi naklederek, namaz kılmak gayesiyle abdestlenip evinden çıkan kimsenin attığı her adıma karşılık amel defterine namaz sevabı yazılacağını, diğer adımla bir günahın silineceğini belirten Gazâlî, bu yürüyüşleri vuslata doğru gerçekleştirilen bir yürüyüş olarak görür. Bu yüzden müezzinin kametini işitip de hareket etmeden duyarsız kalmak uygun değildir. “Kul Rabb’ine kavuşmak için bir karış yaklaştığında Rabb’i ona bir zira yaklaşacaktır. O, Rabb’ine karşı bir zira yaklaşırsa, bu defa Rabb’i ona bir kulaç yaklaşır; yürüyerek gelse, Rabb’i ona koşarak gelir.⁸¹³ Karşılıklı bu geliş-gidişler olmasa, kul Allah’a kavuşma fırsatı bulamaz ve yapayalnız kalırdı.⁸¹⁴ Onun için namazla miraç ve vuslat, ölmezden evvel ölmek sırrını günde beş vakit kalbinde diri tutup fâni, kurb-ı ev ednâ pinhân olmaktır. Hiç değilse varlığın, “iki yaydan daha yakın”⁸¹⁵ olması şeklinde ifadesini bulan yakınlığı hissedebilmek, canı canana verip her türlü esaretten azade olmaya derler.

Gazâlî’ye göre, sûfinin yolculuğunda ona yol gösteren karanlıklardan aydınlığa çıkaran nur ve vuslata kavuşturan en esaslı binek namazıdır. “Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe İmân edenler imar eder.”⁸¹⁶ âyetiyle ve Hz. Peygamber’in, hadislerinde geçen, “Biriniz namaz kıldığında, yerinden kalkmadığı müddetçe melekler ona “Yâ Rabb’i! Rahmetini bu kulun üzerine indir! Yâ Rabb’i! Bu kuluna rahmet eyle! Yâ

⁸¹¹ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî Süyûtî, *el-Câmiu’s-sagîr*, (Beyrut: Dâru’l Kutubi’l İlmiyye, 2004), 1/720.

⁸¹² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/454-455.

⁸¹³ Buhari, “Tevhid”, 50; Müslim, “Zikir”, 2; Tirmizî, “Daavât”, 142.

⁸¹⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/453.

⁸¹⁵ en-Necm 53/9.

⁸¹⁶ et-Tevbe 9/18.

Rabb’i! Bu kulunu affeyle!”⁸¹⁷ diye dua etmeleri namaz gibi namazın kılındığı yerin de önemli olduğuna işarettir. Kişi orada dünya kelamı konuşmadıkça ve mescitten çıkmadıkça meleklerin bu duası devam edecektir. Allah’a kavuşmak için vasıta mesabesinde bulunan namazı O’nun evinde kılmak edebe en uygun olandır; ev sahibinin şanına yakışan da ikramda bulunmaktır. O halde mescitlerde oturanlar, zamandan ve mekândan münezzeh Allah Teâlâ ile beraberdir. Oraları kirletmeye ve hayırdan başka bir söz söylemeye hakları olmadığı gibi hadlerine de değildir.⁸¹⁸

Namazın mescitler dışında kılınması halinde vuslat için تنها, dar, karanlık ve sessiz yerlerin seçimine özen gösterilmelidir. Çünkü gönül göze ve kulağa uyar; böyle yerlerde ibâdet daha faziletlidir. Namaza başlamadan evvel Allah’tan başka her şeyden feragat etmeli vuslata yönelik tam bir yoğunlaşma sağlanmaya çalışılmalıdır. Konuşulması gereken bir şey varsa önceden konuşulmalı, sofraya hazırda önce yemek yenilmelidir ki, namazdayken kalp dünyalık şeylerle meşgul olmasın. Sözün hülasası Allah’ın zikri gönle galip gelmezse kalp namazda değildir. Dağınık fikir ve düşünce içerisinde kılınan namazla ne miraca çıkılır ne de vuslata erilebilir. Kalp okunan duaların, âyetlerin ve çekilen tesbihâtın mana ve anlamı ile meşgul olmalı ki, kul Rabb’i ile sağlıklı bir iletişim kurabilsin.

2.2.3. Zekât ve Sadakalar

Sözlükte “artma, arıtma, iyi hâl, övgü ve bereket” anlamlarına gelen zekât, ıstılahta dinen zengin sayılan Müslümanların malından alınıp muayyen sınıflara verilmek üzere ayrılmış belli orandaki payı ifade eder.⁸¹⁹ Arapçada zekât ile sadaka her ne kadar eş anlamlara gelse de Türkçede miktarı belli olmayan ve ayırım gözetilmeksizin ihtiyaç sahiplerine verilen bağışa sadaka denilir. Çok geniş ve kapsamlı bir kavram olan sadaka, karz-ı haseni de kapsamaktadır. Bu tür sadakalar veren açısından uhrevî alan açısından dünyevî fayda içerir.⁸²⁰ Allah rızâsını kazanmanın yanında, dinî ve ahlâkî değerleri yücelten, sosyo-ekonomik hayata güç ve canlılık getiren bir özelliğe sahiptir. Zekât ve sadakalar sayesinde

⁸¹⁷ Buhârî, “Salât” 87, “Ezân” 30; Müslim, “Tahâret” 12, “Mesâcid” 272.

⁸¹⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/465.

⁸¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, “zky”, 6/65.

⁸²⁰ Şentürk-Yazıcı, *İslam İlmihali*, 292.

zengin cimrilik hastalığından ve mal hırsından kurtulurken fakir onuru incinmeden ihtiyacına kavuşur.⁸²¹

Kur'an'ı Kerim'de namazın hemen arkasından zekât verilmesi emri,⁸²² genel manada sadakanın İslâm'ın en büyük alâmetlerinden birisi olduğunu gösterir. Hadislerde de bu sıralamaya riayet edilmiş ve “İslâm dini, Allah'tan başka ma'bûd olmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve resulü olduğuna şehadet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, oruç tutmak ve imkân bulduğunda hacca gitmek şeklinde beş esas üzerine bina edilmiştir.”⁸²³ denirken namazın arkasından zekât telâffuz edilmiştir. Gazâlî, kullar arasında dönüp dolaşan sermayenin imtihan ve deneme maksatlı verildiğini bu hususta kusurlu davrananların, “Altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda harcamayanları acıklı bir azap ile müjdele!”⁸²⁴ âyetiyle mal biriktirip yığınların enselerinden vurulup alınlarından çıkan kızgın demirlerle tazip edileceği uyarısında bulunmaktadır.⁸²⁵

Allah'ın kulları üzerinde hakları olduğunu, fakat hiçbir zaman bunu hakkıyla ödemeyi başaramayacaklarını söyleyen Gazâlî'ye göre zekât, Allah'ı sevmenin bir mi'yârı ve iyi niyet göstergesidir. Allah Teâlâ, kendisini sevdiği iddiasında bulunan kullarının samimi olup/olmadıklarını mallarıyla imtihan etmiştir. Meğer insan sevdiği uğruna her şeyini feda edip harcamaktan çekinmez; öyleyse Allah'ı sevdiğini söyleyen kimse O'nun yolunda malını severek harcamaktan da geri durmayacaktır. O halde zekât samimiyet testinde tam bir burhan niteliğindedir.⁸²⁶ Mala mülke karşı hırslı ve aceleci yaratılan insan, “...kendisine bir fenalık dokunduğunda sızlanır, feryadı figan etmeye başlar. Ona imkân verildiğinde ise pinti kesilir.”⁸²⁷ âyetini göz önünde bulunduran Gazâlî, kişinin manevî dünyasıyla Rabb'i arasına giren mal ve mülkün zamanla Rabb'îyle olan ilişkilerini bozduğunu, böyle bir bedbahtlığa düşmemek için zekât ve sadakalar konusunda hassas davranılması gerektiğini belirtir.⁸²⁸

⁸²¹ Mehmet Erkal, "Zekât", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Temmuz 2020).

⁸²² el-Bakara 2/110.

⁸²³ Buhari, “İman”, 8; Müslim, “İman”, 16.

⁸²⁴ et-Tevbe 9/34.

⁸²⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/609.

⁸²⁶ Gazâlî, *el-Erba'in*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 48.

⁸²⁷ el-Meâric 70/19-21.

⁸²⁸ Gazâlî, *el-Erba'in*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 76.

Gazâlî, zekâtın verilmesindeki hikmetleri kavrayabilmek için öncelikle nefsin cimrilikten temizlemesi ve nimetler karşısında müteşekkîr olmak gerektiği düşüncesindedir. Ona göre, malının bir kısmını verip diğer kısmını tutarak cimrilik gösterenle, malının tamamını Allah yolunda infak eden Hz. Ebu Bekir misal arasında büyük fark vardır. Nitekim bazıları şeri'atın hükmünce avam tabakasına iki yüz dirhemde beş dirhem zekât düşeceğini; fakat kendi mallarının tamamını vermeleri gerektiğini söyler. Üzerlerine farz miktarı zekâtı verip bununla yetinenler mala düşkünlüklerinden fazlasını infaka hiçbir zaman gönülleri elvermezken,⁸²⁹ imanı orta derecede bulunanlar mallarının tamamını ellerinden çıkarmaya kıyamazlar; fakat maksatları servet içerisinde zevk ve sefa sürmek değildir. Yeri geldiğinde ihtiyaç fazlasını Allah yolunda harcamaktan çekinmezler.⁸³⁰

Gazâlî'nin gözünde cimrilikten kurtulmakla kul Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanmış sayılır. "Müvekkil meleklerden birinin, "Allah'ım! İnfak edene yenisini ver!" dediğini, diğerinin ise "Allah'ım! Cimrilik yapana da yokluk ver!" diye beddua etmelerini,⁸³¹ vermenin bereketine cimrilik yapıp elde tutmanın bereketsizliğine hamleden Gazâlî'ye göre Allah yolunda harcayanların durumu yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohumla benzemektedir.⁸³² Ancak bu harcamaların helâl ve temizlerinden yapılması şarttır. Haram yollardan elde edilen mallardan ve değersiz şeylerden zekât verilmesi, "Sakın ola gözünüzü yumarak alabileceğiniz değeri düşük şeyleri sadaka olarak vermeye kalkışmayın! Biliniz ki, Allah vereceğiniz sadakalardan müstağni ve hamd edilmeye daha lâyıktır."⁸³³ âyetinin gereği haramdır. Bu yüzden helalinden ve isteyerek verilen bir dirhem, şüpheli ve istemeden verilen yüz bin dirhemden evladır.⁸³⁴

Gazâlî zekâta tekabül eden malları kazanıp biriktirilen şeylerin kırı kabul etmektedir. Dolayısıyla fakirler zekât mallarını kabul etmekle haddizatında kendilerine değil zengine iyilik etmiş ve onu minnet altına sokmuştur. Bu yüzden fakirin zengine değil, zengin fakire

⁸²⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/631.

⁸³⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/621-622.

⁸³¹ Buhârî, "Zekât", 27; Müslim, "Zekât", 57.

⁸³² el-Bakara 2/261.

⁸³³ el-Bakara 2/267.

⁸³⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/632.

teşekkür etmesi gerekir.⁸³⁵ Ona göre sadakaların haksız yere başa kakılması hatalı ve yanlış bir davranıştır. Çünkü pintilik yapıp zekâtı menetmek, kişiyi kabirde zehirli akreplerin ve çingiraklı yılanların azabına terk edecektir. O halde işin doğrusu malların iyisini zekât olarak seçip fakirin yoluna bırakılması veya hissettirmeden âmâlara verilmesidir.⁸³⁶ “Muttakilerin sofrasına oturulup muttakilerin sofraya davet edilmesi gerekir.”⁸³⁷ Hadisi icabı sadakaların dünyadan yüz çevirmiş zahitlere, ahirete adanmış âlimlere, fazıl ve muttakî âbidlere verilmesi sermayenin artışına vesiledir. Bunun için seneyi devriyenin geçirilmesi beklenilmeden zekâtın mâlen ödenmesinde yarar vardır.⁸³⁸

Zekâtın sarf yerleri ile ilgili olarak doğrudan Kur’ân’ı Kerîm’i adres gösteren Gazâlî, sadakaların yoksul, düşkün, zekât toplanmasında görevli memur, kalpleri kazanılmak istenen köle, borçlu, âmil ve yolda kalmışlar olmak üzere sekiz sınıf kimseye verilmesini Allah’ın kesin buyruğu şeklinde görürken,⁸³⁹ mensubu bulunduğu mezhebin gereği zekât malının yaşanılan beldenin dışına çıkarılmasını da hoş karşılamaz.⁸⁴⁰ Sadakaları sadece mal ya da parayla sınırlamak doru değildir; yerine göre her zaman gönül ferahlatan tatlı bir söz söylemek, ihtiyacı olana fiili bir yardımda bulunmak veya hasta ziyareti gibi basit görünen küçük şeylerle de sadaka eciri elde edilebilir.⁸⁴¹ Bu bakımdan herkesin her şart ve koşulda sadaka verecek imkânı olduğu söylenilebilir.

2.2.3.1. Nefsin Tezkiyesi ve Zekât

İhya’da geçen nefisle alakalı uzunca açıklamalarından Gazâlî’nin, nefis tezkiyesine ziyadesiyle ehemmiyet verdiği gözlemlenmektedir. Nefis kelimesinin Arapça lügatlerde ve ıstılahta kullanımına dair bilgilere çalışmanın “Nefsi İlâh Edinmek” başlığı altında değinmiştik. Burada Gazâlî zaviyesinden nefsin arındırılması konusuna ve zekâtla bağlantısına temas etmek istiyoruz. Bu konuda onun sıklıkla üzerinde durduğu “Nefsini

⁸³⁵ Gazâlî, *el-Erba’in*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 48.

⁸³⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/625.

⁸³⁷ Ebû Dâvud, “Edeb”, 4832.

⁸³⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/632.

⁸³⁹ et-Tevbe 9/60.

⁸⁴⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/618-621.

⁸⁴¹ Müslim, “Vaşîyyet”, 14; Tirmizî, “Ahkâm”, 16; Buhârî, “Mezâlim”, 24.

kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.”⁸⁴² âyetinde geçen “nefs” tabiridir. Güzel ahlâkı imanın yarısı, muttakilerin meyvesi, peygamberlerin sıfatı ve siddıkların amellerinin en faziletlisi şeklinde niteleyen Gazâlî, buna karşın kötü ahlâkı öldürücü bir zehir, aklı dağıtan felâket, amellerin sevabını mahveden rezillikler ve sahibini şeytanların eline teslim eden sapkınlıklar şeklinde tavsif eder. Nefse musallat olmuş bu kötü huylar ihmale gelmeyeceğinden behemehâl tedavi edilmelidir. Aksi takdirde hastalıklar üst üste birikip katmerleşerek kronik bir hal alacaktır.⁸⁴³

Nefsin hakikatleri yansıtan bir ayna konumunda yaratıldığını, Allah’a layık bir ayna olabilmesi için kötü ahlaktan ve sıfatlardan arındırılması gerektiğini belirten Gazâlî, bu ameliyeyi nefsin tezkiyesi şeklinde tanımlamaktadır.⁸⁴⁴ Ona göre varlığı itibariyle Allah’a, mahiyeti itibariyle insana ait nefsi gözleri bağlanıp karanlık bir odaya konulan ve zaman içerisinde vahşi tabiatını terkle sahibi arasında dostluk peyda edilen şahin kuşuna benzer.⁸⁴⁵ Bir başka açıdan nefis ev halkından sevimli bir hırsıza bezer ki, böyle bir hırsızla mücadele hayli zordur. Çünkü insan tabiatı sevdiğine karşı kördür ve ayıplarını görmezden gelir. Nefis denilen at ile takvâ ve verâ geminin vurulmasıyla başa çıkılabilir.⁸⁴⁶

“Babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, soylarınız, kazandığınız mallar, kaybolmasından korktuğunuz ticaret ve hoşunuza giden meskenler size Allah ve Resul’ünden, O’nun yolunda cihad etmekten daha sevimli ise Allah’ın azabı gelinceye kadar bekleyin! Allah fasıklar topluluğunu asla hidâyete erdirmez”⁸⁴⁷ âyetini Allah’a kurbiyetin sınırlarını belirlemede önemli bir kanıt gören Gazâlî, nefsinde Allah ve Resul’ün sevgisinden daha sevimli bir şey bulunan kimselerin hastalık taşıdığına hükmeder. Ona göre halkın dünya sevgisine bel bağlayarak zâhirlerini ibâdetle bâtınlarını âdet ve gösterişle süslemeleri veba alâmetidir. Ateşin suyla söndürülmesi gibi, virüslü nefsin öfkesi sabırla, kibri tevazuuyla, cimriliği ise gönül zenginliğiyle tedavi edilmelidir.⁸⁴⁸

⁸⁴² eş-Şems 91/9-10.

⁸⁴³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/595.

⁸⁴⁴ Gazâlî, *Mizânü’l-‘amel*, 218-219.

⁸⁴⁵ Gazâlî, *Nefis Terbiyesi*, çev. Osman Yolcuoğlu, 74.

⁸⁴⁶ Gazâlî, *Ravzatü’l-tâlibîn*, 67-68.

⁸⁴⁷ et-Tevbe 9/24.

⁸⁴⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/623.

Gazâlî, nefsin hastalıklarından kurtulmak için evvela teşhis konup sonra tedavi edilmesi taraftarıdır. Ona göre insanlar nefisleri itibarıyla dört sınıfa ayrılmaktadır. İlki iyiyi kötünden henüz ayırt edemeyen çocuklar ve saf yürekli olanlardır. Kendilerine kötü ahlâkı bildirip terk etme yollarını gösterecek usta bir öğreticiye gereksinimleri vardır. İkincisi kötü yollara düşmemiş ve sapık inanışlara yeltenmemiş; fakat şehvet ve gazabı huy edinmiş kimselerdir. Kötü huylarına tâbi olmanın zararını bilir; fakat alışkanlıklarından vazgeçmezler. Sahavet, cömertlik ve diğer kâmlık gibi güzel ahlâkla donatıldıklarında fesada uğramaktan kurtulurlar. Üçüncüsü kötü ahlâka müptelâ; fakat bunun ne kadar zararlı olduğunu bilmeyenlerdir. Amelleri süslü görüldüğünden çok azı müstesna ıslah edilmeleri mümkün değildir. Dördüncüsü de kötülükleriyle iftihar edenlerdir ki, “Şöyle adam öldürmüş, şunlarla içki içmiş, kumar oynamıştık...” diye yaptıkları rezillikleri böbürlenerek halka anlatanlardır. Allah’ın feyzi gelmeden bu gibilere laf kâr etmez; haklarında söylenebilecek söz yoktur.⁸⁴⁹

Nefis tezkiyesi ile alakalı dört farklı nefisten bahseden Gazâlî, gazap ve şehvetle hareket eden nefsi, nefis-i emmâre; şehvetlere karşı direnmeye çalışan ve kendini yeren fakat mağlubiyetten bir türlü kurtulamayan nefsi, nefis-i levvâme şeklinde tanımlar.⁸⁵⁰ Bunun bir üst makamında ilham ve keşfe haiz “nefis-i mülheme” sahipleri bulunur. “Ey huzura eren nefis! Sen Allah’tan râzı, Allah da senden râzı olarak Rabb’ine dön”⁸⁵¹ hitabına muhatap “nefis-i mutmainne” makamına çıkabilmek için en azından nefis-i emareden kurtulup bir üst sınıfa adım atılmalı ki,⁸⁵² gönül aynası kalp cilalansın ve nefsin melanetlerine mâni olunsun.⁸⁵³ Burada izlenecek yol itidalli davranıp israfa kaçmamaktır. Çünkü israf da cimrilik de yasaklanmış, bu ikisi arasında bir yol tutulması emredilmiştir. Sahibi bulunduğumuz varlıklar bize ilâhî bir iradenin tecellisi sonucu imtihan için verildiği unutulmamalıdır.⁸⁵⁴

Gazâlî’ye göre malda mevcut maddî kirler nasıl suyla yıkanır tertemiz hale gelirse, nefislerdeki manevî is-pas da zekâtların hesaplanıp hak sahiplerine verilmesiyle sağlanır.

⁸⁴⁹ Gazâlî, *Nefis Terbiyesi*, çev. Osman Yolcuoğlu, 53-55.

⁸⁵⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/510.

⁸⁵¹ el-Fecr 89/27-28.

⁸⁵² Gazâlî, *Nefis Terbiyesi*, çev. Osman Yolcuoğlu, 52.

⁸⁵³ Gazâlî, *Nefis Terbiyesi*, çev. Osman Yolcuoğlu, 60-61.

⁸⁵⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/613-614.

Peygamberler ve ehl-i Beytinin zekât verirken zekât kabul etmemeleri onların şerefine halkın malının kirinden korunmuş; ihtiyaçtan vareste olmalarından kaynaklanmaktadır. Mal-mülk nimetinin şükrü, ihtiyaç sahiplerine zekât ve sadakalar dağıtmak suretiyle eda edilir. Ta ki, ibâdetler manasız ve hakikatsiz bir şekil ve gösterişten ibaret kalmasın.⁸⁵⁵ “Ey imân edenler! Allah’a ve ahiret gününe iman etmediği halde gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın.”⁸⁵⁶ âyetine dayanarak Gazâlî, nefsin tezkiye edip ibâdetlerinin zayi olmamasını isteyenlerin şu yedi vazifeye dikkat etmeleri gerektiği tavsiyesinde bulunur:

- 1- Zekât vermede acele etmelidir; çünkü ibâdet isteğini artırmak, fakirlerin kalbine sevinç yerleştirmek ve zamanın tehlikelerinden emin olmak gibi üç faydası vardır.
- 2- Vaktin gözetilip zekâtın sevabını artırmak için Muharrem, Ramazan veya Zilhicce ayları gözetilmelidir; bu aylarda işlenen amelin ecrinin çoğalması gibi kazançlar vardır. Zira “Kur’ân’ı Kerîm Kadir gecesinde indirilmiş ve bu gece bin aydan daha hayırlı sayılmıştır.”⁸⁵⁷
- 3- Kalabalıklar arasında ve olur-olmaz yerlerde zekât verilmemeli zekât alanları teşhir edecek tutum ve davranışlardan kaçınılmalıdır.
- 4- Kişi gönlünü ucub ve riyadan temizlemişse zekâtını açıktan vermelidir. Zira bu gibilerin nezdinde halkın övgüsü de yergisi de birdir; yapıları Allah’ın bilmesi yeterlidir.
- 5- Servetten ayrılmanın verdiği acıyla ve kızgınlıkla fakir azarlamamalı, zekât başa kakılmamalıdır; çünkü izzet-i nefsin korunması esastır.
- 6- Ashâb-ı Kirâmın zekât verdikleri fakir-fukaralardan duydukları dua cümlelerini dahi aynen iade ettikleri göz önüne alınarak verilen zekâttan herhangi bir karşılık beklenmemelidir.
- 7- Verilecek zekât malın en hayırlısından ve en güzelinden verilmelidir; çünkü içine kuşku düşürecek şeylerle Allah Teâlâ’ya kurbiyet mümkün değildir.

⁸⁵⁵ Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Kimyâ-yı saâdet*, çev. Alettin Sağlam (İstanbul: Sağlam Yayınları, 2014), 115.

⁸⁵⁶ el-Bakara 2/264.

⁸⁵⁷ el-Kadr 97/1-3.

- 8- Zekât verileceklerini salih, âlim, zühd ve takvâ sahibi kimselerden seçilmelerine özen gösterilmelidir. Sadaka alanlar da ihtiyacını gizli tutmalı, fakirliğe sabır ve tahammül göstermelidir.⁸⁵⁸

Cenâb-ı Hak, “Sadakalarınızı Allah yoluna adanmış, seyahat ve ticarete imkân bulamayan yoksullara veriniz. Onlar yoksulluklarını gizli tuttıkları için dışardan zengin zannedilir; çünkü insanlara asla el açmazlar. Fakat sen kendilerini simalarından tanırsın.”⁸⁵⁹ buyurmuştur. Zekât alacaklar bilmeli ki, Allah kullarını mala muhtaç yaratmıştır; bu yüzden ihtiyacı kadar almalı, fazlasına tamah etmemelidir. Zengini vasıta görüp asıl Allah’a şükretmeli, zalimlerin malından hiçbir şey almamalıdır.⁸⁶⁰ Zekât hem veren hem de alan açısından nefis-i ıslahtır. Mala-mülke düşkünlüğüyle Firavun’a benzeyen nefisle başa çıkmak için “Göklerin de yerin de mülkü Allah'ındır; dönüş yine O'na olacaktır.”⁸⁶¹ gerçeği unutulmamalıdır.

2.2.3.2. Mafsalların Zekâtı

İslâm'da farz ve vaciplerin dışında kapsamı oldukça geniş tutulmuş sadaka anlayışı hâkimdir. Hz. Peygamber'in, “İçinde güneş doğan her gün ve her bir mafsâl için sadaka gerekir. İki kişi arasında adâletle hükmetmek; hayvanına binmek isteyen veya eşyasını ona yüklemekle meşgul olana yardım etmek; namaza giderken atılan adımlar, gelip geçene sıkıntı veren şeyleri kaldırmak sadakadır.”⁸⁶² “İyiliği emretmek kötülükten menetmek,”⁸⁶³ Allah'ı hamd ile senâ etmek de sadakadır.”⁸⁶⁴ sözleri sadakaların çokluğuna ve çeşitlerine misaldir. Nefsin cimriliğinden kurtulmak ve kurtuluşa ermek için verilecek sadakaların yaşam kalitesinin artırılmasında önemli bir payı vardır.⁸⁶⁵

⁸⁵⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/621-633.

⁸⁵⁹ el-Bakara 2/273.

⁸⁶⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/633-636.

⁸⁶¹ En-Nûr 24/42.

⁸⁶² Buhârî, “Sulh”, 11; Müslim, “Zekât”, 56; Ebû Dâvud, “Edeb”, 160.

⁸⁶³ Tirmizî, “Birr”, 36.

⁸⁶⁴ Müslim, “Müsâfirûn”, 84.

⁸⁶⁵ Buhârî, “İman”, 39; Müslim, “Birr”, 52.

“Günahın arkasından işlenen sekiz sâlih amelle af kapıları açılır. Bu amellerin dördü kalple dördü de azalarla işlenir. Kul günahlarına tevbe edip af diler, Allah’ın azabından korkarak rızâsı için iki rekât namaz kılar da ardından yetmiş kere “estağfurullah” yüz defa “sübânallâhilâzîm ve bihâmdihî” der ve hamd ile tespihte bulunduktan sonra sadakalar dağıtıp, bir gün oruç tutsa kula kâfidir.”⁸⁶⁶ hadisini Gazâlî, zekât sayesinde organlarının hastalanmaktan muhafaza olacağı, kalbin ilim ve amel macunuyla tedavi edilerek cimrilikten kurtulacağına hamleder.⁸⁶⁷ Ona göre, insan vücudundaki kemik ve kasların tamamı mafsalların karşılığıdır. Nefsin şehvetine yenik düşmemek için mafsalların sadakalarla güçlendirilmeleri gerekir.⁸⁶⁸

Gazâlî, kulların malları üzerinde Allah Teâlâ’nın hakkı olduğu gibi, bedenleri üzerinde de hakkı bulunduğu görüşündedir. Mal nimetinin şükrüne karşılık malî ibâdetler, beden nimetinin şükrüne karşılık bedenî ibâdetleri yerine getirilmeli; dara düşmüş din kardeşinin perişan vaziyetine, gözler ve kulaklar kapatılmamalıdır.⁸⁶⁹ İnsanlar mideleri, tenasül uzuvları, gözleri ve dilleri vasıtasıyla günah işler. Mideyi helal kazançla,⁸⁷⁰ cinsel organlar nikâhla,⁸⁷¹ göz ferasetle korunmalıdır.⁸⁷² Elin zekâtı vermek, ayağınki muhtaçların elinden tutup hakka götürmek, dilinki iyiliği emretmek kötülükten nehyetmek, kulağınki ise her duyduğunun peşine düşmemek ve haksızlık karşısında tıkamamaktır.⁸⁷³ Hakkında bilgi sahibi olmadan bir şeyin ardınca gitmek haramdır; kulak, göz ve kalp hepsi sorumludur.⁸⁷⁴

Gazâlî, “Nefsini hesaba çekip ahiret için çalışan akıllı insandır.”⁸⁷⁵ hadisinden ve “Ey iman edenler! Allah’tan sakının ve her nefis yarın için ne hazırladığına baksın!”⁸⁷⁶ âyetinden hareketle nefis muhasebesinin gerekliliği olduğunu, bunun için. gözler, kulaklar, eller, ayaklar, ağız, burun ve mide şeklinde yedi azaya yaptırılması gereken tavsiyelerde bulunur.

⁸⁶⁶ Tirmizî, “Deavat”, 3434.

⁸⁶⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/623.

⁸⁶⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 5/91-92.

⁸⁶⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/623.

⁸⁷⁰ Tirmizî, “Zühd”, 47.

⁸⁷¹ el-İsrâ 37/32.

⁸⁷² en-Nûr 30/24.

⁸⁷³ et-Tevbe 9/71.

⁸⁷⁴ el-İsrâ 37/17.

⁸⁷⁵ Tirmizî, “Kıyame”, 25.

⁸⁷⁶ el-Haşr 59/18.

Bu azalardan her biri günah işlemeye elverişli olması hasebiyle mafsalların zekâtını verme işine bu uzuvların haramlardan korunmasıyla başlar.⁸⁷⁷ Ona göre nefsin tebaası ve hizmetçileri konumundaki bu organlardan göz, mahreme nazardan çekinmeli ve Allah'ın kitabını mütalaa edip etrafındaki varlıklara ibretle bakmalıdır. Gıybetten yalandan koğuculuktan, nefsini temize çıkarmaktan ve beddua etmekten dil korunmalı; zikir, nasihat, talim ve taallüm maksadıyla irşat yolu benimsenmelidir. Çünkü tabiatı gereği nefis ibâdete serkeş, kulluğa karşı isyankârdır. Bu yüzde “Sen öğüt verip hatırlat! Hatırlatmalar müminlere fayda verecektir.”⁸⁷⁸ buyrulmuştur. Helal dahi olsa mideyi abur-cuburla doldurup oburluktan sakınılmalı diğer organlar da işlevlerine göre tedip edilip yararlı işlere sevk edilmeli ki, cennete layık hale gelebilsin.⁸⁷⁹

Gazâlî, kulu Allah Teâlâ'ya yaklaştıran şeylerin başında farzları gösterir. Ona göre farzları yerine getirip nafilelerle Allah'a yaklaştırmaya çalışmak muhabbetullah vesiledir. Allah kulunu bir defa sevince onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı, aklettiği kalbi, konuştuğu dili olur. O'ndan bir şey isteyince talebi derhâl yerine getirilir; sığınma talep ettiğinde onu himayesine alır ve korur.⁸⁸⁰ Artık istikamet üzere kalmak için kalbi zikirden uzaklaştırmadan azalarla sâlih ameller işlemeye masivayı terke gayrettir.⁸⁸¹ Aslı itibarıyla temiz olan uzuvlar işlenen günahlar yüzünden kirlenmektedir. Doğal hallerine döndürmek için Allah'ın hoşnutluğuna erdirecek amellerle dizginlenmeli ve ıslah edilmeleri hususunda uzuvlara yardımcı olunmalıdır. Bunda en müessir etken bilgidir; onu ehline vermekten imtina etmek haramdır.

2.2.3.3. İlmin Zekâtı

Sözlükte “bir şeyin hakikatini kavrayıp idrak etmek ve mahiyetine vakıf olmak” anlamına gelen ilim, fizik âlemine ve ötesine ait tüm nesnel veya ruhî hadiseleri detaylarıyla Allah'ın bilmesi demektir.⁸⁸² Kur'ân'ı Kerîm'de, “Allah göklerde ve yerde bulunan her şeyi,

⁸⁷⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/200.

⁸⁷⁸ ez-Zâriyât 51/55.

⁸⁷⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 6/200.

⁸⁸⁰ Buhârî, “Rikâk”, 38.

⁸⁸¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/625.

⁸⁸² Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, “alm”, 446.

gizlediklerinizi, açığa vurduklarınızı,⁸⁸³ yere gireni, yerden çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni hakkıyla bilendir.”⁸⁸⁴ “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”⁸⁸⁵ buyurulmak suretiyle bilenler ayrı tutulmuş, ilmin çoğalması için bilenlerin bilmeyenlere öğretmesini teşvik edilmiştir.⁸⁸⁶

Gazâlî'nin naklettiğine göre bir gün Hz. Peygamber evinden çıkıp mescide gelir ve toplanmış iki grup görür. O gruplardan biri dua ve zikirle meşgulken, diğeri birbirlerine ilim öğretmeye çalışmaktadır. Önce zikir halindekilere yönelir ve “Bunlar Allah'tan isterler; ancak Allah Teâlâ dilerse verir, dilemezse vermez.” buyurduktan sonra halkı eğitip ilim öğretmeye çalışanlara katılarak aralarına oturur ve “Zaten ben de sizlere muallim olarak gönderildim.” buyurur.⁸⁸⁷ Onun yanında ilmin ve âlimin değeri üzerine yağmur yağan toprakla açıklanmıştır. Onlardan en faziletlisi hidâyet ehlinden olup ilmi öğrenen ve öğretendir. Başkaldırıp ilme kulak asmayanlar, Allah'ın gönderdiği hidâyeti kabul etmeyendir.⁸⁸⁸ Allah'ın âlimler vasıtasıyla bir kişiyi hidâyete kavuşturması, kırmızı develerin sahibi olmaktan daha hayırlıdır.⁸⁸⁹

Gazâlî, ilim öğretmenin sadakaların en efdali ve Allah'a yaklaştıran ibâdetlerin en güzeli olduğunu belirtir. Ona göre ilim, yalnız kaldığında âlimin en yakın arkadaşı, تنها yollarda güvenilir yoldaşı, dininde delil, darlıkta sabır, dost meydanında vezir, yabanda destek ve cennete giden yoldaki işaretlerdir. Milletler ilim sayesinde yükseltir ve başka milletlere önderlik eder. Melekler onlarla arkadaşlık yapmak için can atmakta ve kanatlarıyla onları okşamaktadır. Denizlerdeki balıklara, karadaki yabanî ve evcil hayvanlar, yaş-kuru ne varsa hepsi âlimler için af dilemektedir.⁸⁹⁰ Çünkü peygamberliğe en yakın derecelerin başında ilim ve cihat ehli gelmektedir. Âlimlerin bu kadar değerli olmaları halkı resullerin

⁸⁸³ et-Teğâbun 64/4.

⁸⁸⁴ es-Sebe' 34/2.

⁸⁸⁵ ez-Zümer 11/9.

⁸⁸⁶ et-Tevbe 9/122.

⁸⁸⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/144-145.

⁸⁸⁸ Buhârî, “İlim”, 20; Müslim, “Fezâil”, 15.

⁸⁸⁹ Buhârî, “Fezâilü'l Ashâb”, 9, “Meğâzî”, 38; Müslim, “Fezâilü's Sahâbe”, 34.

⁸⁹⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/147.

getirdiği ilâhî nizama çağrılmalarındandır. Bu nizam yalnız kılıçlarla değil ilimle birlikte kurulabilir. Öyleyse zekâtının verilmesine maldan daha çok layıktır.⁸⁹¹

Feth el-Mûsılî'nin arkadaşlarına, yeme ve içmeden menedilen hasta, ölüme terk edilmiş değil midir?" diye sorduğunu. Onların da: "Elbette öyledir" demeleri üzerine: "İşte kalp de böyledir; eğer kalp, hikmetten ve ilimden üç gün menedilirse ölür" sözünü nakleden Gazâlî, ilim gerçeğini yitirenlerin akıl hastası olduklarını iddia eder ve der ki:

"Dünya sevgisi ve alakasıyla zamanlarını geçirip boş şeylerle meşgul kimseler, aşırı korkudan yaraların acısını duyulmayanlar gibi duyularını işlevsiz hâle getirmekte ve farkına varamamaktadır. Ölüm gelip çattığında helâkin farkına varılır; ama iş işten geçmiştir.⁸⁹² Onun için ilim kalpleri körlükten kurtaran üstün bir nimet, gözleri zulmetten nûra kavuşturan enerji kaynağıdır. Takvâ, sıla-i rahim, haram ve helâl duyarlılığı gibi daha pek çok meziyet ilimle elde edilir. İlim âmir, amel ise onun izinden gitmek zorunda kalan memurdur."⁸⁹³

Gazâlî'ye göre, zekâtı verilen malın bereketlenip artması gibi, ilim de paylaşıldıkça artar ve çoğalır. İlmin yayılmasına ve öğretilmesine katkı sağlamak, insanların birbirleri üzerindeki haklarının ilkidir.⁸⁹⁴ Çünkü zâtı itibariyle rağbet gören gayrinden dolayı rağbet görenden daha şerefli. Altın ve gümüş bizatihi insanların alış-veriş ihtiyaçlarını gidermelerinde vasıtayken, ilim sahibini dünya ve ahiret saadetine ulaştırması, kurbiyet makamına çıkarması bakımından hem zâtı hem de gayri itibariyle değerlidir. O hâlde âlimin cimrilik edip ilmini gizlemesi, nefsinin ve başkalarını bu faziletten mahrum bırakması kabul edilemez.⁸⁹⁵ Hem ilmin zekâtı malın zekâtı gibi kırkta bir yirmide bir onda bir de değildir. Âlimler ilimlerinin yüzde yüzünü layığına zekât olarak vermekle mükelleftir.

Allah Teâlâ çok kazanıp hasat yapan herkesin malının artması için zekât vermesini münasip görmüştür. Âlim ilmini saklamayıp başkalarına aktardıkça kendisinin ve anlattıklarının ilmi çoğalacaktır. Hikmetli ve değerli bilgiler müminin yitik malıdır; onu

⁸⁹¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/128.

⁸⁹² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/126.

⁸⁹³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/148.

⁸⁹⁴ el-Bakara 2/283.

⁸⁹⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 3/510.

herkesten ve her şeyden daha çok almaya hak sahibidir.⁸⁹⁶ Allah'ın kemâl sıfatı, meleklerin ve peygamberlerin süsü, insanların şerefi mesabesindeki ilim, hayra çağırmaya ve kurtuluşa vesiledir. İyilik nimetlerin, hastalık bedeninin, bağışlamak zaferin, öğretmek ise ilmin zekâtıdır; hakkı verilen her şey güvence altındadır. Sadakaların sahibi lehine üç türlü yararı vardır; bunlardan biri kalpte tasdik edilmiş kelimeyi şehadet, ikincisi mala karşı haris ve pinti davranmamak, üçüncüsü ise her nimete kendi cinsinden şükretmenin sevabıdır.⁸⁹⁷

Gazâlî'ye göre öğretilmesi gerekenlerin başında farz, vâcip, sünnet, mendup mubah, mekruh ve haramlar gelmektedir. Taharet, namaz, zekât, oruç ve hac gibi zâhirî ibâdetlerin öğrenilmesiyle zâhirî günahlardan; mala düşkünlük, gurur, kibir ve kendini üstün görmek gibi hastalıkların öğrenilmesiyle de bâtinî günahlardan korunmak mümkündür. İlim tahsil etmeye kalkışan kimsenin dünyaya bel bağlaması kendi elleriyle ayaklarına pranga vurmasına benzer. Ayaklar ancak bu prangalardan kurtulduğu vakit nefisler ilm-i ledün ile istikrara kavuşur.⁸⁹⁸ Şeri'at dilinde ilim bedeninin ibâdeti, tasavvuf dilinde nefsin ibâdetidir. İlim tahsil edip onu başkalarına öğretmekten maksat riyaset, mal-mülk edinme, cahillere karşı övünme ve gösteriş vasıtası edinmek değildir.

O halde öğrenilen ve öğretilen her ilimle nefsin kemale erdirilmene bakılmalıdır. İlimlerin en şereflişi kuşkusuz Allah Teâlâ'nın isimlerini, sıfatlarını ve fiillerini öğreten ilimdir. Çünkü insanın kemali bunların tahsiline bağlıdır. Binaenaleyh insanın eşref-i mahlûkat mertebesine yükselmek için bu ilimlerle meşguliyet gereklidir. Kişi ilim sıfatını kaybedip çaba ve gayretini dünyevî zevk ve lezzetlere, nefsanî arzu ve isteklere hasrettiğinde hayvanlardan bir farkı kalmaz; insanı hayvandan ayıran en önemli özellik marifettir.

2.2.4. Oruç

Arapça “savm ve sıyâm”, Farsça “rûze”, Türkçe “oruç” denilen bu kavram “bir şeyden uzak durmak, bir şeye karşı kendini tutmak” anlamına gelmektedir. İstılahta tan

⁸⁹⁶Tirmizî, “İlim”, 19; İbni Mâce, “Zühd”, 17.

⁸⁹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/622-623.

⁸⁹⁸ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *er-Risâletü'l-ledünniyye, Mecmûatü Resâilî'l-İmami'l-Gazâlî içinde* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006h), 72.

yerinin ağarmasından güneşin batışına kadar geçen vakitler arasında şer'i ölçülerle belirlenmiş oruç ibâdetini yerine getirmeye niyet edip yeme, içme ve cinsel ilişkiden uzak durmaktır.⁸⁹⁹ Ramazan ayında hastalık ve yolculuk gibi özel durumlar müstesna, müminlerden ara vermeden tutmaları istenilen oruç, namaz ve zekât gibi farzdır. Kasten veya isteyerek bozulması hâlinde kazası ve kefareti gerekir. Ramazan ayı dışında kalan günlerde Allah'a yaklaşmak maksadıyla tutulan oruçların tamamı nafîle hükmündedir; bozulmaları hâlinde sadece kazası yeterlidir.⁹⁰⁰

“Ey iman edenler! Sizden öncekilere sayılı günlerde oruç farz kılındığı gibi sakınasınız diye size de farz kılınmıştır. İçinizden hasta veya yolcu olup da oruç tutamayanlar, iftar ettikleri günler sayısınca başka günlerde oruçlarını kaza ederler. Tamamen zorlananların bir yoksula günlük yiyeceği kadar fidye vermeleri yeterlidir. Bununla birlikte gönlünden koparak iyilik yapanın bu ameli kendisi içindir. Lakin oruç tutmanız daha çok hayrınızadır.”⁹⁰¹ âyeti sadece ümmet-i Muhammed'e değil diğer ümmetlere de orucun farz kılındığını gösterir. İnsanlara yol gösterici ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak kendisinde Kur'ân'ın indirildiği Ramazan ayı, elbette oruç tutmaya diğer aylardan layıktır.⁹⁰²

Hadislerde oruç, sabra ve imanın yarısına tekabül etmektedir.⁹⁰³ Sabredenlere hadsiz ve hesapsız bir ecir verileceği,⁹⁰⁴ Ramazan ayında cennetin kapılarının açılıp cehennemîn kapılarının kapanacağı ve azgın şeytanlar zincire vurulacağı haber verilmektedir.⁹⁰⁵ Böylelikle insanın en büyük düşmanı şeytana⁹⁰⁶ karşı silahlanılmış ve önemli mevziler elde edilmiştir. Günahlara karşı kalkan vazifesi gören oruç, kötü söz söylememeyi kavgacı ve

⁸⁹⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, "svm", 380.

⁹⁰⁰ Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 534; Şentürk-Yazıcı, *İslam İlmihali*, 276.

⁹⁰¹ el-Bakara 2/183.

⁹⁰² el-Bakara 2/185.

⁹⁰³ Tirmizî, “Daavât”, 3519.

⁹⁰⁴ ez-Zümer 39/10.

⁹⁰⁵ Nesâî, “Sıyâm”, 5.

⁹⁰⁶ Yâsîn 36/60.

hırçın tavırlar sergilemeyi yasaklar. Oruç dışındaki ameller insanın kendisi içinken oruç ibâdeti Allah içindir; mükâfatını da yalnız O verecektir.⁹⁰⁷

Gazâlî'ye göre, insanı beşer statüsüne taşıyan ve diğer canlılardan farklı kılan en temel özellik, oruçtur. Haramdan ve günaha dalmaktan sakınanlar, yiyip-içtikleri hâlde oruçlu sayılırken aç kaldıkları hâlde nefsine hâkim olamayanlar oruçlu kabul edilmemektedir. Onlar su kullanmaksızın kuru kuruya uzuvlarını üç kere mesh ederek abdest aldığını zannedenlere benzemektedir.⁹⁰⁸ Hikmetini kavrayamadıktan sonra yemek-içmekten ve cinsi münasebetten kaçınarak oruç tutulmaz. Dolayısıyla evvela nefsinin ve şehvetinin esaretinden kurtulmaya niyet edilmeli, ardından oruca başlanmalıdır. Aksi takdirde nefsin fenalığından ve cefasından kurtulmak mümkün değildir.⁹⁰⁹

Gazâlî, orucun iki büyük özelliğine dikkat çeker; birisi gizli olması riyâ karışması ihtimalinin düşüklüğü, diğeri ise Allah'ın düşmanlarını kahretmesidir. Ona göre şeytan, insanın hayvanî vasıfları gereği yeme, içme ve şehvetle nefsini tahrik ederken açlık ve susuzlukla elindeki bu kozu kaybettirmekte ve dolaştığı damarlar tıkanmaktadır.⁹¹⁰ Oruç, Allah Teâlâ'nın samadiyet vasfının kulları üzerindeki tecellisidir. İnsanın yemek-içmek ve şehvetten kaçınması Allah'a dayandığının ve güvendiğinin pratiğe yansımasıdır. Bu itibarla oruçluya lütuf olarak keşf, keramet, mârifet ve müşâhede gibi ilimler verilir.⁹¹¹ Gazâlî oruçtan gerekli faydanın temini için sahurda ve iftarda yeme, içme ve uyku ihtiyacını aşırıya kaçmadan gidermesi gerektiği görüşündedir; ya değilse gün boyu oruçluydum diyerek iki öğünlük yemeği bir öğünde yemek yanlışır. Nefsi beslerken şeytanı kahretmek mümkün değildir; midesini tıka basa dolduran kimse, orucun kazanımlarından mahrum kalır, onu tamamen boş bırakan da vücudun direncini azaltacağından hastalıklara davetiye çıkarır.⁹¹²

Ona göre oruçlunun hâli, ipek böceğinin kozasından kurtulup kelebek olmasına benzer. Hemmini Allah Teâlâ'dan başka her şeyden esirgeyen mümin, lüzumsuz ağırlıklarından kurtularak özgül ağırlığına; nefsin arzularına karşı esaslı bir duruş

⁹⁰⁷ Buhârî, "Savm", 9; Müslim, "Sıyâm", 163.

⁹⁰⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/672.

⁹⁰⁹ Gazâlî, *Minhâcû'l âbidîn*, 53.

⁹¹⁰ Gazâlî, *el-Erba'în*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 52.

⁹¹¹ Gazâlî, *Ravzatü't-tâlibîn*, 7.

⁹¹² Gazâlî, *el-Erba'în*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 75.

sergilemekle de vaat edilen mükâfata kavuşmaktadır.⁹¹³ Diğer ibâdetlerde olduğu gibi oruç ibâdetinde de beşerî nefis ön plana çıkarılmakta ve hayvanî nefse muhalefetle kısmen tenzihîyyet ve samedâniyyet sıfatları elde edilmektedir. Maddiyata mukavemet gösterip nefisini hapsolmaktan kurtarmak, insanı kurbiyete ve vuslata erdirecektir. Dolayısıyla tasavvufta nefisle yapılan mücadelede başarının sırrı oruç ibâdetine bağlanır.⁹¹⁴ Bu anlamda oruç gayb ile ilintili görünmezlik içeren gizli bir ibâdet olduğundan diğer ibâdetlerden apayrı bir konumdadır.

2.2.4.1. Müşâhede Olarak Oruç

Sözlükte “görmek, temaşa etmek ve seyretmek” anlamına gelen müşâhede, tasavvufta Hak Teâlâ’nın gönüllerde hazır bulunması, tecellî etmesi ve hakka’l-yakîn hal demektir. Hükmünü her şeye geçiren ve her şeyden haberdar olan Allah’ı tanıyıp bilmekle ağıyardan arınan kalp, ilahi sırları müşâhede makamında hikmetleri keşfetmeye başlar. Bu gayet latîf bir hal olup marifetin saflığı ve yakîn bilgisinin çokluğu ölçüsünde tecelli eder. Müşâhede makamında kul “Sanki Rabb’imin arşını görüyor gibiyim. Melekûtta olup-biteni şuhûd âlemindeki şeyleri seyrederek gibiyim.” demeye başlar. Bu hal Allah Teâlâ’ya kurbiyetin letâîfleri ve kalbinin hakikatlere açılması sonucunda belirmiştir. Gaflet zail olmuş, kalbine gaibin hikmetleri dolmuştur.⁹¹⁵

Hz. Peygamber “Allah’a yemin ederim ki, oruçlunun ağız kokusu Allah katında misk kokusundan daha güzeldir. Oruçlunun rahatlayacağı iki sevinç vardır; birisi, iftar ettiği zaman, diğeri de orucun sevabıyla Rabb’ine kavuştuğu andır.”⁹¹⁶ buyurmakla ilk sevincin vücudun ihtiyacı olan yiyecek ve içeceklerle kavuşma vaktini, ikinci sevinçle de Allah’a kavuşma anını resmetmektedir. İslâm dininde orucun başlangıç ve bitiriliş vakitleri usulüne uygun tevkifi kural ve kaidelerle belirlenmiş olup, “Fecirden siyah ip beyaz ipten sizin için ayırt edilir hale gelinceye kadar yiyiniz, içiniz, sonra da akşama kadar orucu tam tutunuz.”⁹¹⁷

⁹¹³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/663-664.

⁹¹⁴ Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el- Gazâlî, *Medhalü’s-sülûk ilâ menâzili’l-mülûk*, thk. Muhammed Riyad Mâlih (Dimeşk: Mektebetü’l-Evzâî, 1385), 56.

⁹¹⁵ İbn Fûrek, *el-İbâne an turuki’l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*, 245.

⁹¹⁶ Buhârî, “Savm”, 14.

⁹¹⁷ el-Bakara 2/187.

âyeti sahura kalkmanın dinen teşvik edildiğini akşama kadar oruç tutulmasının ise farz kılındığını göstermektedir.⁹¹⁸

Hız. Peygamber'in uygulamasından vaktinde iftar edilmesi sahurda ise geciktirilmesi tavsiye edilir.⁹¹⁹ Bu vakitlerde bereket olduğu,⁹²⁰ kulun sahura kalktığı ve iftarını açtığı anda reddedilmeyen bir duası bulunduğu,⁹²¹ kime de iftar ettirilirse oruçlunun sevabından hiçbir eksiltme yapılmaksızın onun sevabı kadar sevap yazılacağı belirtilmiştir.⁹²² Ancak orucun sahih olabilmesi için ubûdiyyet vazifesiyle memur kulun neyle sahura niyet ettiğine ve nasıl iftar edeceğine dikkat etmesi gerekir. Çünkü "Malı nereden kazandığına önem vermeyenin cehenneme nereden sokulacağına önem verilmez."⁹²³ Tüm bunlar orucun müşahede makamında bir ibâdet olduğunu gösterir.

Gazâlî'nin yukarda geçen âyet ve hadisleri ele alış şeklinden anlaşıldığına göre, sahur ve iftar vakitlerinde yenilip-içilenlerin nereden ve nasıl kazanıldığına dikkat edilmesi hususu orucun ruhu ile ilintilidir. Karnında haram lokma varken ibâdetlerin kabul edilmesi mümkün değildir.⁹²⁴ Hız. Ömer'in oğluna, "Ey oğul! Kına gibi sararıncaaya kadar namaz kılsan, yay gibi oluncaya kadar oruç tutsan, harama düşme korkusuyla bazı mubahları terk etmedikçe ibâdetlerin kabul olmaz."⁹²⁵ nasihatini aktaran Gazâlî'ye göre, helal rızık bir binanın temellerine benzemektedir. Temelin sağlam ve kuvvetli olması durumunda bina muhkem, zayıf ve dayanıksız ise çürük olacaktır.⁹²⁶

Helalinden kazanılsa dahi iftar ve sahurda aşırı yeme-içmenin verdiği aşırı toklukla kişinin gökler âlemini müşâhede şerefinden mahrum bırakacağı kanaatini taşıyan Gazâlî, aç kalma endişesiyle iki öğünlük yemeğı bir öğünde yemenin mideye ağırlık, kalbe kasvet, vücuda tembellik ve hantallık vereceğini; şehvi hislerin normalleşecek yerde daha da

⁹¹⁸ el-Bakara 2/187.

⁹¹⁹ Buhârî, "Savm", 45; Müslim, "Sıyâm", 48; Tirmizî, "Savm", 13; Ebû Dâvûd, "Savm", 20.

⁹²⁰ Buhari, "Savm", 20; Müslim, "Sıyâm", 9.

⁹²¹ Tirmizî, "Savm", 82.

⁹²² Muhammed Nâsiruddîn el- Elbânî, *Sahihu'l-Câmi'i's-Sağır ve Ziyâdetihî, (el-Fethu'l-Kebîr)*, (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, t.s.), 6415.

⁹²³ Deylemî, *Müsned*, thk. Said Zaglul, 7/379.

⁹²⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/671.

⁹²⁵ Gazâlî, *el-Erba'in*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 75.

⁹²⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/475.

kuvvetleneceğini belirtir. Hatta öyle zamanlarda sabah namazına kalkmak o kadar zor gelir ki, oruç tutmaktan hâsıl olacak fayda, bu hüsrânı karşılamaya kâfi gelmez.⁹²⁷ Allah'ın düşmanı olan nefis ve şeytanı kahredip şehveti kırmanın yolu, hafifleyip fazla kilolardan ve ağırlıklarından kurtulmaktan geçmektedir. O zaman şeytan ümidini kesip, kalbi meşgul edemeyecektir. Zaten oruç tutmaktan gaye mideyi aç bırakmak değil, nefsin hevâ ve heveslerine karşı set oluşturmakla şehveti kırmak, zühd ve takvâ ile yaşamaya alışmaktır.⁹²⁸

Gazâlî orucun sadece yemek-içmek ve cinsi münasebetten kaçınmak şeklinde görülmesini şuursuzluk olarak nitelendirir. Ona göre oruç ibâdetinin sahih olması için Allah'ın samadiyet ahlâkıyla ahlaklanmak; aklın nuruyla şehvetleri kırmak gerekir. Ancak o zaman rütbece hayvanlardan üstün, meleklerle aynı seviyeye gelinebilir. Ya değilse şehvete daldıkça esfel-i safilîne doğru yuvarlanıp giden ve sonunda hayvanlardan daha aşağı duruma düşen kimsenin aç kalmasının bir önemi yoktur. Bu yüzden gündüzleri uyanık geçirmek, geceleri az uyuyup teravih namazı kılmak, Kur'ân okumak ve tefekküre dalmak evladır. Allah'ın samadiyet sıfatıyla vasıflanmak; meleklerle uymakla şehvet duvarlarını yıkarak âlâyı illiyyînde müşâhede makamına ulaşmak için oruç ibâdetine gereken ihtimamın gösterilmesi şarttır.⁹²⁹

Hal böyle olunca tek başına Allah'a izafe edilen oruç, bir bakıma tenzihiyyet anlamı taşıyan bir ibâdete dönüşmektedir. Meleklerle has müşâhedeler insanda da tecelli etmeye başlayınca kulun vuslata ermesi mümkün hale gelmektedir. Zaten Gazâlî'de müşâhedeye götürmesi itibariyle orucu nihai bir kemal sıfatı olarak görmekte ve iftar vaktine gelindiğinde kulu Rabb'îyle huzura ermiş saymaktadır. İftar ve sahur sıradan yeme-içme zamanı değildir. Bu sebeple Allah'ın kuluna tecellisi sair zamanlardaki tecellisine benzemez. Orucu, iftarı ve sahurunu ayrıcalıklı kılan şey kula Rabb'inin nimetlerini müşâhede imkânı sunmasıdır. Bu esnada hayretler içerisinde kalan kul, tecrübî bir ru'yet yaşamaktır.

⁹²⁷ Gazâlî, *el-Erba'in*, thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî, 54.

⁹²⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/671.

⁹²⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/672.

2.2.4.2. Azaların Orucu

Gazâlî, tüm bedeninin oruçlu bulunması gerektiğini; ancak bedende bazı uzuvların diğer azalara oranla daha fazla önemli olduklarına vurgu yapmaktadır. Ona göre orucu mide ve tenasül uzvunu şehvetlerden sakındırmaktan ibaret görenler sıradan insanlardır. Salihler yemek-içmek ve cinsi münasebetten vazgeçmenin yanında uzuvlarına da oruç tuttururlar. Onlar zahirle değil esrarla ilgilendiklerinden has kimselerdir. Asıl oruç ehassü'l-havassın orucudur; onu diğerlerinden farklı kılan şey, gönlün dünyevî meşgalelerden arındırılıp mâsivânın kalpten silinmesidir. Aksi bir hâl Allah'ın fazlına güvensizlik ve rızka itimatsızlıktır. Onlar Allah'tan başkasını düşündüğünde orucunun bozulacağına iftar edeceği yiyecekleri akıldan geçirmenin dahi oruçlarına zarar vereceğine inanır. Peygamberlerin, sıddıkların ve mukarrebunun orucu böyledir.⁹³⁰ Bu bakımdan oruç tutacaklar şu altı şarta riâyet etmekle ehassü'l-has olmasalar da has sınıfa girmeyi hak eder:

- 1- Öncelikle şehveti celp edecek her şeyden göz korumalıdır. Çünkü “Beş şey oruçlunun orucunu bozar; bunlar yalan, gıybet, nemime, yalan yere yemin etmek ve şehvet ile bakmaktır.”⁹³¹ Gazâlî, arzın ve semanın acayıpliklerinin gözler sayesinde görüldüğünü, harama göz dikmekle şehvetin galeyana geldiğini belirterek müstehcen suretlere nazar etmeyi yasaklamaktadır. Ona göre Allah'ın nimetlerine nankörlük etmek için mahreme bakmak kâfidir; öyle mideye oruç tutturmanın bir önemi yoktur.⁹³²
- 2- Hezeyanlar savurup veryansın etmek, yalan-dolan konuşmak, dedikoduya dalmak, laf getirip götürmek, muhatapların yüzüne karşı ağır ifadeler kullanmak ve gösteriş amaçlı konuşmak dilin afetlerindendir.⁹³³ Oruçlu kimse ya hayır söylemeli ya da susmalıdır; vaktin çoğu Kur'ân okumakla veya faydalı ilim öğrenmekle geçirilmelidir. Asr-ı Saâdetde oruçlu iki kadın, açlık ve susuz kalmaktan bitap düşer ve oruçlarını bozmak için izin isterler. Bunun üzerine Hz. Peygamber bir tas vererek “yediklerini bu tasa kussunlar.” dedi. Kadınların ağzından birer parça pıhtılaşmış kan geldiğinde “Bu iki kadın, Allah'ın kendilerine helâl kıldığı şeylerden uzaklaşarak

⁹³⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/668.

⁹³¹ Deylemî, *Müsne'd*, thk. Said Zaglul, 2/197.

⁹³² Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 60.

⁹³³ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 56.

oruç tuttular. Fakat Allah'ın kendilerine haram kıldığıyla iftar ettiler. Bir araya gelmişken onu bunu çekiştirdiler. İşte fincanda gördüğünüz irin, onların yemiş olduğu halkın kanı ve etidir.” buyurdu.⁹³⁴

- 3- Kulaklar kem sözlerden ve boş lakırdılardan uzak tutulmalıdır. Savaşlardan birinde şehit verilmiş; orada bulunanlardan birisi de “cennet ona helâl olsun” demişti. Bu sözü duyan Hz. Peygamber, “Nereden biliyorsun? Belki malayani konuşuyordu, belki kendisine fayda sağlamayacak sözlerin ardına düşüyordu.” diyerek canını feda etmekten çekinmeyen birisinin, dilini ve kulağını boş sözlerle kirletmesinden dolayı cennetten mahrum kalacağını belirtmiştir.⁹³⁵ Söylenmesi caiz olmayan şeylerin dinlenmesi de haramdır. Söyleyen kadar dinleyen de günaha ortaktır.⁹³⁶
- 4- Eller harama el uzatmak, mahlûkata eziyet vermek, emanete ihanet etmek ve şer'an haram kabul edilenleri yazıp resmetmekten sakındırılmalıdır. Zira kalem de en az dil kadar tesirlisidir.⁹³⁷ Ayaklar zulmün peşinde koşmaktan, hakkında malumat sahibi olunmayan şeyin ardına düşmekten vazgeçirilmelidir. Unutulmamalı ki, her nefis peşinden gidip kazandıklarına karşılık rehindir. Azaların orucu gözü keskinleştirmek, kulağı bâtil ehlinin konuşmalarına ortaklıktan korumak, dile sükût ettirmek, kalbi Allah korkusuyla doldurmak, eli harama uzanmaktan menetmek ve ayağı hayır işler için kullanmaktır.⁹³⁸
- 5- Gazâlî, Hz. Peygamber'in “Şüphesiz Allah temizdir; ancak temiz olanı kabul eder.” dedikten sonra uzun bir yolculuk yapmış; saç başı dağınık, elbiseleri toz topak içinde ellerini semaya doğrultmuş “Ya Rab Ya Rab” diyen bir adamdan bahsettiğini nakleder. Fakat yediğinin haram, içtiğinin haram, giydiğinin haram ve haramla gıdalanmışken “Allah bu kimseye nereden icabet etsin ki!” buyruğunu⁹³⁹ dikkate alarak insanoğlunun mutfağı sayılan midesinin temiz kalması gerektiğini belirtir.⁹⁴⁰

⁹³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5.

⁹³⁵ Tirmizî, “Zühd”, 11.

⁹³⁶ Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtu'l-kulûb, Kalplerin Azığı*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayınları, 2004), 3/366-367.

⁹³⁷ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 67-68.

⁹³⁸ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 68-69.

⁹³⁹ Müslim, “Zekât”, 65.

⁹⁴⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/668.

Çünkü Allah katında kapların en kötüsü hıncahınç doldurulmuş midedir. Oysa orucun hikmeti şeytanın kuvvetini kırmak, nefsin gücünü zayıflatmaktır.

- 6- İftar yaparken haram ve şüpheli şeylerden kaçınıldığı gibi helal olanlar da aşırıya kaçılmadan tüketilmelidir. Şeytanın saptırma yollarının en kuvvetlisi yeme-içmeyle nemalandırılan şehvetlerdir. O halde türlü yemeklerle doldurulan midenin gönül safiyeti oluşturması beklenemez. Müminin gönlü havf ve recâ üzere yalvarış ve yakarışla dolmalı ki, oruç kötülöklere karşı kale ve kalkan vazifesi görsün.

Gazâlî, altıncı maddeyle alakalı Hasan-ı Basrî'nin Ramazan ayında kahrkaha atarak gülenlerin yanından geçerken: "Ey insanlar! Allah Teâlâ, bu ayı bir yarış meydanı kılmıştır. Bazıları ipi kucaklayacak, bazıları ise geri kalıp yenik düşeceklerdir. Halk hedefe doğru koşarken gaflet içerisinde gülüşüp-oynaşanlara şaşıyorum. Ey gülenler! And olsun ki, perde aralansa iyilik yapan iyiliğiyle, kötölük yapan da üzüntüsüyle meşgul olur, gülme kapısı ebediyen kapanırdı." sözünü nakledip Hz. Peygamber'in, "Nice oruç tutanlar vardır ki, oruçtan nasipleri kuru bir açlıktan ibarettir."⁹⁴¹ hadis-i şerifini delil getirmek suretiyle oruçtan sağlanacak sevabı havf ve recâ üzere bulunmaya bağlamıştır.⁹⁴²

Gazâlî düşüncesinde uzuvların tamamına oruç tutturmayanlar kendisi için bir köşk bina edip de içine giremeden şehri bombardıman edip etrafı yakıp-yıkanlara benzemektedir. böylesi bir ibâdetle hayırdan çok zarar vardır. Ona göre orucun hakkıyla tutulup kalbini koruyanlar meleklerin çıkabildiği mukarrebûn makamına yükselebilir. Asıl saygı duyulması gereken oruç bu oruçtur. Gün boyu yemeden-içmeden ve sair şehvetlerin esareti altına girmekten çekinenler, iftar vakti helal lokmayla oruçlarını açmaya ve pervasızlıktan sakınmaya bakar.⁹⁴³ İnsan vücudunun hücreleri dokular ve organlar gibi yaşam fonksiyonlarını yerine getiren karmaşık bir yapıya sahiptir. Solunum sisteminden sindirim sistemine kadar her hücrenin vazgeçilmez önemi söz konusudur. İnsan kalp, beyin, gözler, kulaklar, ağız, mide, eller ve ayaklarıyla bütündür; yalnız mideye ve tenasül uzuvlarına oruç tutturması düşünölemez. Bâtınî fıkhnın icaplarının da yerine getirilmesi gerekir. Ancak o vakit

⁹⁴¹ İbn Mâce, "Sıyâm", 21.

⁹⁴² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/661.

⁹⁴³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/670.

ibâdetler için karşılık beklenebilir; uzuvlara yönelik vecibelere şer'an riâyet etmeksizin nefse tutturulan oruçlardan ibâdet sevabı beklemek doğru değildir.

2.2.5. Hac

Arapça, “gitmek, yönelmek, ziyaret etmek” anlamlarına gelen hac, ıstılahta kadın, erkek, akıl, balığ her Müslümanın imkân elverdiğinde zamanı, şartları ve sınırları belirlenmiş Kâbe, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret etmesidir.⁹⁴⁴ Kur'an'ı Kerim'de bu ibâdet Hz. İbrahim'e “Yaya ya da uzak yoldan yorgun develer üzerinde Kâbe'ye gelenlerin bazı faydaları yakından görmeleri ve kendilerine rızık olarak verilen hayvanlardan sayılı günlerde Allah'ın adını anarak kurban kesmeleri için haccı ilan et!”⁹⁴⁵ emriyle İslâm'ın şartlarından yerine getirilmesi gereken bir ibâdet olarak bildirilmiştir.⁹⁴⁶

Hz. Peygamber'in hadislerinde “Allah rızâsı için hacceden ve haccın belirli günlerinde cinsel ilişkiye girmekten ve günah sayılan davranışlardan sakınan kimselerin, anasından doğduğu günkü gibi günahlarından arınmış olarak memleketine döneceği haber verilmektedir.”⁹⁴⁷ Hac ve umrenin birbiri ardı sıra yapması körüğün demir, gümüş ve altının pasını gidermesi gibi fakirliği ve günahları gidereceği, makbul bir haccın karşılığının ancak cennet olacağını bildiren hadislerde haccın rabbânî özelliğine dikkat çekilir.⁹⁴⁸ O halde hac bir nevi ruhbaniyettir; hacca niyet edenler öncelikle haccın ne anlama geldiğini kavramalı, dünyadan uzaklaşarak zaruret miktarı şeylerle yetinmeli ve her fırsatta Allah'a yaklaşmak için vakit kollamalıdır.⁹⁴⁹

Şeytanın, “Ant olsun beni azdırmama karşılık, onları saptırmak için elbette senin dosdoğru yolun üzerinde oturacağım.”⁹⁵⁰ dediği sırat-ı müstakim hac yoludur. Müminlerin malıyla ve canıyla gerçekleştirdikleri bu ibâdet, Allah'a yönelme ve benliğe egemen olma

⁹⁴⁵ el-Hac 22/27-29.

⁹⁴⁶ Buhârî, “İmân”, 1, 2; Müslim, “İmân”, 19,22; Tirmizî, “İmân”, 3.

⁹⁴⁷ Buhârî, “Muḥşar”, 9,10; Müslim, “Hac”, 438.

⁹⁴⁸ Tirmizî, “Hac”, 2.

⁹⁴⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/756-758.

⁹⁵⁰ el-A'râf 7/16.

çabasıdır.⁹⁵¹ Ebû Bekir Şiblî (öl. 334/946) ile hacca gidip-gelen birisi arasında geçen şu diyalog haccın nasıl yapılması gerektiğine dair önemli ipuçları vermektedir:

- Hacca niyet ettin demek!
- Evet
- O hâlde şu ana kadar rızâyı Bâri'ye aykırı akitlerini feshetmişsin demektir.
- Hayır.
- Öyleyse sen ahdetmiş sayılmazsın. Pekâlâ, elbiselerini çıkardın mı?
- Evet
- O vakit her şeyden kendini soyutladın doğru mu?
- Hayır
- Bak! Elbiseni de çıkarmamışsın. Temizlendin mi bari?
- Evet.
- Hastalıklarında kurtuldun demek!
- Hayır.
- Öyleyse temizlenmemişsin. Lebbeyk dedin mi?
- Evet.
- Cevabını aldın mı?
- Hayır.
- Sen Lebbeyk de dememişsin. Harem-i Şerife girdin mi?
- Evet.
- Peki, haram olan her şeyi terk etmeye karar verdin mi?

⁹⁵¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/59-60.

- Hayır.
- Bak! Sen Harem'e de girmemişsin. Mekke-i Mükerrerem'e ile müşerref oldun mu bari?
- Evet.
- Hâlinde bir değişme gözlemledin mi?
- Hayır.
- Mekke'ye de girmemişsin. Mescid-i Harem'e girdin mi?
- Evet.
- O zaman Hakk'a yaklaşmışsındır.
- Hayır.
- Harem'e de girmemişsin. Kâbe'yi gördün mü bari?
- Evet.
- Pekâlâ, aradığını buldun mu?
- Hayır.
- O halde Kâbe'yi görmemişsin. Tavafın ilk üç şavtında remel yaptın mı?
- Evet
- Dünyadan can havliyle kaçtın demektir.
- Hayır.
- Remeli de terk etmişsin. Hacerü'l Esved'i öptün mü?
- Evet.
- O vakit üzerinde emânın emârelerini müşâhede etmişsindir.
- Hayır.
- Arafat'a çıktın, vakfe yaptın mı?

- Evet.
- Muradına erdin demektir.
- Hayır.
- Müzdelife vakfesini yaptın; Mina'ya vardın ve kurbanını kestini mi?
- Evet.
- Herhâlde nefsini kurban etmişsindir.
- Hayır.
- Kurban kesmemişsin. Cemerâtı taşıladın mı bari?
- Evet.
- O zaman cehaletten kurtuldun sayılır.
- Hayır.
- Taşlamayı da terk etmişsin. Peki, saçlarını kazıttın mı?
- Evet.
- Herhâlde hevâ ve hevesin azalmıştır.
- Hayır.
- O hâlde tıraş da olmamışsın
- Ziyaret tavafını yaptın mı?
- Evet.
- Allah sana göründü mü?
- Hayır.
- İhramdan çıktın mı?
- Evet.
- Artık haramlardan uzaklaştın helâllere yöneldin demektir.

- Hayır.

- İhramdan henüz çıkmamışsın. Kâbe'ye veda ettin mi?

- Evet

- Öyleyse nefsinden sıyrıldın demektir.

- Hayır.

- Veda etmiş de değilsin, hac yükümlülüğünden kurtulmamışsın demektir. Bir daha ki sefer haccedecek olursan sana anlattığım hususlara dikkat et!”⁹⁵²

Şiblî'nin bu tavsiyeleri sembollerle anlam kazanan haccın bilinçli bir şekilde yerine getirilmesi halinde değer kazanacağını göstermektedir. Benzer şekilde Gazâlî, Hz. Peygamber'in “Ahir zamanda saltanat sahipleri seyahat, zenginler ticaret, fakirler dilencilik, kâfirler ise riây ve gösteriş için hacca giderler”⁹⁵³ hadisini misal vererek, haccın dindeki mevkii bilinmeden şehvetle ve şöhetle Allah'ın rızasının gözetilemeyeceğini belirtir. Bu şekilde hacca gidip-gelenler hakîkatte haccetmemiş, sadece adlarını değiştirmiştir.⁹⁵⁴ Öyleyse zâhirî ve bâtinî edeplerle donanmış vaziyette haccetmeye heveslenilmeli, Allah'ın evi mesabesindeki Kâbe'yi ziyarete özlem duyulmalıdır.⁹⁵⁵ Zira Beytullâh'a yönelmekle mühim bir işe kalkışılmıştır. Kâbe'nin kadri bilinip Rabb'in azameti akıldan çıkarılmamalı, bu büyük yolculukta ne hazırlandığına bakılmalıdır.⁹⁵⁶

Gazâlî'ye göre, ahretlerini kazanmak için hac yolculuğuna çıkanlar, aile efradı ve konu komşusuyla vedalaşıp helâlleşmelidir. Çünkü insanın memleketinden çıkıp yaban ellere ayak basması dünyadan göçüşe, bineği tabuta, ihramı kefene benzer. İhram kuşanıldıktan sonra artık dünyadan çıkılmış, ahirete ayak basılmış sayılır. Selâmetle Kâbe'ye varmak, haccı mebrur sahibi olmak dilenmelidir.⁹⁵⁷ Bu kutsal yolculukta emr-i Hak vaki olsa “Kim Allah ve Resûlü'nün hoşnutluğu için evinden çıkar da sonra ona ölüm gelip çatarsa, o kimsenin

⁹⁵² İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, thk. Ahmed Şemseddin, 2/437-438.

⁹⁵³ Deylemî, *Müsned*, thk. Said Zaglul, 5/444.

⁹⁵⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/60.

⁹⁵⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/62.

⁹⁵⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/62.

⁹⁵⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/63.

ecri Allah'a kalmıştır.”⁹⁵⁸ hükmü gereği şehitlik murat edilmelidir. Mikat yerine ulaşıldığında, yol boyu çekilen zahmet düşünölmeli, ölüm gelip çatmadan mahşere kadar geçecek zaman tahayyöl edilmelidir. Mescid-i Harem yolunu kesen gelip-göçer bedeviler Munker ve Nekir meleklerini, çöllerdeki zehirli ve yırtıcı hayvanların eziyetleri kabir azabını, gurbet ise bizatihi kabri anımsatmalıdır.⁹⁵⁹

Gazâlî, ihlâs ve samimiyetle yerine getirilmesi gereken hac yolculuğunda ticaretle uğraşmamayı, zamanının çoğunu Kur’ân okuyarak geçirmeyi, yol arkadaşlarıyla iyi geçinmeyi ve onlara izzet ikramda bulunulmayı tavsiye etmektedir. Ona göre mümkün mertebe fık-ı fücûr, cedel, kadınlarla şakalaşma, cima ve cimaya götürecek sözlerden uzak durulmalı ve hatta yaya olarak hacca gidilmelidir. Nitekim Abdullah b. Abbas ölmezden evvel, “Çocuklarım! Yaya olarak hacca gidin. Zira bu şekilde hacca gidenin her adımına karşılık yedi yüz sevap yazılır.” vasiyetinde bulunmuştur.⁹⁶⁰ Hz. Peygamber’in, ayak bastığı yerler adımlanırken mübarek ayağının izlerini görüyor gibi vakar ve edeple yürünmek, huzûr-u saadette durma şerefine nail olduğunda Resûlü Ekrem’i (sav) diriırken nasıl ziyâret etmek gerekiyorsa o şekilde ziyâret edilmek edep ve adaptandır.⁹⁶¹

2.2.5.1. İhram ve Telbiye

Sözlükte “haram kılmak, kendini mahrum bırakmak, haram aylarına veya Harem bölgesine girmek” gibi anlamlara gelen ihram, ıstılahta hac ya da umre yapmak isteyenlerin kendisine helâlleri rükünler tamamlayıncaya kadar nefsine haram kılmasıdır. İhram sadece iki parça bezden bir kumaş değil, aynı zamanda sıdk ve vefadan ibaret takvâ elbisedir. Bu elbise kuşandıktan sonra davete icabetin kabulü için, “Buyur Allah’ım buyur! Emrine amadeyim” diyerek havf ve recâ arası el pençe divan huzurda durmaktır.⁹⁶² Artık vücuttan kıl koparmak, saçları tıraş etmek, tırnak kesmek, erkekler için dikişli elbise giymek, güzel

⁹⁵⁸ en-Nisâ 4/100.

⁹⁵⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/64.

⁹⁶⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/53-54.

⁹⁶¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/69.

⁹⁶² Gazâlî, *Minhâcü’l âbidin*, 54.

kokular sürünmek, başı, yüzü, elleri ve ayakları örtecek giysiler kullanmak, avlanmak, Harem bölgesinin bitkilerini koparmak ve cinsi münasebette bulunmak yasaktır.⁹⁶³

Gazâlî'nin naklettiğine göre, “Hz. Ali'nin oğlu Hüseyin (r.a) (öl.61/680) ihramını sarınmışken korkudan benzi sapsarı ve vücudu titrer hâlde bir türlü telbiye getirememektedir. Kendisine bunun sebebi sorulduğunda, “Reddedilmekten korkuyorum.” diye cevap verir. Bir müddet sonra “Lebbeyk” der demez de kendinden geçer ve düşüp bayılır. Bu hâl hac boyu bu şekilde devam eder. Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib gibi Ebû Süleyman Abdurrahman Dârânî (öl. 215/830) de ihramını bağlar fakat bir türlü “Lebbeyk” diyemez. Epey mesafe yürüdükten sonra birdenbire düşüp bayılır. Kendine geldiğinde “Allah Teâlâ Hz. Musa'ya “Ey Musa! İsrail oğullarına söyle zalimler beni zikretmesinler. Aksi takdirde kendilerini lânetle yâd edeceğim.” sözünü mırıldanır ve “Allah'ın beni zalimler sınıfına dâhil etmesinden korktum.” der.⁹⁶⁴

İhramı bir top kefene ve bembeyaz kıyafetler içerisindeki hacıları da haşır meydanında bir araya gelmiş kalabalığa benzeten Gazâlî'ye göre,⁹⁶⁵ hacılar nefis elbiselerini çıkarıp ölmüş de tekrar dirilmiş gibidir. Zaten ihramlıyken ölseler üzerlerindeki izar ve ridâ kefenleri olacaktı. Kâbe'ye varsalar Allah'ın huzuruna bembeyaz ve lekesiz çıkacaklar. Mikat yerlerinde Allah'ın emrine icabet edip “Lebbeyk” diye girecek, maazallah “Hayır kabul etmiyoruz.” denilse perişan olacaklar. İhram kuşandıktan sonra Allah'ın fazlı keremine sığınmaktan başka çare kalmamıştır. Telbiye vakti çok tehlikeli bir vakittir; o an kuvvet ve kudretten sıyrılıp fazilet ve kereme yaslanma zamanıdır.⁹⁶⁶ Bu haliyle onlar kıyâmet günü Sura üflenip de kabirlerinden kalkan ve Arasat meydanında korku ile ümit arası bekleşenleri andırmaktadır.⁹⁶⁷ Mahşer yerine toplanan herkesin said olmaması gibi haccın menâsikini yerine getiren herkesin haccı da mebrûr değildir.

⁹⁶³ Şentürk-Yazıcı, *İslam İlmihali*, 313.

⁹⁶⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/64.

⁹⁶⁵ Gazâlî, *Bidâyetü'l hidâye*, 107.

⁹⁶⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/64.

⁹⁶⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/65.

2.2.5.2. Kâbe, Hacerü'l-Esved ve Mültezem

Kâbe Mescid-i Harem'de, 13 metre yüksekliğinde, 12 metre eninde taştan yapılmış dört köşeli bir binadır. Doğu köşesine Rûkn-i Hacer-i Esved, güneyine Rûkn-i Yemanî, batısına Rûkn-i Şamî, kuzeyine ise, Rûkn-i Irakî adı verilir. Kâbe'nin kuzey batısında Hatîm ve Mizâb-ı Kâbe, kuzey doğusunda Mültezem ve Kâbe kapısı, kuzey doğu duvarına karşı Makam-ı İbrahim ve Zemzem kuyusu, doğu köşesinde de Hacer-i Esved bulunur.⁹⁶⁸ Kur'ân-ı Kerîm'de Kâbe için ⁹⁶⁹ Beyt, ⁹⁷⁰ Beytullah, Beytü'l- Atik, ⁹⁷¹ Beytü'l-Haram, ⁹⁷² Beytü'l-Muharrem, ⁹⁷³ Mescidü'l-Haram, ⁹⁷⁴ el-Beytü'l-Mâ'mur, ⁹⁷⁵ Meş'arü'l-Haram ve Kible gibi çeşitli isimler verilmiştir. Orası bereket ve hidâyet kaynağı ilk mabettir. Orada ibret alınacak pek çok alâmet vardır; İbrâhim'in makâmı da oradadır. Oraya giren güvenlik içerisinde. Bu bakımdan gücü yetenlere Beytullâh'ı hacetmek, Allah'ın insanlar üzerindeki hakkıdır.⁹⁷⁶

Hiz. Peygamber bineği üzerindeyken Kâbe'yi ziyâret eder ve Hacerü'l-Esved hizasına geldiğinde, asânın bir ucunu taşa değdirir, diğer ucunu öperdi. Hiz. Ömer Hacerü'l-Esved'i öpmüş ve ardından; “Biliyorum ki, sen kimseye zarar ya da fayda veremezsin; ancak Allah Resûlü'nü (sav) seni öperken görmeseydim vallahi sana tek bir buse koymazdım. Ne var ki, burası gözyaşlarının dökülüp, duâların kabul edildiği yerdir.” diyerek ağlamaya başlar. Hiz. Ali, “Ey Müminlerin Emiri! Az önce Hacerü'l-Esved'in ne zarar ve ne de fayda verdiğini söyledin ama yanılıyorsun” deyince, Hiz. Ömer. “Nasıl olur?” şeklinde şaşkınlığını

⁹⁶⁸ Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 350.

⁹⁶⁹ el-Mâide 5/95-97.

⁹⁷⁰ el-Bakara 2/125-127; el-Âl-i İmrân 3/96-97; el-Enfâl 8/35; el-Hac 22/26; el-Kureyş 106/3.

⁹⁷¹ el-Hac 22/29-33; el-Âl-i İmrân 3/96; el-Bakara 2/125-127. “Mekke'deki evden maksat Kâbe'dir. Bu âyet Kâbe'nin, yeryüzünde yapılmış ilk mâbed olduğunun delilidir. Bu bina insanların hidayeti ve putperestliğin yer ile yeksanının ve tevhid inancının sembolüdür. Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, 1/635.

⁹⁷² el-Mâide 5/2,97.

⁹⁷³ İbrâhîm 14/37.

⁹⁷⁴ el-Bakara 2/144,149,150; el-Mâide 5/2; el-Tevbe 9/7,19,28.

⁹⁷⁵ et-Tûr 52/4. “el-Beytü'l-mâ'mûr” hakkında başlıca üç farklı yorum vardır: İlki, semada bulunan bir evin, adıdır. Rivayetlere göre oraya her gün çok sayıda melek Allah'ı takdis ve tesbih etmek için girer ve çıkanlar artık kıyâmete kadar oraya tekrar dönmezler. İkincisi, gelen-gideni çok, ziyâretçileriyle şenlenen ve bakımlı yer manasında Kâbe'nin adıdır. Üçüncüsü, kişinin Allah'ı tanıması ve O'na tam bir teslimiyet göstermesiyle mâ'mûr, Mü'min'in kalbidir. Bkz. Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri*, 5/143.

⁹⁷⁶ Âl-i İmrân 3/96-97.

gizlemedi. Bunun üzerine Hz. Ali “Allah Teâlâ, Âdem’in zürriyetini yarattığında onlardan bir söz aldı ve senedini de bu taşın içine koydu. Hacerü’l Esved, sözüne sâdık kalıp ahbine vefa gösterenler için lehte, kâfirler için aleyhte şahitlik edecektir.” demiştir.⁹⁷⁷

Gazâlî Kâbe’nin telli duvaklı bir halde mahşer gününde ziyaretçileriyle birlikte haşır olunacağını, hacıların örtüsüne yapışmış halde cennete yürüyeceklerini belirtir.⁹⁷⁸ Ona göre, Hacerü’l-Esved cennet yâkutlarından bir taştır ve kıyâmet günü kendisini istilâm edenlerin lehine şahitlik edecektir.⁹⁷⁹ Allah Teâlâ yeryüzüne nazar ettiğinde ilk göze çarpan Harem-i Şerîf ve halkıdır. Allah orayı ziyâret eden, namaz kılan ve ibâdet niyetiyle seyre dalan kullarını affedecektir.⁹⁸⁰ Kâbe’nin havalisi harem kılınmış, bitkilerini koparmak bile yasaklanmıştır. Dünyanın dört bir tarafından oraya gelenler, huşû ve hudû ile o yüce kudretin önünde baş eğmektedir.⁹⁸¹

İslâm dininde ruhbanîyet olmasa da haccı bir nevi ruhbanlığa benzeten Gazâlî, Cenâb-ı Hakk’ın geçmiş ümmetlerin dinlerine sonradan kattıkları anlaşılan münzevi bir hayat yerine ümmet-i Muhammed için haccı farz kıldığını; Kâbe’yi şerefliendirdiğini ve tâzim olsun diye etrafını harem ilan ettiğini belirtir.⁹⁸² Ona göre, Harem-i Şerif’te Kâbe’nin Rabb’ini görüyormuş gibi korkup ürpermeli, dünya gözüyle Beytullâh’ı gördüğü gibi ahirette cemâlin görülmesi dilenilmelidir. Kâbe’ye girip-çıkan insan seline bakıp mahşerde insanların bir kısmına cennete girme izni verileceği diğer kısmının ise geri çevrileceği akla getirilmelidir. Nitekim Kâbe’yi ziyâret edenlerden bir kısmının haccı mebrûr, diğer kısmının merduttur. Hülâsa hüccacın oradaki müşâhede edilen her hareketi ahirette başa geleceklerle karşılaştırılmalı, hac müddetince gaflete düşülmemelidir.⁹⁸³

Kâbe’nin kuzey doğu duvarında Hacerü’l-Esved ile Kâbe kapısı arasında kalan kısım, sarmaş dolaş olmak anlamına gelen Mültezem’dır. Tavaf esnasında kalpte tâzim, korku, ümit ve muhabbetle Arşın etrafında dönen melekler gibi davranılmanın önemine değinen Gazâlî,

⁹⁷⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/11-12.

⁹⁷⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/10.

⁹⁷⁹ Tirmizî, “Kitabu’l Hac”, 877; Nesâî, “Menâsiku’l Hac”, 2935.

⁹⁸⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/12.

⁹⁸¹ İrfan Yücel, *İlmihâl, İman ve İbâdetler* (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 1/523-525.

⁹⁸² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/60.

⁹⁸³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/65.

Mültezem’de örtüye yapışıp Kâbe duvarını kucaklamayı bütün bedeni ateşten korunmakla eş değer tutmaktadır. Bu esnada “Allah’ım senden başka beni affedecek herhangi bir sığınak yoktur.” diyerek gözyaşı dökülmelidir.⁹⁸⁴ Çünkü orada gönlünü Rabb’ine açıp yalvar-yakar eden kulun bağışlanma umudu çok yüksektir. Bu yüzden veda tavafının verdiği burukluk içerisinde afakîler, Kâbe kapısına gelerek eşiğini öper ve Mültezem’e vücudunu yapıştırıp sağ yanağını Kâbe örtüsüne yaslamak suretiyle hümgür hümgür ağlayarak dua eder.

Gazâlî’ye göre hacıların Mültezem’de gayri ihtiyari bu davranışları, Kâbe vesile edinilerek aşk ve muhabbetle Allah’a kurbiyetten neş’et etmektedir. Kâbe’nin duvarını kucaklamak, Allah’ın lütfuyla cehennemden sığınmak anlamına gelmektedir. Günahlarının affı için örtüye asılarak Allah’tan af dileyen kul, annesinin eteğine yapışıp kendisini affettirmeye çalışan küçük bir çocuğa benzemektedir. Çocuklar gibi “Ey şu beytin Rabb’i olan Allah’ım! Senden başka beni affedecek herhangi bir sığınak ve melce yoktur.” diye ağlayarak ve ısrarlı bir şekilde affını ister. “Ya Rabb’i! Beni bağışlayıp istikbâlimi temînat altına almadan senin dergâhından asla ayrılmayacağım.” diye ısrarını devam ettirir.⁹⁸⁵ Zira müminlerin kıblesi Kâbe, “Secde et ve yaklaş!”⁹⁸⁶ buyruğu icabı miraca çıkılan yer olarak bilinmektedir. İnsandaki tecelli gâh-ı kalp neyse, kâinattaki tecelli gâh da bir bütün olarak Kâbe’dir. Tazim gösterilmeye de tavaf edilmeye her yerden ve her şeyden daha layıktır.

2.2.3.3. Tavaf

Bir şeyin çevresinde dönmek, dolaşmak” anlamındaki tavaf, ıstılahta usule uygun şekilde Kâbe etrafında dönmektir. Kâbe sola alınarak Hacerü’l-Esved hizasından başlanıp aynı noktada tamamlanan her bir dönüş “şavt” ve yedi şavta “tavaf” denilir. Tavaf yapılan alan ise “metâf” tır.⁹⁸⁷ Kâbe etrafında başlatılan bu dönüş ilk defa melekler tarafından daha sonra ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem ve zürriyeti tarafından tavaf edilmiştir. Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail’den sonra Kâbe’nin Araplar tarafından usulüne uygun tavaf

⁹⁸⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/65.

⁹⁸⁵ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/66.

⁹⁸⁶ el-Alak 96/19.

⁹⁸⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, "tvf", 406.

edildiği, ancak zamanla çıplak tavaf etmek gibi edebe mugayir uygulamaların tezahür ettiği rivâyet edilmektedir.⁹⁸⁸

Gazâlî, Kâbe'nin tarihine bakarak burasını tavaf etmeyi en kadim ibâdetlerden namazla ilişkilendirmektedir. Ona göre, namaza gösterilen tazim, havf, recâ ve muhabbet neyse tavaf esnasında da aynı duygular yaşanmalıdır. Her ne kadar melekler gibi kâmil manada tavaf etmek mümkün değilse de Arş-ı Âzam'ın etrafında dönüp dolaşan meleklerle benzemeye çalışılmalı ve her bir şavt zikirle başlayıp zikirle bitirilmelidir. Çünkü Beyt-i Mâ'mur'da melekler de Allah'ı çokça anarak tavaf etmektedir.⁹⁸⁹ Bu bakımdan metâfa inip tavaf yapacaklar şu altı hususa riâyet etmekle mükelleftir:

- 1- Kâbe'yi tavaf etmek namaz gibi bir ibâdet olduğundan setr-i avrete ve abdestli olmaya özen gösterilmelidir. Tavafa başlamazdan evvel “lebbeyk” demeyi bırakıp dualarla meşgul olunmalıdır; çünkü orası lebbeyk denilecek yer değildir.
- 2- Kâbe sol tarafa alınarak, Hacerü'l Esved'in tam karşısında durulmalı ve tavafa oradan başlanmalıdır.
- 3- Tavafa niyet edip, her şavt kendine özgü dualarla yerine getirilmelidir.⁹⁹⁰

⁹⁸⁸ Buhârî, “Hac”, 67,91.

⁹⁸⁹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/65.

⁹⁹⁰ “Allah'ım! Sen bütün eksikliklerden uzaksın. Bütün övgüler sana mahsustur. Senden başka hiçbir ilah yoktur ve büyüklük sana hastır. Bütün güç ve kuvvet şanı yüce ve azamet sahibi Allah'ındır. Salât-u selâm, Efendimiz Muhammed aleyhi's-selâma olsun. Allah'ım! Sana îmân ederek, Kitabını tasdik ederek, verdiğim sözü yerine getirerek ve Peygamber'inin sünnetine uyarak bu ibâdetimi yerine getiriyorum” diye dua edilmelidir. Kâbe'nin kapısı hizasına gelindiğinde; “Allah'ım! Sana ibâdet için yöneldiğim şu Kâbe senin beytindir. Saygı gösterilmesini buyurduğun bu kutsal belde ise, haremindir. Buradaki emniyet güven senin sağladığın emniyet ve güvendir. Burası cehennem azabından sana sığınanların makamıdır.” Makam-ı İbrahim'e vardığında gözüyle Hz. İbrahim'in makamını işaret ederek; “Allah'ım senin Beytin uludur. Sen merhamet edenlerin en merhametlisisin. Beni ve zürriyetimi şeytanın şerrinden ve cehennem ateşine düşmekten koru. Kıyâmet gününün dehşetinden emîn kıl ve bizlere dünyada da ahrette de iyilik ve güzellikler ver” der. Rüknu Irakî'de; “Allah'ım! Senin varlığın hakkında şüpheye düşmekten, sana ortak koşmaktan, ayrılıktan, ikiyüzlülüğten, kötü ahlâktan, fena bir görünüşe düşmekten yalnızca sana sığınırım. Malıma, aileme ve çocuklarıma kötü bir dönüşle dönmekten sana sığınırım” diye dua eder. Rüknu Şamî ile Rüknu Yemanî arasına geldiğinde; “Allah'ım! Haccımı makbul yolundaki gayretlerimi şükre değer gayretlerden, günahlarımı affedilmiş günahlardan, işlerimi kabul gören iyi işlerden eyle. Sen büyüksün ve mağfîret sahibisin” şeklinde dua ederken, Rüknu Yemanî ile Hacerü'l Esved arasında; “Rabb'imiz! Bize dünyada da ahrette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru. İyilerle beraber bizleri de Cennetine koy” der. Hacerü'l Esved'e vardığında ise; “Ey Allah'ım! Beni affet. Borç altında kalmaktan, sıkıntıdan, kabir azabına duçar olmaktan şu taşın Rabb'ine sığınırım.” diye dua edilmelidir. Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/29.

- 4- Tavafin üç şavtında remel yapmak suretiyle dört şavtın ise normal şekilde yürüyerek yapılması gerekir. İslâm'ın başlangıcında düşmanların emellerini kırmak maksadıyla celâdet ve kuvvet gösterisi bu hareketler terk edilmemelidir.
- 5- Tavaf bitirilir bitirilmez dualara icabet olunan Mültezem'e giderek göğüs ve yanaklar Kâbe duvarlarına dayalı vaziyette eller ve kollarla Kâbe kucaklanıp münacatta bulunulmalıdır.
- 6- Mültezem'deki münacattan sonra Makam-ı İbrahim'e geçip Fâtiha'dan sonra Kâfirûn ve İhlâs sureleri okunarak iki rekât tavaf namazı kılınmalı ve Safâ tepesine öyle çıkılmalıdır.⁹⁹¹

Gazâlî'ye tavafta güdülen asıl gaye huzur-u ilahide gerçekleşecek olan kalplerinin tavafidir. Her şavt bitiminde Hacerü'l-Esved'in selamlanması, Allah'a ibâdet etmek üzere verilen sözü ve bu sözün ahir ömre değin tutulacağına dair ahdi ifade eder.⁹⁹² Allah ile kulları arasındaki bu sırra, melekler bile vâkıf değildir. Bu esnada kişi Rabb'ine karşı son derecede ihlâs ve samimiyetle bağlıdır.⁹⁹³ İşte o zaman tavaf ne güneşin aya yetişebildiği ne de gecenin gündüzü geçebildiği, fakat her şeyin belirli bir yörüngede yüzerken korku ve ümit arası bir sarhoşlukla dönüşten ibarettir. Kâbe etrafındaki bu dönüşlerin sayısı yediye tamamlandığında kalpler istikrara ve itminana kavuşacaktır.

2.2.3.4. Safâ Merve Arası Sa'y

Kur'an'ı Kerim'de Safâ ve Merve'den Allah'ın sembolleri diye bahsedilmektedir.⁹⁹⁴ Koşmak ve hızlı yürümek anlamına gelen sa'y, kaybolan yahut elde edilmek istenen mühim bir şeyi aramaktır. Hac ve umre yapılırken Kâbe'nin doğu tarafında bulunan Safâ tepesinden Merve'ye dört gidiş ve Merve'den Safâ'ya üç dönüş olmak üzere iki tepe arasındaki gidiş-gelişlere "sa'y" denilmiştir.⁹⁹⁵ Böyle davranmakla Hz. Hacer validemizin, oğlu Hz. İsmail'e

⁹⁹¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/31.

⁹⁹² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/764.

⁹⁹³ Ebû'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el- Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyrî fî ilmi't-tasavvuf* (Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2003), 291.

⁹⁹⁴ el-Bakara 2/158.

⁹⁹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, "say", 307.

su ararken iki tepe arasında koşması sembolize edilir.⁹⁹⁶ Sa'y yaparken müminler, Hz. Hacer'e uzanan ilâhî rahmetten kendilerinin de nasıpdâr edilmesini arzulamaktadır.⁹⁹⁷

Cahiliye döneminde buralara dikilmiş putları hatırlayarak bazı Müslümanların sa'y yapmaktan çekinmeleri üzerine Resulü Ekrem (sav), bu tepelerin eskiden beri Allah'ın koyduğu semboller olduğunu belirtmiş; "Safâ ile Merve Allah'ın alâmetlerindendir."⁹⁹⁸ âyetini okuyarak iki tepe arasında sa'y etmeyi haccın menâsikinden saymıştır.⁹⁹⁹ Onun için Gazâlî, sa'y esnasında geçirilen vakti kulluk zevkinin zirveye ulaştığı anlar olarak görmektedir.¹⁰⁰⁰ Ona göre Safa hasenatın Merve ise seyyiatın konulduğu terazi kefelerine benzemektedir. İleri-geri bu gidiş-gelişler hangi tarafın ağır basacağını gözetmek maksadıyla gerçekleştirilen koşuşturmacadan ibarettir. Böylelikle azap ile af arasında gidip-gelindiği hatırdan çıkarılmamalı ve Allah'ın rahmetinden ümit kesilmemelidir.¹⁰⁰¹

Gazâlî, Safa ile Merve tepeleri arasındaki sa'yi melikin huzuruna çıkıp hacetini beyan ettikten sonra dileğinin kabul edilip/edilmediğini bilmediği için saray etrafında bir o tarafa bir bu tarafa gidip gelmeye benzetir. Hacı da bu hareketiyle, "Allah beni affetti mi acaba? Bu defa beni bağışlar mı?" şeklinde düşüncelerle sa'yini affa sebep kılmaya çalışmaktadır.¹⁰⁰² Burada arzu ve istekler eşi benzeri bulunmayan Allah'a arz edilmekte ve insanlar samimiyet testinden geçirilmektedir. Şavtlar yediye tamamlandığında vuslat için yapılan kutsal yolculuğun önemli bir etabı tamamlanmıştır.¹⁰⁰³ Sa'y yolunda gerçekleştirilen bu yürüyüşün bir kısmında remel ve hervele¹⁰⁰⁴ yaparak koşar adımlarla yürümeyi, "Kulum bana yürüyerek

⁹⁹⁶ Buhârî, "Enbiya", 9.

⁹⁹⁷ Yücel, *İlmihâl*, 1/533-534.

⁹⁹⁸ el-Bakara 2/158.

⁹⁹⁹ Ebû Dâvûd, "Menâsik", 57; Tirmizî, "Hac", 38; İbni Mâce, "Menâsik", 34,84.

¹⁰⁰⁰ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/61.

¹⁰⁰¹ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/67.

¹⁰⁰² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/330.

¹⁰⁰³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/33.

¹⁰⁰⁴ Hz. Peygamber ashabıyla birlikte Hicretin yedinci yılı zü'l-Kâde ayında umre yaparlarken müşrikler onların zor durumda olduklarını, Medine'de hastalıklara yakalanıp zayıf düştüklerini söyleyerek Dâru'n-Nedve önünde toplanıp onları seyre başlamışlardı. Düşüncelerinde yanıldıklarını ve kuvvetli olduklarını göstermek için Resul-i Ekrem (sav.) sağ omzunu açık bırakarak remel yapmış ve hervele şeklinde yürümüş; "Bugün onlara kendisini güçlü gösterene Allah rahmet etsin" diye dua etmiştir. Buhârî, "Hac", 55; Müslim, "Hac", 240; Tirmizî, "Hac", 39.

gelirse, ben ona hervele ile giderim.”¹⁰⁰⁵ kutsî hadisine dayandıran Gazâlî, Allah’tan başka her şeyden kaçış sayılan bu koşuyu kulun Rabb’ine kavuşmak için yanıp tutuşmasına ve deli divane olmasına yormaktadır. Çünkü saflığın mekânı Safa’dan çıkıp mürüvvetin mekânı Merve’de aradığını bulmak umuda giden kutsal bir yolculuktur.¹⁰⁰⁶

2.2.3.5. Arafat ve Müzdelife Vakfeleri

“Bilme, anlama, tanıma ve güzel koku” gibi manalara gelen Arafat, Mekke’nin 25 km. güney doğusunda, Harem bölgesinin dışında düzlük bir yerin adıdır. Her yılın Zilhicce ayının 9. Günü haccın en önemli iki rûknünden birisi sayılan vakfe ibâdetine burada durulmaktadır.¹⁰⁰⁷ Arafat adının verilışıyle alâkalı, Cebrail’in (a.s.) Hz. İbrahim’e haccın nasıl ve nerelerde yapılacağını öğretirken “arefte” anladın mı? diye sorması üzerine onun da “areftü” anladım, tanıdım demesi ve Hz. Âdem ile Hz. Havva’nın burada buluşmaları gösterilmektedir.¹⁰⁰⁸ Sözlükte “yaklaşmak; yaklaştırmak” anlamına gelen “Müzdelife” ise hac zamanı Arafat’tan inen hacıların Allah’a kurbiyet amacıyla bir arada zikir, dua ve vakfe yaptıkları yerin ismidir.¹⁰⁰⁹

Hac ibâdetini yerine getirmek için bir araya gelen Müslümanlar, Arafat ve Müzdelife’de “mevkıf” denilen bölgede bir süreliğine ayakta durarak vakfe yaparlar.¹⁰¹⁰ Tasavvufta vakfe, idraklerin ulaştığı son mertebe veya Allah’ın kelâmını duyma makamında müşâhede mertebesidir. Uğranılan her bir makamın gerekleri yerine getirdikten sonra diğerine geçmek için durup yeni makama hazırlık yapmak gerekmektedir.¹⁰¹¹ Abdulcebbâr b. Hasan Nifferî’nin, (öl. 354/965) tasavvufî düşüncesinin temelini oluşturan bu duraklar, sûfilerin mânevî yolculuklarında duâ edip bekledikleri yerler ve mâsivâdan uzak durma mevkileridir. Vakfe mertebesinde kölelikten kurtulup fenâ haline erişmek hedeflenmektedir.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁵ Buhârî, “Tevhîd”, 15; İbni Mâce, “Edeb”, 58.

¹⁰⁰⁶ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/330.

¹⁰⁰⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, "arf", 431.

¹⁰⁰⁸ Abdullah A. Boks, "Arafat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Ocak 2021).

¹⁰⁰⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, "zlf", 283.

¹⁰¹⁰ Müslim, “Hac”, 149.

¹⁰¹¹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli, 520,574.

¹⁰¹² Muhammet Mustafa Çakmaklıoğlu, "Hakikât Yolcusunun Son Durağı: Abdülcebbâr en-Nifferî'ye Göre Vakfe", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/2/(2017), 693.

Arafat’a çıkmışken Hz. Peygamber’in çadırını kurduğu Nemire denilen muhite yerleşmenin, izinden gidilen elçinin bastığı yerlerde konaklamak anlamına geldiğini söyleyen Gazâlî, zeval vaktinde okunan hutbenin ardından müezzinin ezana başlamasını sura üflenip kıyametin kopmasına benzetmektedir. İkinci hutbe okunduktan sonra tekrar ezanın okunması ise sura ikinci defa üflenip mahşer denilen yerde toplanmak için son uyarı anlamına gelmektedir. İki kametle öğle ve ikindi namazlarını cem-i takdim usulüyle eda ettikten sonra Cebel-i Rahme’nin tepesinde veya eteklerinde hamd, tesbih, tehlil ve telbiyelerle gözyaşları içerisinde Allah’a dua ve tevbe-istiğfarda bulunulmalı ki, rahmet-i Rahman’a vuslat gerçekleştirilmiş olunsun.¹⁰¹³

Gazâlî’ye göre, Arafat’ta farklı ırklardan, renklerden ve dillerden bir araya gelen hacıların oluşturduğu kabilelerin hep bir ağızdan “lebbeyk” diyerek içtima alanını doldurmaları ısrarla Allah’ın rahmetini bekleyen mahşeri kalabalıktır. Kalpler bir olup Allah’a yönelmiş, eller semaya açılmış, gönüller Rahman’a bağlanmış ve gözler de göklere dikilmiş af ve mağfiret dilerken dualar karşılıksız kalmayacaktır. Öyleyse umumi af ve mağfiret mekânı sayılan Arafat’ta ümitsizliğe düşüp bağışlanmadığını zannetmek büyük günahdır.¹⁰¹⁴ Arafat’tan çıkıp Müzdelife’ye yolculuk, imanın tadını iliklerine kadar hisseden ariflerin kalplerini örten perdelerden kurtulduğu Arafat’ta yapılan duaların bir benzerinin Müzdelife’de tekrar edildiği ikinci karargâhtır.¹⁰¹⁵

Gazâlî’ye göre, güneş battıktan sonra Arafat’tan Müzdelife’ye doğru gerçekleştirilen yolculuk büyük bir vakarla yapılmalıdır. Bunun sırrı Hz. Peygamber’in “Arafat’tan inerken Allah’tan korkunuz! Sakin adımlarla ve herhangi bir Müslümana eziyet etmeden, zayıfları çiğnemedi yürüyünüz.”¹⁰¹⁶ buyruğuna ittibâ ile açıklanır. Vakfe için Müzdelife’ye varıldığında yeniden gusletmeli, Arafat’ta olduğu gibi burada da namazlar cemedilmelidir. Ancak bu defa akşam ile yatsı namazı cem-i tehir ile kılınır. Mina’da düşmana karşı zafer elde etmek ve Cemreleri taşlamak üzere cephanelik hükmündeki yetmiş taş buradan toplanır.

¹⁰¹³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, cilt ekle 36-37.

¹⁰¹⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/67.

¹⁰¹⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*, çev. Şehabeddin Yalçın (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 28.

¹⁰¹⁶ Nesâî, “Kitâbu Menâsiki’l-Hac”, 3018.

Gece yarısı tan yerinin ağarmasıyla birlikte Müzdelife'den ayrılmalı, Muhasser denilen vadiye varıncaya kadar binek koşturulmalıdır.¹⁰¹⁷

Gazâlî, vakfe zamanlarında herkesin kendisi, ailesi ve bütün Müslümanlar için dua etmelerinin vakfenin ruhuna uygun en mükemmel ibâdet şekli olduğunu belirtmektedir. Renk, dil, ırk, cinsiyet, makam ve mevkilerine bakılmaksızın hacıların bir araya gelip toplandıkları yerler olması bakımından vakfe yerleri haz ve lezzetin tadıldığı mekânlardır.¹⁰¹⁸ Vakfeler yüce yaratıcı huzurunda acziyetin ve fakrın dile getirildiği müstesna anlardır. Hacılar Arafat ve Müzdelife'de hor, hakir ve zelil bir şekilde benliklerinden sıyrılarak Allah'a yakarıшта bulunur. Zaten dikişsiz elbiseler giymek bir nev'i varlıktan soyutlanmak anlamına geldiğinden izar ve ridanın içerisinde yapılan vakfelerle parça-bölük fikirlerden arınıp bedenen ve ruhen birlik ve bütünlük sergilemektedir.

2.2.3.6. Minâ ve Şeytan Taşlama

Minâ, coğrafi olarak Mekke'ye 4,5 km. mesafede, Harem sınırları içerisinde Cemrelerin bulunduğu “aşırı istek ve arzu” anlamına gelen meydanın adıdır. Her yıl hac mevsiminde Minâ'ya gelen hacılar, ilk gün Cemretü'l Akabe'ye yedi taş ve daha sonraki günlerde Cemerât diye biline üç Cemrenin her birine üçer gün yedişer taş atmak suretiyle taşlama ibâdetinde bulunur.¹⁰¹⁹ Taşlamanın bâtinî manada zorluğuna binaen bu işe “kor parçası” anlamına cemre denilmiştir. Cemrelere atılan taşlardan her biri İblis'in ve avenelerinin yeryüzündeki üslerinin dağıtılıp şirkin yok edilmesi ve yerine tevhid, aşk ve fedakârlığın ikame edilmesini temsil eder. Kendi zindanından kurtularak gerçek özgürlüğün ve aydınlanmanın tadına varan hacı, taşlama ibâdetini büyük bir iştahla yerine getirmek için çalışmaktadır.¹⁰²⁰

Cemerâtı taşlamanın öyküsü Hz. İbrahim ile oğlu Hz. İsmail arasında geçen diyalogla başlamıştır. Hz. İbrahim “Ey Rabb'im! Bana dürüst ve erdemli bir çocuk bağışla!” diye dua ettiğinde ona yumuşak huylu bir oğul müjdelenir. Çocuk koşup gezecek çağa gelince babası

¹⁰¹⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/39.

¹⁰¹⁸ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/765.

¹⁰¹⁹ Mehmet Şener, "Mina", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Ocak 2021).

¹⁰²⁰ Mehmet Özgü Aras, "Cemre", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Ocak 2021).

ona, “Yavrucuğum ben rüyamda seni boğazlarken gördüm; bir bak ve düşün hele! Sen buna ne dersin?” dediğinde Hz. İsmail, “Babacığım sana emredileni yap! İnşallah beni sabredenlerden bulursun.” diyerek büyük bir metanet ve sabır örneği sergiler.¹⁰²¹ Gazâlî bu esnada İblis’in Hz. İbrahim’in kalbine vesvese vermek suretiyle kararında şüpheye düşürmek için ortaya çıktığını; Hz. İbrahim’in de onu kovmak ve ümidini kırmak üzere Mina’da onu taşıdığını belirtir. Şimdi akıl yürütmeden yapılacak bu eylem, Allah Teâlâ’ya kulluğun tam bir ilânıdır denilebilir.¹⁰²²

Gazâlî, Cemreleri taşlarken kişinin kalbine, “Şeytan Hz. İbrahim’e göründü; o da ona taş attı. Şimdi bana şeytan görünmüyor ki, onu taşılayayım!” şeklinde bir vesvese gelebileceğini, bu düşüncenin de şeytandan geldiğinin bilinmesi gerektiğini özellikle belirtir. Ona göre, şeytanla mücadele sadece Hz. İbrahim ve oğlu İsmail’in yapması gereken bir mücadele değildir; bilakis imtihanına yönelik bu kavgaya tüm hacıların katılmaları gerekir. Çünkü şeytan hüccacın taş atma azmini kırmak için kalbe bu vesveseyi verir ve bu fiilin manasız bir oyundan ibaret olduğunu telkin eder. Tam da bu yüzden atılan taşlarla onun burnu kırılmalı ve bu iş gayet ciddiye alınmalıdır. Görünürde taşlar çukurlara atılsa da gerçekte her bir taşın şeytanın yüzüne çarpıldığı ve belininin kırıldığı unutulmamalıdır.¹⁰²³

Gazâlî düşüncesinde cemrelere taş atmanın bir başka anlamı daha vardır ki, o da fânî âlemden bâkî âleme geçişi sembolize eder. Atılan her taş fikrî ve zihnî olgunluğa ermek için atılan bir adımdır. İnsan bu eylemleriyle kalbindeki kulluğu dışa vurur ve müşâhede makamına çıkar.¹⁰²⁴ Fırlatılan taşlarla kibir, haset ve riyâ gibi ihtiraslara karşı cihad yapılmaktadır. Hayvanî özelliklerden sıyrılıp beşerî özelliklere kavuşturmak için girilen bu mücadele, ruhun esaretten kurtarılıp özgürleştirilmesi hedeflenmektedir. Bir nev’i nefis-i emmârenin maruz kaldığı vesvese, kuruntu, yersiz korku ve endişelere karşı lisan-ı hal ile esaslı bir tavır sergilenmiştir.¹⁰²⁵ Şeytan taşlamakla her türlü haksızlık, zulüm ve zorbalık

¹⁰²¹ es-Sâffât 37/100-106.

¹⁰²² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/68.

¹⁰²³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/42.

¹⁰²⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa’bu’l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/67.

¹⁰²⁵ Esma Sayın, "Tasavvufî Açıdan Haccın Rukûnları", *BUSBED* (Erişim 19 Ocak 2021).

protesto edilmiştir. Bu eylemleriyle inananlar kâfirlere karşı son derece şiddetli, birbirlerine karşı merhametli olduklarını göstermiştir.¹⁰²⁶

Gazâlî'ye göre Cemrelerin taşlanması yeri ve zamanı geldiğinde her müminin tereddüt etmeden Hz. İbrahim ve oğlu İsmail'in yerine geçebileceğini göstermesi bakımından önemlidir. İblis vesvese vermek gayesiyle baba oğul iki peygambere görünmüş ve taşlanmaktan kurtulamamışsa, benzer şekilde kalplere sızan ve kendini hissettiren şeytan bu ibâdetle kendi payına düşeni almıştır.¹⁰²⁷ Menfaat ilişkilerine karşı tavırlar belirlenmiş, şeytanların kötülüklerine karşı çıkıldığı gösterilmiştir. Böylelikle Hak tanınmış, bâtıl kökten reddedilmek suretiyle fena âleminden beka âlemine doğru bir geçiş sağlanmıştır. O halde taşlamadan sonra tıraş olup şükran ifadesi kurbanlar kesilmeli, şeytana ve nefse karşı verilen savaşın isinden-pasından paklanıp hayat elbisesi yeniden giyinilerek bayram hak edilmiştir.

2.2.3.7. Kurban ve Bayram

Kurban, “yaklaşmak, yakınlaşmak ve yakınlaşmaya vesile olan şey” demektir. Zaman, mekân, makam, mevki, koruma ve güçle ilgili mesafelerin mukayesesinde kullanılır.¹⁰²⁸ İslâm terminolojisinde, Allah rızası için evladını kurban etmekten çekinmeyen Hz. İbrahim'in fedakârlığının nişanesi olarak Zilhiccenin onuncu gününde Allah adına kesilen hayvanı¹⁰²⁹ ifade etmektedir.¹⁰³⁰ Bir başka ifadeyle kurbanlıklar, Allah Teâlâ'ya karşı şükran duygularını göstermek, O'ndan bir şeyler dilemek veya günahlara kefareti olması için sunulan hediyeliklerdir.¹⁰³¹ Doğaüstü kudretle barışık geçinmek ve ondan bazı dilek ve isteklerde bulunmak için sunulan kurbanlıklar hemen her dinde mevcuttur.¹⁰³² Bu kurbanlıkların ilki, Hz. Âdem'in oğulları Hâbil ve Kâbil'in Allah'a sundukları

¹⁰²⁶ el-Fetih 48/29.

¹⁰²⁷ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/69.

¹⁰²⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, "krb", 515.

¹⁰²⁹ Evcil hayvanlardan koyun, keçi, deve ve sığır türleri olmak üzere Kurban edilecek hayvanın, sağlıklı, organları tam ve besili olması gerekir. Kör, kötürüm, düşkün, boynuzlarının biri veya ikisi kökünden kırık, dili, kuyruğu, kulakları ve memelerinin yarısı kesik, dişlerinin tamamı veya çoğu dökük hayvanlardan kurban edilmez. (Ebû Dâvûd, “Dahâyâ”, 6.)

¹⁰³⁰ Osman Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi* (İstanbul: Damla Yayınları, 2001), 211.

¹⁰³¹ Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 226.

¹⁰³² Sedat Veyis Örnek, *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane* (İstanbul: Gerçek Yayınları, 1971), 87.

hediyeliklerdir.¹⁰³³ Sonra bazı hayvanlar üzerine Allah'ın adı anılarak kesmeleri için şükrün nişanesi kurban ibâdeti her ümmete emredilmiştir.¹⁰³⁴ Bu hayvanların Allah'a ulaşacak kısmı ne etleri ne de kanlarıdır. O'na ulaşan takvâ üzere bu vecibenin yerine getirilmesidir.¹⁰³⁵

Hiz. Peygamber'e nimetlerin şükrünü eda etmek üzere namaz kılması ve kurban kesmesi emredilmiştir.¹⁰³⁶ Bu ibâdetinin faziletine dair rivâyet edilen bir hadiste, "İnsanoğlunun Allah nezdinde kurban kesmekle akıttığı kandan daha sevimli bir ameli yoktur. Kestikleri kurbanların kanları henüz yere düşmezden evvel ibâdetleri indi ilâhîde kabul olunur. Bu yüzden kurbanlarınızla ne kadar sevinirsiniz yeridir. O hayvanlar kıyâmet gününde boynuzları ve tırnaklarıyla gelir ve sahiplerine şefaati olur."¹⁰³⁷ buyrulması kurbanlıkların sembolik; amacın Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak olduğunu gösterir.

İlk mutasavvıflardan Muhâsibî kurban ibâdetinden maksadın sahibine kötülüğü emreden, kibirli, riyakâr ve tamahkâr nefsi kesmek olduğunu söylemektedir.¹⁰³⁸ Çünkü beşerî nefis, hayvanî nefse galebe çalmadan kemâle ermenin imkânı yoktur.¹⁰³⁹ Nefis güzel şeyleri kötü, çirkin ve değersiz; çirkin şeyleri güzel gösterir. Şehvete düşkünlük, zülüm ve taassup gibi hastalıkların tamamı nefsi emmârenin belirtileridir.¹⁰⁴⁰ Onun için kişiyi helâke çalışan, hevâ ve heveslerin esiri nefis-i emmârenin kurban edilmesi vaciptir.¹⁰⁴¹ Bu minvalde yapılan açıklamalara ilave olarak Gazâlî, kurban ibâdetini kulun nefsinin ateşten azat edecek çarelere başvurusu şeklinde tanımlar. Allah'a kurbiyet gayesiyle kesilecek deve, sığır,

¹⁰³³ Bu vakıa "Onlara, Âdem'in iki oğlunun haberini anlat! Hani ikisi de birer kurban sunmuşlardı da birinden kabul edilmiş, diğlerinden ise kabul edilmemişti. Kurbanı kabul edilmeyen, kıskançlığı yüzünden kardeşine, "And olsun seni mutlaka öldürecekim" demişti. Diğeri de "Allah ancak kendisine karşı gelmekten sakınanlardan kabul eder" demişti şeklinde anlatılmıştır. (el-Mâide 5/27.)

¹⁰³⁴ el-Hac 22/27,28,34.

¹⁰³⁵ el-Hac 22/37.

¹⁰³⁶ el-Kevser 108/1-3.

¹⁰³⁷ Tirmizî, "Kitâbu'l-Edhâ", 1493.

¹⁰³⁸ Muhâsibî, *er-Riâye*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük, 111.

¹⁰³⁹ Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es- Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif* (Beyrut: Dâru'l Kitâbî'l Arabbiyye, 1966), 450.

¹⁰⁴⁰ Eşrefoğlu Rumi, *Müzekki* "n-nüfus", 6.

¹⁰⁴¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 152.

koyun ve keçiden ibaret kurbanlıklar sağlıklı ve gösterişli olmalıdır.¹⁰⁴² Çünkü bu hediyeler alelade birine değil âlemlerin Rabb'i Allah'a sunulmaktadır.¹⁰⁴³

Gazâlî'ye göre, kurbanlık hayvanın her bir uzvuna karşılık kurban sahibinin bir azasının cehennemden azat edileceğini kalbinden geçirmesi gerekir.¹⁰⁴⁴ Bu durum iç âlemdeki hayvânî yönlerinin Allah rızâsı için boğazlanması anlamına gelmektedir.¹⁰⁴⁵ Nefislerdeki kötü duygu, çirkin arzu ve isteklerden kurtulmaya vesile bu ibâdet, sûfiler tarafından salih bir amel görülmektedir. Kurbanlar kesilip de başlar tıraş olduktan sonra Beytullah'ı ziyaret, kulun Rabb'ine yakınlığının göstergesidir. O gün bayram yapılmaya her günden daha layıktır.

Zilhicce'nin onuncu gününün Kurban Bayramı diye isimlendirilmesini birkaç açıdan değerlendiren Gazâlî, bunun birincil sebebi olarak Allah'ın kulları üzerindeki haklarından haccın edâ edilmesini; ikinci olarak da şeytanın her bayram günü öfkesinden kudurmasını göstermektedir. Ona göre sevinmek ve bayramlaşmak için bu iki neden yeterlidir. Müminler en büyük düşman sayılan şeytana karşı zafer kazanmış ve bunun mükâfatı Allah tarafından bağışlanmışlardır. Bu günlerinde yapılan iyilik ve bağışlar atmosferi öyle bir sevinçle doldurmuştur ki, dünyanın dört bir tarafında yaşayan Müslümanlar, bayram namazı kılmak ve kurbanlar kesmek suretiyle bu genel coşkuya katılmaktan kendilerini alamamıştır.¹⁰⁴⁶ Bu günler Hz. Peygamberin sünnetine ittibâ etmenin göstergesidir. Kim hidâyet üzere kalır, azgınlık ve taşkınlık yapmaktan kaçınırsa kurtuluşa erer. Kim de bunun aksi hareket ederse kendi kendinin helâkına sebep olacaktır.¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴² Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 2/68.

¹⁰⁴³ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/732-733.

¹⁰⁴⁴ Gazâlî, *İhyâ*, thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa, 1/766.

¹⁰⁴⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 384; Bünyamin Erul-Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak* (İstanbul: DİB Yayınları, 1993), 65.

¹⁰⁴⁶ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 386.

¹⁰⁴⁷ Gazâlî, *Mükâşefetü'l-kulûb*, thk. Ahmed Câv, 376.

SONUÇ

İbâdetler, sorumluluk bilinciyle yerine getirilip ahirette mükâfatının beklendiği yükümlülüklerden ziyade yaratıcıyla kutsal bağın kurulmasına ve gönüllerde muhabbet tohumlarının yeşermesine katkı sağlayan vasıtalarlardır. Zâhiri itibariyle belli hareketlerden ve bazı davranışlardan oluşsalar da bâtını itibariyle insanın Allah ile iletişim halini sembolize etmektedirler. Bu iletişimin Allah-insan ve insan-insan ilişkilerini düzenlemekte önemli rol oynadığı gözlemlenmektedir. Bu kapsamda Allah'ın yapılmasını istediği iyi niyet, söz, fiil ve güzel davranışların tamamını Gazâlî, haklı olarak ibâdet ve ubûdiyyet kapsamında değerlendirmektedir.

İslam'ın yaşanması konusunda bir disiplin olarak ortaya çıkan tasavvufun birincil kaynakları Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetidir. Şeri'atın hudutları gözetilerek kalplerin peygamberlik ocağından feyiz alabileceğini, aksi takdirde hakikat yolunda bulunduğunu iddia edenlerin kendilerini aldattıklarını belirten Gazâlî, şeri'atın zâhirî ahkâmı gözetilmeden yapılan ibâdetleri makul ve makbul görmemektedir. Ancak ibâdetlerin sıhhati açısından şer'i hükümlerinin tasavvufî edep ve adapla tezyin edilmesi gerekmektedir. Hal böyle olunca Gazâlî'nin külliyyatında ibâdetlerin ontolojik özelliklerinin bâtınî yorumlarla oldukça zenginleştirildiğine şahit olunmaktadır.

İslam dininde insanın taabbudî yönüne değer katan şey, ibâdetlerinin hayata yansıyan ahlâkî özellikleridir. Allah Teala'nın İslam'ı insanlara has bir din olmak üzere eşref-i mahlukat Hz. Muhammed'e (sav) gönderirken ki gayesi rızayı Bâri'yi gözetmeleriydi. Ayrıca insanın da bu gayeye hizmet etmek için yaratıldığını, ibâdetleriyle diğer varlıklardan ayrıldığını ve hilafet makamına yükseldiğini biliyoruz. İlahî nazargâh suretlere değil kalbe baktığına göre onun tezkiyesi ve tasfiyesi şarttır. Bu bakış açısından hareketle Gazâlî, seyr u sülûkte lüzumlu müşâhede, huzûr, münacât, miraç, kurbiyyet ve vuslat için ifâ edilen ibâdetleri Allah rızası için bir araç kabul etmektedir.

İnsanların akıllarını kullanmakla meleklerden üstün olabileceklerini aksi takdirde hayvanlardan aşağı bir konumda bulunacaklarını ifade eden Gazâlî, bunun sebebinin hayvanların nefis sahibi varlıklar olup akıldan mahrum olmalarına, meleklerin de akıl sahibi olup nefis sahibi olmamalarına bağlamaktadır. Birbirine zıt iki kutuplu özelliğine rağmen

insanın ibâdet edebiliyor olmasını nefsin tezkiyesine bağlayan Gazâlî, içte yaşanan bu mücadeleyi insanın sosyo-psikolojik gelişiminde müessir bir etken görmektedir.

Kavgacı ve ayrıştırıcı politikalar yerine, uzlaştırıcı ve hoşgörü kültürünün yaygınlaşması için çaba gösteren Gazâlî'nin, siyasî ve ideolojik çalkantıların yoğun olarak yaşandığı Türk-İslâm medeniyet tarihinde İslam'a has ibâdet ve muamelât konularına kattığı manevî yorumlarla Selçuklu tebaasının ve diğer halkların Ehl-i Sünnet çizgisinde kalmalarında büyük etkisi vardır. Örneğin Gazâlî'den önce yaşamış âlimler, âyetlerde ve hadislerde geçen "Allah'ın eli ve arşa istivası" gibi ifadeleri olduğu gibi kabul edip üzerinde yorum yapmaktan çekinirken, onun te'vile giderek mecâzî açıklamalar yapması tefsir ilmini geliştirmiş; semboller âleminin keşfine ön ayak olmuş, tek alanda ihtisaslaşmak yerine fıkıh, felsefe, mantık, kelam ve tasavvuf gibi birçok alanda yaptığı özgün çalışmalarıyla, dinî hayatın çok yönlü anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Eş'arî'nin Mutezileyi kendi metotlarıyla yıkması gibi, Bâtınîlik'teki imamın yanılmazlığına karşı Peygamber'in yanılmazlığını savunan Gazâlî, yaşadığı dönemde âyetleri karanlık emellerine alet edip gizemli yorumlarıyla ibâdetleri mecrasından çıkaran Bâtınîler ile amansız bir mücadele içerisine girmiş; menfî propagandalarını hükümsüz hale getirmiştir. Bâtınîler'in ibâdetlere getirdikleri tutarsız yorumlarına karşılık getirdiği alternatif mâkul bâtinî yorumlarla dini ihsân boyutunda yaşamak isteyenlere muallimlik eden Gazâlî, bu yorumlarını ayet ve hadislere dayandırmakla sübjektif davranmaktan öte objektif bir tutum sergilemiştir.

Gazâlî, ibâdetlerin tevhid çatısı altında zikir, fikir, şükür ve tefekkür nev'inden derûnî duygularla icra edilen namaz, oruç, zekât, hac ve kurban gibi şeklî formlarda yaşanmasını insanın beşer konumuna çıkmasına çıkmasıyla betimler. Tasavvufî edep ve erkana riayet edilerek yerine getirilen ibâdetler vasıtasıyla insan ruhen yükselişe geçmekte ve kemâle ulaşmaktadır. O halde ibâdetler mutlak kulluk bilinciyle icra edilmeli, Allah'a yöneliş ve yükselişte tevhid mührüyle mühürlenmelidir. Gazâlî bu düşüncesini her dile getirmiş, yeri geldiğinde ibâdetlerini istismar aracı yapan müşriklerle amansız bir mücadeleye girmekten çekinmemiştir.

İbâdetleri münâcât, müşâhede, kurbiyyet, miraç ve vuslat gibi kavramlarla izah ederken; seyr ü sülûk esnasında yaşananları ubûdiyyetle açıklayan Gazâlî, ibâdet eden

insanın kat edeceği mesafeleri kemâle giden inşa süreciyle ilişkilendirmektedir. Ona göre ilahî huzura çıkarken miracın nihai noktası vuslatla izah edilmektedir. Allah’a vuslat için ibâdetlerle meşgul olup, riyâzet, mücâhede ve murakabe gibi tasavvufî terbiye usulleriyle nefsin muhasebe altında tutulması gerekmektedir. Dolayısıyla Gazâlî’nin nazarında ibâdet esnasında tezahür eden haller kulu Allah’ın ahlakıyla ahlaklanmaya, O’nun sıfatlarıyla sıfatlanmaya ve O’nunla var olmaya götüren formlardan ibarettir.

Gazâlî, farzlara ilave imkanlar ölçüsünde yerine getirilen nafile ibâdetleri teşvik etmekle ruhanî yönlerini geliştirmek isteyenlere meşru bir yol göstermiştir. Bununla birlikte ibâdetlerin sayısal olarak çokluğunun kişiyi kötü düşünce ve kuşkulardan, günah işlemekten ve ahlaksızlıktan korumaması halinde herhangi bir değer ifade etmediğini belirtmektedir. Onun nezdinde ibâdet ediyorum derken günaha dalmamak, gaflete düşmemek ve uzuvları kontrol altında tutmak nefsin ıslahında oldukça önemlidir. İbâdetlerin iyi niyet, sabır, şükür ve tevekkül gibi ruhen icra edilen formlarla desteklenmesi ise ubudiyeti çeşitlendirmekte ve daha da zevkli hale getirmektedir.

Çalışmanın bir başka cihetten sonucu da bazılarının iddia ettiği gibi tasavvuf, İslâm dininden bağımsız, farklı bir disiplin değildir. Gazâlî gibi tecrübeli bir mutasavvıfın rehberliğinde ibâdetlerin manevî yorumlarının tarihî bir değer taşıdığı, tahlil ve tenkit süzgecinden geçirildikten sonra bunların gelecek nesillere aktarılması önemlidir. Tasavvufun ilke ve prensipleri doğrultusuna yerine getirilen ibâdetlerin adalet, ihsân, tevbe, sabır, şükür, hamd, tefekkür ve tevekkül gibi kavramlarla hayat bulması ubûdiyyetin değerini artırmaktadır. İnanan insanlar cephesinden bakıldığında kulların hem dünya hem de ahiret saadetine ulaşmaları en az kusurla ibâdetleri yerine getirirken ubudiyetlerindeki başarılarıyla doğru orantılıdır.

KAYNAKÇA

- Ana Britanica Genel Kùltür Ansiklopedisi. "Allegory" 1/342. İstanbul: Ana Yayınları. 1.Basım, 1986.
- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Musannef*.nes. Habiburrahman el-A'zamî. Beyrut: Mektebü'l-İslamî, 1390/1970.
- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-. *Keşfü'l-Hafâ*. Beyrut: Dâru'l Kütübü'l-İlmiyye, 2009.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ahterî, Muslihuddin Mustafa. *Ahteri Kebîr, Arapça-Türkçe Büyük Lügat*. İstanbul: Osmanlı Yayınları, 1978.
- Ak, Ayhan. *İslam Hukuk Felsefesi (Köken ve Uyum Odaklı Analiz)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Aras, Mehmet Özgü. "Cemre". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Ocak 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemre>
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsir Okulu* Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, 1974.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Yayınları, 1991.
- Ayman, Mehmet. *Gazâlî'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1997.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Bilgegil, Mehmet Kaya. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1980.
- Boks, Abdullah A. "Arafat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Ocak 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/arafat>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2002.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları, 1988.
- Cilacı, Osman. *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*. İstanbul: Damla Yayınları, 2001.

- Cürcanî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî el-Hanefî. *Kitabü't-Ta'rifât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.
- Çağatay, Neş'et-İbrahim Agah Çubukçu. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- Çağıl, Necdet. *Din Dili ve Mecaz*. İstanbul: İz Yayınları, 2008.
- Çakmaklıoğlu, Muhammet Mustafa. "Hakikât Yolcusunun Son Durağı: Abdülcebbar en-Nifferî'ye Göre Vakfe". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/2/(2017).
- Çakmaklıoğlu, Muhammet Mustafa. *İbnü'l-Arabî'ye Göre İbâdetlerin Manevi Yorumları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Çakmaklıoğlu, Muhammet Mustafa. *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye Göre Dil-Hakikat İlişkisi Marifetin İfadesi Sorunu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.
<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/28171/2175.pdf?sequence=1>
- Çamdibi, Hasan Mahmud. *Gazâlî'de Şahsiyet Terbiyesi*. İstanbul: Han Neşriyât, 1983.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh. *Mezhepler, Ahlâk ve İslâm Felsefesi ile ilgili Makaleler*. Ankara: A.Ü. Yayınları, 1967.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an'ın Temel Konuları*. İstanbul: İfav Yayınları, 2013.
- Deylemî, Ebû Mansûr Şehredâr b. Şîrûye b. Şehredâr. *Müsnedü'l-Firdevs*. thk. Said Zaglul. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Durmuş, İsmail. "Mecaz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Nisan 2020.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/mecaz#1>
- Durmuş, İsmail. "Remiz". *İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Şubat 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/remiz>
- Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî, Abdullâh b. Habîb b. Rubeyyia. *Tabakâtü's-sûfiyye*. Halep: Dârü'l-Kitâbi'n-Nefîs, 1986.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Ebû Tâlib Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî. *Kûtu'l-kulûb*. Kahire: Dâru's Sâdr, 1310/1892.
- Ebû Tâlib Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî. *Kûtu'l-kulûb fi muameleti'l mahbûb*. thk. Asım İbrahim el-Keyyâlî. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 2005.

- Ebû Tâlib Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. Atıyye el-Mekkî el-Acemî. *Kûtu'l-kulûb, Kalplerin Azığı*. çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayınları, Basım, 2004.
- Ekşioğlu, H. *İnanç veya Dünya Görüşüne Sahip Olma Tarzıyla Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn el-. *Sahihu'l-Câmi'i's-Sağîr ve Ziyâdetihî, (el-Fethu'l-Kebîr)*. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, t.s.
- Erkal, Mehmet. "Zekât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Temmuz 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zekat#1>
- Erul, Bünyamin-Ekrem Keleş. *Haccı Anlamak*. İstanbul: DİB Yayınları, 1993.
- Eşrefoğlu Rumi, Abdullah Rûmî b. Seyyid Ahmed Eşref b. Seyyid Muhammed Süyûfî. *Müzekki" n-nüfûs*. İstanbul: Arslan Yayınları, 1971.
- Fahri, Macit. *İslâm Felsefesi Kelâmı ve Tasavvufuna Giriş*. çev. Filiz Şahin. İstanbul: İnsan Yayınları, Basım, 2002.
- Fırat, Erdoğan. *Şahsiyet Gelişiminde Tevbenin Fonksiyonu*. Ankara: Ankara Üni., SBE, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, 1982.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Bidâyetü'l hidâye, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006a.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-Edeb fi'd-dîn, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006b.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-Erba'în fi usûli'd-dîn fi'l-akâid ve esrâri'l-ibâdât ve'l-ahlâk*. thk. Abdullah Abdulhamid Arvânî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1424/2003.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-Hikmetü fi mahlûkâtî'llah azze ve celle, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006c.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-Kavâidü'l-aşere, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006d.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-Keşf ve't-tebyîn fi garûri'l-halkı ecmeîn, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006e.

- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-Kıstâsü'l müstakîm ve fedâih-ul-Bâtınîyye, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006f.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-Mustasfa (İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi)*. çev. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayınları, Basım, 1994.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *el-Münkız mine'd-dalâl, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006g.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *er-Risâletü'l-ledünniyye, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006h.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeğa, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006i.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Hülâsatü't-tesânîf fi't-tasavvuf, Mecmûatü resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006j.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *İhyâu'ulûmi'd-dîn*. thk. Sa'bu'l-Mehâsinî Ali Muhammed Mustafa. Dimeşk: Dârü'l-Feyhâ-Dârü'l-Menhel Nâşirûn, 1431/2010.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *İmam-ı Gazâlî'den Kulluğun Haritası Kendini ve Rabbini Bilmek İsteyenlerin Rehberi*. çev. Vankulu Mehmet Efendi. İstanbul: Yâsîn Yayınları, Basım, 2016.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Kavâidü'l-akâid fi't-tevhid, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006k.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Kavâidü'l-aşere, Mecmuatu Resâil içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Kimya-i saâdet, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006l.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Kimyâ-yı saâdet*. çev. Alettin Sağlam. İstanbul: Sağlam Yayınları, Basım, 2014.

- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. "Kitâbu'l-kavâsım el-Bâtıniye, Batınilerin Belini Kıran Deliller". çev. Ahmet Ateş. *A.Ü.İ.F.Dergisi* 3/1-2 (1954).
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Medhalü's-sülûk ilâ menâzili'l-mülûk*. thk. Muhammed Riyad Mâlih. Dimeşk: Mektebetü'l-Evzâi, 1385.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Minhâcü'l âbidîn ilâ cenneti rabbi'l-alemîn, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006m.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Mirâcu's sâlikîn, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006n.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Mışkâtü'l envâr, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006o.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Mizânü'l- 'amel, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî İçinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006p.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Mükâşefetü'l-kulûb el-mukallebi ilâ hazreti allaâmi'l-guyûb*. thk. Ahmed Cäv. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1425/2004.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Nefis Terbiyesi*. çev. Osman Yolcuoğlu. İstanbul: Ehil Yayınları, Basım, 2017.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-. *Ravzatü't-tâlibîn ve umdetü's-sâlikîn, Mecmûatü Resâili'l-İmami'l-Gazâlî içinde*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006q.
- Gökdoğan, Melek Dosay. "Pisagor". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Şubat 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/pisagor>
- Görmez, Mehmet. "Gazâlî Felsefesinde Varlık Mertebeleri Bakımından Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanması". *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*. Erişim 04 Ekim 2020. <http://www.ditib-bs.de/wp-content/uploads/2014/08/Prof.-Dr.-Mehmet-G%C3%B6rmez-Gazâlî-felsefesinde-varlik-mertebeleri-bakimindan-hadislerin-anlasilmasi-ve-yorumlanmasi.pdf>
- Guènon, Renè. *İnisiyasyona Toplu Bakışlar*. çev. Mahmut Kanık. Ankara: Hece Yayınları, Basım, 2003.

- Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin. *Râmużü'l-ehâdis*. b.y.: y.y., 2010.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Güven, Şahin. *Kur'an'ın anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*. İstanbul: Denge Yayınları, 2005.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî *el-Müstedrek ale's-sahihayn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Haksever, Ahmet Cahid. *Tasavvufu Anlama Kılavuzu*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Hamîdüddin Ferâhî, Abdülhamîd b. Abdilkerîm Ferâhî Ensârî. *Müfredatü'l-Kur'an, Nezarâtün cedîdetün fî tefsîri elfâzin Kur'âniyye*. thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-. *Mecmau'z-zevâid ve-menbau'l-fevâid*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1412/1992.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Hücvîrî, Ebû'l-Hasen Alî b. Osmân b. Ebî Alî el-Cüllâbî el-. *Keşfu'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, Basım, 1982.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbü'rî. *el-İbâne an turuki'l-kâsîdîn, Tasavvuf Istılahları*. İstanbul: Bilnet Matbaası, 2014.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. Beyrût: Dârü'l-Fikr, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî *Sünen-i İbni Mâce, Mevsûatü'l-Hadîsi's-Şerîf el-Kütübü's-Sitteh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâs, 1419/1999.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî. *İşaretler ve Tembihler*. çev. Ali Durusoy vd. İstanbul: Litera Yayınları, Basım, 2005.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: A.Ü.İ.F. Yayınları, Basım, 1975.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, Basım, 1991.

- Karaman, Fikret vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 2006.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: DİB Yayınları, 2006.
- Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-. *Letaifu'l-a'lâm fî işarâtı ehli'l-ilhâm, Tasavvuf Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayınları, Basım, 2004.
- Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-. *Mu'cemmu ıstılâhâtı's-sûfiyye*. thk. Abdulâl Şahin. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1992.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Tâcülislâm Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî el-. *et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Korkmaz, Fahreddin. *Gazâli'de Devlet*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Kurnaz, Cemal-Mustafa Tıncı. *Türk Edebiyatında Şathiye*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2001.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-. *er-Risâletü'l-Kuşeyrî fî ilmi't-tasavvuf*. Beyrut: Dâru'l-Hayr, 2003.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-. *Kuşeyrî Risalesi*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, Basım, 2005.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynülsîlâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-. *Kuşeyrî Risalesi*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, Basım, 1981.
- Mahmûd, Abdulhâlim. *el-Munkizü mine'd-dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*. çev. Sâlih Uçan. İstanbul: Kayihan Yayınları, Basım, 2016.
- Makdisi, George. "Kâdirî Sûfisi İbn Teymiyye". *Akademik Semazen*. Erişim 06 Mart 2020. <http://akademik.semazen.net/documents/PDF/15.pdf>
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî. *er-Riâye; Nefis Muhasebesinin Temelleri*. çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, Basım, 1998.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn İbn Haccâc. el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. Kahire: 1955.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Bir Kutsal Bilim İhtiyacı*. çev. Şehabeddin Yalçın. İstanbul: İnsan Yayınları, Basım, 1995.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Nu'mânî, Şiblî. *Bütün Cepheleriyle Gazâlî*. çev. Yusuf Karaca. İstanbul: Baytan Kitabevi, Basım, 1972.
- Örnek, Sedat Veyis. *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınları, 1971.

- Özcan, Zeki. *Teolojik Hermenötik*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.
- Özsoy, Naci. "İmam Gazâlî'de Hakikat ve Mecâz". *Muş Alparslan Üni. Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2 Aralık 2013).
- Pak, Zekeriyâ. *Kur'an'da Kulluk*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999.
- Pakalın, Mehmed Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları, 1983.
- Paşa, Ahmed Cevdet. *Mecelle-i ahkâm-ı adliye*. b.y.: y.y., 1883.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Mektebetu Nezâru Mustafa Bâz, ts.
- Sayın, Esmâ. "Tasavvufî Açından Haccın Rukûnları". *BUSBED*. Erişim 19 Ocak 2021. <http://busbed.bingol.edu.tr/tr/download/article-file/433619>
- Schwarz, Fernand. *Kadîm Bilgeliğin Yeniden Keşfi*. çev. Ayşe Meral Aslan. İstanbul: İnsan Yayınları, Basım, 1997.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed es-Serrâc et-Tûsî. *el-Lümâ fi tarihi't-tasavvufi'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l İlmiyyeti, 2001.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed b. Abdillâh b. Ammûye el-Kureşî el-Bekrî es-. *Avârifü'l-meârif*. Beyrut: Dâru'l Kitâbî'l Arabbiyye, 1966.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *el-Câmiu's-sagîr*. Beyrut: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 2004.
- Şarkâvî, Hasan. *Mu'cemü elfâzi's-sûfiyye*. Kâhire: Müessesetü'l Muhtar, 1987.
- Şener, Abdülkadir. "Abdest". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Kasım 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdest>
- Şener, Mehmet. "Mina". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Ocak 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mina>
- Şentürk, Habil. *Din psikolojisi*. İstanbul: Esra Yayınları, 1997.
- Şentürk, Lütfi-Seyfettin Yazıcı. *İslam İlmihali*. Ankara: DİB Yayınları, 2020.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Kur'an'da İki Mesele Müteşâbih-Nesh*. Konya: Selam Yayınları, 1987.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân an te'vili ayi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.

- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-. *es-Sünen (el-Câmi 'u's-şahîh)*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Tokat, Latif. *Dinde Sembolizm*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Topaloğlu, Bekir. "Bâtın". Erişim 15 Ocak 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/batin--esma-i-husna>
- Uğur, Nizamettin. *Anlambilim /Sözcüğün Anlam Açılımı*. İstanbul: Doruk Yayınları, 2003.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvufun Dili*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Felsefesi Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Üzüm, İlyas. "Nusayrîlik". *DİA*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Vural, Faruk. "Yusuf Sûresi Bağlamında Kıskançlık ve Haset Duygularına Psikolojik Bir Yaklaşım". *İsam*. Erişim 14 Haziran 2020. http://isamveri.org/pdfdrg/D02042/2011_2/2011_2_VURALF.pdf
- Yaltkaya, Şemsettin. "Fatimiler ve Hasan Sabbah". *İlâhiyat Fakültesi Mecmuası* 6 (1975).
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Te'vîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 05 Ocak 2020. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevil#1>
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat Yayınları, 1971.
- Yücel, İrfan. *İlmihâl, İman ve İbâdetler*. Ankara: DİB Yayınları, 2006.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1966.
- Zihni Efendi, Mehmed. *Nimet-i İslam Büyük İslam İlmihali*. sad. M. Rahmi. İstanbul Huzur Yayınları, 2008.

ÖZET

GAZÂLÎ'DE İBÂDETLERİN MANEVÎ BOYUTU

LAP İdris

Doktora Tezi, Tasavvuf Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER

Temmuz-2021, 205

İnsan beden ve ruhtan müteşekkil yapısıyla doğası gereği maddî ihtiyaçlarını gidermek için çalışırken, diğer taraftan yüce yaratıcıya karşı ibâdet ederek manevî tatminlerin peşine düşmektedir. Bir diğer ifadeyle adına insan denilen varlık kendisine verilenlere karşı farklı şekil ve sembollerle Allah'a ibâdet etme ihtiyacı duymaktadır. İbâdetlerin nazarî boyutu bizlere neyi, nasıl ve nerede yapmamız gerektiğini öğretirken, amelî boyut pratik hayata yansımalar şeklinde kendini göstermektedir. Sûfîlerin sıklıkla üzerinde durduğu sahalardan biri sayılan ibâdetler, zahiri inkâr etmeden onlara getirdikleri bâtınî yorumlarla doludur. İbadetlere dair bu tarz manevî bir yaklaşım, Ehl-i Sünnet görüşüne bağlı mutasavvıfların öncülerinden sayılan Gazâlî'yi Hurufilik ve Bâtınîlik gibi devrinin sapkın anlayışlarından uzak tutmuştur.

Araştırmamızda İslam'ın belli başlı ibâdetleri şeklî ve sembolik yönleri, fikir üretme diyalektleri ve kullanılan yöntemleri itibariyle Gazâlî zaviyesinden tasavvufî bir değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Çalışmada tevbe, sabır, şükür ve tefekkür gibi kalbî ibâdetlerin yanında temizlik, namaz, zekât oruç ve hac gibi bedenî ve malî ibâdetlerin arka planındaki neden-sonuç ilişkileri, tabi oldukları kanunlar ve manevî yönler tetkik edilmiş; tasavvufî açıdan ne anlam ifade ettikleri izah edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle ibâdetlerin halkımız nezdinde daha iyi anlaşılmasına ve arada çıkabilecek olası problemlerin çözümüne katkı sağlayacağını umduğumuz bu çalışmanın sahada akademik çalışma yapmak isteyenlere de metot belirlemede ayrıca bir fikir vereceği düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Allah, Tasavvuf, İbâdet, Zâhir, Bâtın.

SUMMARY

THE SPIRITUAL DIMENSION OF WORSHIPS IN GAZALI

LAP Idris

PhD Thesis, Department of Sufism

Thesis Advisor: Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER

July-2021, 203

While man works to meet his material needs by nature with his body and soul, on the other hand, he pursues spiritual satisfactions by worshiping the supreme creator. In other words, the being called man needs to worship Allah with different shapes and symbols against what is given to him. While the theoretical dimension of worship teaches us what, how and where we should do, the practical dimension manifests itself as reflections on practical life. Worship, which is considered as one of the fields that Sufis often focus on, is full of esoteric interpretations that they bring to them without denying the apparent. Such a spiritual approach to worship kept Ghazali, who is considered one of the pioneers of the Sufis of al-Sunnah, away from the perverted understandings of his time, such as Hurufism and Batinism.

In our research, the main worships of Islam are subjected to a mystical evaluation from the point of view of Ghazali in terms of their formal and symbolic aspects, the dialects of idea generation and the methods used. In the study, besides the heart worships such as repentance, patience, gratitude and contemplation, the cause-effect relationships in the background of physical and financial worship such as cleaning, prayer, zakat fasting and pilgrimage, the laws and spiritual aspects they are subject to were examined; It has been tried to explain what they mean in terms of Sufism. Thus, it is thought that this study, which we hope will contribute to a better understanding of worship by our people and to the solution

of possible problems that may arise, will also give an idea to those who want to do academic work in the field.

Keywords: Allah, Sufism, Worship, Zahir, Bâtn.

